

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА “ТУСТАНЬ”**

**VII Міжнародна науково-практична конференція
“ДОСЛІДЖЕННЯ, ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ
НЕРУХОМОЇ СПАДЩИНИ ТА КУЛЬТУРНИХ
ЛАНДШАФТІВ”
до 20 річчя адміністрації заповідника “Тустань”**

ЗБІРНИК ТЕЗ

Львів – 2025

Дослідження, інтерпретація та музеєфікація нерухомої спадщини та культурних ландшафтів, до 20 річчя адміністрації заповідника “Тустань”: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 16–17 жовтня 2025 р., Львів; Урич / [відп. за вип. Р. Г. Миська]. — Львів, 2025. — 168 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

к.і.н., доцент Роман МИСЬКА
д.і.н., професор Володимир ГАЛАЙЧУК
д.і.н., ст. н. с. Віра ГУПАЛО
д.арх., професор Олег РИБЧИНСЬКИЙ
к.арх. Василь РОЖКО
к.і.н. Ігор ПЕТРІЙ
Андрій КОТЛЯРЧУК

Адреса редакційної колегії:

КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
вул. Скорика, 17, 3-й поверх, м. Львів
79005
conference@tustan.ua

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ТА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

<i>Лариса ГЕНЕРАЛОВА, Галина БАЙРАК.</i> Відбитки процесів глибоководного літогенезу Зовнішньокарпатського палеобасейну в морфології стінок скель “Камінь”	7
<i>Володимир МАЗУР, Яна ЯКОВИШИНА, Марія ВОЙТОВИЧ, Максим МЕЛЬНИЧУК.</i> Багатошарова археологічна пам'ятка Лісна Слобідка XII на Коломийщині	11
<i>Роман ЛЮБУНЬ.</i> Результати польових досліджень курганів на території Східної Словаччини	12
<i>Олександр ЄРМОЛІН.</i> Розгріче. Археологічний шпацер весною 2025 року	14
<i>Богдан СТРОЦЕНЬ.</i> Вельбарські пам'ятки на межі Західного Поділля та Південно-Західної Волині	19
<i>Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI.</i> Kultura wczesnosłowiańska w Karpatach	20
<i>Нестор-Миколай РИБЧИНСЬКИЙ.</i> Гіпотетична реконструкція головної оборонної лінії X ст. городища Ревне I на Буковині	23
<i>Сергій ТАРАНЕНКО.</i> Археологічне вивчення мурів XII ст. Печерського монастиря: результати та перспективи досліджень	25
<i>Сергій ПИВОВАРОВ.</i> Металева фурнітура окладів книг з Чорнівського городища першої половини XIII ст.	27
<i>Михайло КУБЛІЙ, Роман МИСЬКА.</i> Тваринний комплекс фортеці Тустань (за даними визначення кісткових решток)	31
<i>Radosław LIWOCH.</i> Grody i zamki z czasów piastowskich i jagiellońskich na Wyżynie Częstochowskiej	36
<i>Володимир МОЙЖЕС.</i> Матеріали археологічних досліджень зруйнованої середньовічної церкви на околиці Мужієва	37
<i>Максим МОРДОВІН, Ігор ПРОХНЕНКО.</i> Мейсенські пломби на території України	40
<i>Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО.</i> Нагель корда з Чорнівського городища XIII ст.	43
<i>Остан ЛАЗУРКО.</i> Локалізація наріжної башти північного та західного прясел міських укріплень Жовкви	45

<i>Марина ЯГОДИНСЬКА, Василь ІЛЬЧИШИН, Олександра КОЗАК.</i> Групове поховання 1675 року перед брамою Збарзького замку	47
<i>Лариса ВІНОГРОДСЬКА.</i> Лядівський печерний монастир, дослідження і проблеми збереження	50
<i>Юрій ЛУКОМСЬКИЙ.</i> Планувальні та конструктивні особливості в'їзної башти XVI ст. Галицького замку	52
<i>Микола ІЛЬКІВ.</i> Пізньосередньовічний горизонт пам'яток Снятин III і VII	57
<i>Тимур БОБРОВСЬКИЙ.</i> Гідротехнічні заходи XVIII ст. у підземному просторі Трапезної церкви в садибі Софії Київської за даними нових археологічних досліджень	60

ІСТОРІЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО

<i>Віра КОТОВИЧ.</i> Ойконімія Карпат в ономастичному та лінгвокультурологічному аспектах.	63
<i>Віталій НАГІРНИЙ.</i> Коли помер галицький князь Володимир Володаревич?	66
<i>Володимир ПЕТЕГИРИЧ.</i> Монгольські походи XIII ст. на Галицьку землю за писемними та археологічними джерелами	67
<i>Ілля ПАРШИН.</i> Карпати у середньовічній історичній пам'яті Русі та Угорського королівства	72
<i>Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ.</i> Князь Лев Данилович і “Карпатська лінія оборони”	74
<i>Андрій ГУСАК.</i> Архітектурна спадщина храму Святого Пантелеймона XII ст. у контексті європейських сакральних традицій	76
<i>Юрій МАЗУРИК.</i> Перемильська мирна угода (до 800-річчя літописної згадки про з'їзд галицького і волинських князів у Перемилі)	78
<i>Володимир МОРОЗ.</i> Причини знищення архіву Галицької єпархії до середини XV ст.: маловідомі свідчення Галицького єпископа Макарія	81
<i>Володимир ГУЦУЛ.</i> Кінні арбалетники в другій половині XIV – XV ст. в руських землях	86
<i>Іван РУСНАК.</i> Середньовічні храми Закарпаття, їх оборонна складова та іконографічна джерельна база.	86

<i>Віталій ВАРГА</i> . Основні етапи заселення Ужанської долини в середньовіччі.	87
<i>Роман МИСЬКА</i> . Замок Тустань та родина Паневських	89
<i>Ігор ЛАВРИШИН</i> . Тустань на середньовічних картах Європи	91
<i>Ігор СМУТОК, Леся СМУТОК</i> . Документальні згадки про Урич XVI–XVIII ст.	94
<i>Ольга ГОРДА-ЦИБКО</i> . Збережені пам'ятки церкви св. Миколая в Уричі в збірні Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького: історія, іконопис, локальна традиція	96
<i>Максим НАРОВСЬКИЙ</i> . Мармарощина ранньомодерної доби: румунська громада в умовах Трансильванського князівства	99
<i>Юлія ВАСИЛЕЦЬ, Олексій ЗАЖИГАЛОВ</i> . Нові нумізматичні знахідки з комплексу Ближніх печер Києво-Печерської Лаври	100
<i>Юрій СТЕЦИК</i> . Насельники Летнянської обителі (1754–1774 рр.)	102
<i>Олександр ЄРМОЛІН</i> . Радіостанція УПА “Афродіта”: локалізація, гіпотетичний фінал	104

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Ігор ГЛЕВИЧ</i> . Традиційна культура українців Карпат у тематиці доповідей наради з нагоди 50-річного ювілею Львівського державного етнографічного музею у грудні 1945 р.	108
<i>Григорій РАЧКОВСЬКИЙ</i> . Трансформація поселенської структури Бойківщини: ліквідація хуторів у 1940–1950-х рр.	110
<i>Роман РАДОВИЧ</i> . Народна архітектура Бойківщини: садиба, динаміка формування дворів.	114
<i>Роман СІЛЕЦЬКИЙ</i> . Розсохате дерево (“зрослянка”) в повір'ях та уявленнях бойків (за матеріалами села Урича та околиці)	117
<i>Ігор БОЙКО</i> . Специфіка традиційних скотарських субойкумен у різних типах розселення й природокористування у північних Карпатах	119
<i>Уляна МОВНА</i> . Колодні вулики у пасіках українців Карпат: витоки, ареал поширення та шляхи еволюції	122
<i>Валентин ЛЯШЕНКО</i> . Народні танці українців Карпат у наукових студіях Романа Гарасимчука в період першої більшовицької окупації Галичини (1939–1941 рр.)	125
<i>Тетяна НАКОНЕЧНА</i> . Печери у віруваннях та уявленнях українців Карпат (порівняльний контекст)	128

<i>Степан ГЕМБАРОВСЬКИЙ.</i> Упир у демонологічних уявленнях покутян	131
<i>Володимир ГАЛАЙЧУК.</i> Традиційна похоронно-поминальна обрядовість Бойківщини (на матеріалах з Урича та околиць)	133

АРХІТЕКТУРА І ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:

дослідження, документування, музеєфікація

<i>Андрій КОТЛЯРЧУК, Любомир ПАРХУЦЬ.</i> Експедиція на Сколівщину 1990 року у світлинах Володимира Ольхом'яка	137
<i>Леся ДЗЕНДЗЕЛЮК.</i> Свідчення історії малих громад: реставраційні відкриття документів	139
<i>Олег ОСАУЛЬЧУК, Марія ПАДЮКА.</i> Особливості обліку об'єктів археологічної спадщини в Україні (на прикладі пам'яток поблизу с. Розгірче)	140
<i>Любомир ПАРХУЦЬ.</i> Забудова та землекористування села Підгородці другої половини ХІХ ст.	143
<i>Наталія КЕРЧ.</i> Історія формування, обліку та збереження музейної колекції КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”	145
<i>Марія ДЖУФЕР, Наталія КЕРЧ, Марія САВУЛЯК.</i> Досвід цифровізації музейної колекції КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”	149
<i>Марія МИХАЦЬ.</i> Інтерпретація просторової структури дитинця Тустані: між автентикою та музеєфікацією	151
<i>Павло ІВАНЮК.</i> Роль живої історії у розвитку сталого туризму та збереження культурної спадщини на прикладі фестивалю середньовічної культури “ТуСтань”	156
<i>Ростислав РОМАНЮК.</i> Значення локальних скансенів для розвитку сталого туризму	158
<i>Зоряна ЛУКОМСЬКА, Володимир ГАЙДАР.</i> Методи ознакування втраченої та частково втраченої архітектурно-містобудівної спадщини	161
<i>Діана АКПАРШЕВА.</i> Збереження та ревіталізація бастионних міст-фортець (на прикладі історичного міста-фортеці Окопи св. Трійці ХVІІ ст.)	163
<i>Андрій НІМЕЦЬ, Марія ПАСКА.</i> Локальна страва “вуглянча” як приклад розвитку сучасної бойківської кухні	165

АРХЕОЛОГІЯ ТА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

ВІДБИТКИ ПРОЦЕСІВ ГЛИБОКОВОДНОГО ЛІТОГЕНЕЗУ ЗОВНІШНЬОКАРПАТСЬКОГО ПАЛЕОБАСЕЙНУ В МОРФОЛОГІЇ СТІНОК СКЕЛІ “КАМІНЬ”

Лариса ГЕНЕРАЛОВА, Галина БАЙРАК

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: larisa.generalova.geo@gmail.com

e-mail: g_bajrak@ukr.net

Серед геотуристичного шляху “Geo-Carpathians”, який включає 28 геосайтів достойне місце посідає скельний масив Камінь історико-культурного заповідника “Тустань”. На стінках скель закарбовані процеси, що мали місце у глибоководному океані Тетіс на початку кайнозою. Існує чіткий зв’язок між глибоководними літодинамічними фаціями Зовнішньокарпатського океанічного басейну, які закарбували процеси літогенезу, і типами сучасної морфодинаміки, що проявляються на скелі Камінь. Різна стійкість фацій до зовнішніх процесів – механічної та біохімічної деградації – формує вибірковість в сучасній еволюції базального рельєфу скель.

Скелі складені переважно пісковиками ямненської світи палеоцену з прошарками та лінзами гравелітів і дрібногалькових конгломератів, а нижні верстви місцями розділені тонкими прошарками аргілітів. Неоднорідність складу порід зумовлена особливостями їхнього формування на дні морських палеобасейнів, в умовах як спокійних динамічних режимів осадонагромадження, так і в умовах проходження підводноосилових потоків. Відклади поділяються на три групи. Перша – пелагіти й геміпелагіти, що поволі (<5 м/1000 р) вкривали дно, обволікаючи нерівності рельєфу. Друга – гравітаційно перевідкладені відклади (гравітити): турбідити (суспензійні потоки), грейніти (розріджені псамітові потоки), дебрити (мулисто-уламкові, подібні до селевих), які супроводжуються підводними осувами та олістостромами. Третя – відклади придонних течій (контурити), представлені добре відсортованими алевропсамітами. Вивчені пісковики ямненської світи належать до гравітитів: грубозернистих турбідитів, грейнітів, дебритів, а також продуктів розжижених і флюїдизованих потоків та підводно-осувних комплексів; їхні шари чергуються з (геми) пелагітами.

Названі літодинамічні типи характеризуються набором речовинних та структурно-текстурних ознак, які законсервовані в породах. Ці ознаки є первинним “каркасом”, який першочергово впливає на вибіркове вивітрювання. Завдяки цьому проявляється ряд сучасних морфодинамічних процесів на стінках скельного масиву (див. Табл.). Польові та камеральні дослідження показали, що первинні седиментологічні неоднорідності ямненської світи посилюються постседиментаційними й деформаційними процесами та власне зумовлюють розвиток сучасних мікро- й мезопроцесів, які формують морфологію скель масиву Камінь.

Дослідження поверхневих процесів руйнування скельного масиву та їхніх внутрішніх чинників формування дають змогу застановити наукові основи обґрунтування ступеня збереженості скелі Камінь як цінного об’єкта історичної, культурної і геотуристичної спадщини. Отримані результати свідчать, що окремі блоки скелі сильно уражені поверхневими процесами, на які накладаються глибокі полігенетичні тріщини. Це дає підставу для впровадження заходів зі сторони історико-культурного заповідника щодо посилення стійкості скельного масиву.

Таблиця. Види сучасних поверхневих процесів, пов’язаних із літодинамічними чинниками їхнього утворення на скелі "Камінь"

Місце-положення	Процеси і морфологія поверхні
Стінка південної експозиції “Малого Каменю”	Процеси вивітрювання типу “розмокання і віспа” відбуваються завдяки різним властивостям каркасу та цементу у складі пісковика. Цемент пісковиків карбонатно-кременистий, карбонатно-кременисто-глинистий. Тип цементації типу базальний, дотику поровий. Волога, руйнуючи породу, сприяє дезінтеграції цементуючої речовини. На поверхні масиву виокремлюються міцні мінерали каркасу (кварц, польові шпати), утворюючи зернисту структуру. Тому поверхня пісковика нерівномірна, має вигляд “віспи”. Дезінтеграція поверхні становить до 10 мм, тому відносимо її до мікро- і мезопроцесів площинного характеру середнього масштабу.

<p>Верхня частина стінки північно-східної експозиції “Великого Крила”</p>	<p>Процеси типу “<i>дезінтеграція поверхні</i>” характерні для літотипів грейнітів. На поверхнях цього типу рельєфними стають внутрішні приховані текстурні (масивна та пудінгова текстури з елементами горизонтальної) елементи грейнітів. Під час вивітрювання у них проявляється нерівномірність внутрішньої будови у вигляді горбкувато-ямкуватої поверхні. Дезінтеграція породи сильніша, ніж у попередньому типі вивітрювання: тут більша сукупність частинок підготовлена до видалення з поверхні. Дезінтеграція поверхні сягає кількох сантиметрів, зустрічається на великих ділянках скелі, так і локально, тому відносимо їх до мезопроесів великого і середнього масштабів та мікропроесів.</p>
<p>Північно-східне підніжжя “Великого Каменя”</p>	<p>Процеси типу “<i>десквамація</i>” характерні для освітлених ділянок скелі. В денний час нагрівання зовнішніх прошарків пісковика відбувається сильніше, ніж внутрішніх, тепло поступово передається внутрішнім прошаркам, а в нічний час зовнішні прошарки швидко остигають, тоді коли внутрішні ще нагріті. На стику різних температурних фронтів відбувається відшарування частин прошарків. Це безумовно контролюється внутрішньошаровими текстурами пісковика. Цей тип процесів вивітрювання зустрічається локально, у вигляді окремих плям на стінках південних експозицій скелі, тому відносимо їх до мікро- та мезопроесів середнього масштабу.</p>
<p>Північно-східне підніжжя “Великого Крила”</p>	<p>Тип процесів “<i>лускування</i>” (дрібношаруватість) розвиваються по елементах седиментаційних текстур секвенцій Боума, які відповідають або елементу В (нижній горизонтальний інтервал, де перешаровуються здебільшого середньозернисті частинки пісковика), або елементу D (верхній горизонтальний інтервал, який складений дрібнозернистими пісковиками). Перебуваючи на денній поверхні швидше вивітрюються контакти між інтервалами секвенцій, які відрізняються між собою структурою та текстурою. Цей тип вивітрювання</p>

	належить до мезо- і мікропроцесів, розвинених локально, і має здебільшого лінійний, іноді точковий характер.
Стінка східної експозиції одного із відрогів “Великого Каменю”	Процеси типу “лункування” розвиваються там, де поширений гравітаційний перевідкладений матеріал. Під час формування осаду на морському дні звичними були гравітаційні зсуви. Під час експонування на денну поверхню ця ділянка пісковика вивітрюється по контактах мікрозминань, утворюючи виїмки – лунки. Глибина лунок сягає 50–100 мм. На границях лунок видно чіткі ребра-сколи, що говорить про те, що у будові пісковика беруть участь міцні мінерали, і, зокрема кременистий цемент. Зустрічаються на великих фрагментах стінок скелі, тому відносимо їх до мезопроеесів великого і середнього масштабу.
Нижня частина стінки північно-східної експозиції “Великого Крила”	Процеси типу “ніздрювання”, більш відомі як сотове (коміркове) вивітрювання, представлене формами honeycombs і alveoles. Величина форм коливається від 20 до 100 мм в діаметрі, глибина 10–50 мм. Вважаємо, що у наших умовах основним чинником утворення форм сотового вивітрювання є волога. У гірських умовах під впливом високої відносної вологості, затіненості скельних стінок, літологічних структурно-текстурних особливостей та сезонних коливань відбувається інтенсивне формування альвеол і пустот у породі. Сотове вивітрювання відносимо до мезо- і мікропроцесів точкового розташування, локальних мезопроеесів площинного поширення. Вважаємо їх формою інтенсивнішого вивітрювання, ніж тип “дезінтеграція поверхні”.
Стінка південно-західної експозиції “Великого Крила”	<i>Тріщинуватість літогенетична</i> утворилася внаслідок нерівномірного перетворення піщаних товщ у стадію діагенезу та відокремлення вищележачих і нижчележачих шарів. Субгоризонтальні тріщини здебільшого зімкнуті. Ширина розкриття 0,5–1,3 м. Заповнювач представлений уламками порід та дрібноземом. Окремі частини скелі Камінь пронизані літологічними тріщинами як субгоризонтального, так

	і субвертикального характеру, які було перекинуто внаслідок тектонічних насувів під час орогенезу. На них наклалися тектонічні тріщини, і зараз це найширші ділянки між пачками порід із різного роду заповнювачем.
Північно-західне закінчення “Великого Крила”	Тріщинуватість за <i>каскадною гравітаційною складчастістю</i> завдячує конседиментаційним зсувним процесам за псамітово-пелітовими утвореннями. Ці утворення класифікуються як підводно-осувні. Вони утворюють клиноподібне тіло з хаотичним нагромадженням уламків різного розміру, що дає змогу ідентифікувати їх як хаотичні осунені маси (та відклади уламкових потоків = дебрисних потоків).

БАГАТОШАРОВА АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ’ЯТКА ЛІСНА СЛОБІДКА XII НА КОЛОМИЙЩИНІ

Володимир МАЗУР, Яна ЯКОВИШИНА,
Марія ВОЙТОВИЧ, Максим МЕЛЬНИЧУК
Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ
МГНО “Дубенський археологічний осередок”
e-mail: jkovyshyna@ukr.net
e-mail: danylivmari@ukr.net
e-mail: max.melnitschuk@gmail.com

Пам’ятку відкрив Богдан Василенко під час розвідок у 1982 р. Вона розташована поблизу с. Лісна Слобідка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., а саме в його південно-східних околицях (ур. Гряда). Давні поселення займали пологий схил правого берега р. Добровідки (ліва притока р. Прут), на сьогодні ця ділянка є приватною власністю і піддається оранці. У 2008–2009 роках Володимир Мазур, на той час науковий співробітник Львівської та Прикарпатської археологічних експедицій (керівник – д.і.н. Леонід Мацкевий), проводив тут поверхневі збори. Матеріали з цих досліджень зберігаються в археологічних фондах Інституту

українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Влітку 2025 р. ми провели додаткові розвідкові роботи на пам'ятці.

Таким чином сформовано колекцію матеріалів, на основі яких можна виокремити кілька історичних періодів заселення території урочища. Найраніші знахідки (нуклеус та кременеві вироби) пов'язуємо із неолітичною культурою лінійно-стрічкової кераміки. Частина керамічних знахідок – антропоморфні жіночі фігурки, фрагмент біноклеподібної посудини, притаманні для пізнього Трипілля (етап СІ), до цього часу відносимо і колекцію кременевих знарядь й наконечник стріли зі струменевою ретушшю. Деякі уламки посудин можуть бути віднесені до ранішого часу – етапу Трипілля VI-VII, проте вони невиразні. Загалом на пам'ятці зібрано велику кількість фрагментів трипільського посуду, але орнамент на них не зберігся, вони невеликих розмірів і неінформативні для визначення детальнішої хронології. Поява і поширення трипільського населення у карпатському регіоні, на думку Наталії Риндіної, могли бути пов'язані з бажанням приблизитися до найнижчих перевалів Східних Карпат для отримання доступу до трансильванських мідних родовищ, що і стимулювало просування вверх по течіях Прута й Дністра. Не виключено також, що трипільське населення на ці терени приваблювала і наявність цінної сировини – солі, оскільки регіон багатий на виходи соляної ропи. До доби бронзи відносимо знахідки двох кам'яних сокир і денця однієї з посудин. Такі матеріали засвідчують перебування тут людності культури шнурової кераміки.

РЕЗУЛЬТАТИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КУРГАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ

Роман ЛЮБУНЬ
Masaryk University in Brno
e-mail: liubunroman@gmail.com

Метою дослідження було виявлення, документування та попередній аналіз курганних пам'яток на території Східної Словаччини. Роботи проводилися у формі поєднання польових розвідок із використанням даних дистанційного зондування, що

дозволило комплексно підійти до вивчення курганів періоду енеоліту та перевірки гіпотез щодо їх локалізації.

У польовій частині дослідження здійснено візуальні обстеження території, під час яких було задокументовано існуючі кургани, уточнено їхній стан збереженості та морфологічні характеристики. Особливу увагу приділено перевірці аномалій, виявлених попередньо на основі аналізу ЛІДАР-даних, ортофотознімків та супутникових даних. Використання цих матеріалів дало можливість значно підвищити ефективність польових робіт, оскільки під час огляду фіксувалися не лише добре помітні об'єкти, але й ті, що приховані рослинністю або частково зруйновані господарською діяльністю.

Завдяки аналізу ЛІДАР даних вдалося ідентифікувати низку потенційних курганних структур, які не були відомі раніше. Окрім цього дані із супутникових знімків доповнили картографування, дозволивши простежити сліди землекористування та співвіднести їх із виявленими формами рельєфу. У результаті комплексного аналізу дистанційних даних було сформовано перелік об'єктів, що потребували перевірки безпосередньо в польових умовах.

Польові розвідки підтвердили частину із запропонованих інтерпретацій, одночасно виявивши й низку нових особливостей, які неможливо було зафіксувати лише за дистанційними матеріалами. Зокрема, вдалося уточнити розміри курганів, зафіксувати їхні пошкодження, спричинені як природними, так і антропогенними чинниками, а також зібрати первинні дані для подальших археологічних досліджень.

Отримані результати засвідчують важливість поєднання різних підходів при дослідженні курганних комплексів. Слід зауважити що дані ЛІДАР і супутникові знімки виявилися надзвичайно корисними інструментами для первинної ідентифікації та планування маршрутів польових розвідок. Водночас самі розвідки залишаються ключовим етапом, який дозволяє перевірити достовірність інтерпретації даних дистанційного зондування та зібрати додаткову інформацію.

Таким чином, проведене дослідження стало важливим кроком у систематизації даних про кургани Східної Словаччини. Результати відкривають перспективи для більш детальних археологічних розкопок, створення цифрових моделей та розробки прогнозних карт, що дозволить локалізувати нові об'єкти й поглибити розуміння просторової організації курганних комплексів періоду енеоліту.

РОЗГІРЧЕ. АРХЕОЛОГІЧНИЙ ШПАЦЕР ВЕСНОЮ 2025 РОКУ

Олександр ЄРМОЛІН
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
e-mail: doryerm@gmail.com

У 2025 р. виповнилося 35 років від відкриття гальштатського городища та перших археологічних розкопок. Я був учасником цієї експедиції на посаді інженера Карпатської архітектурно-археологічної експедиції. До обов'язків входило дослідження оборонних споруд, проведення обмірів, а через брак робітників доводилося виконувати й роль землекопа.

Після прибуття на місце розкопок мене одразу зацікавив вал, який доволі добре зберігся. Дослідження валу я проводив у вільний від розкопок час і фактично обстежив це земляне укріплення на всій його довжині. У східній частині було знайдено скупчення обпаленої глини. Про свою знахідку я повідомив керівнику загону Р. Сулику і запропонував дослідити як сам вал у місці скупчення обпаленої глини, так і територію в його межах. Тобто я був першим, хто виявив і озвучив, що навколо Замчища (невеликого городища, яке й було метою нашого дослідження) існує ще одне досить потужне земляне укріплення. De facto я став першовідкривачем цієї оборонної споруди. Історію дослідження цього району подано у звіті Р. Сулика.

Як під час дослідження Замчища у 1982 р., так і під час його топозйомки, яку проводив Р. Сулик у 1987 р., не було сказано жодного слова про вали в районі самого Замчища, не кажучи вже про більш ранні дослідження. Після завершення робіт на Замчищі були проведені археологічні розкопки. У місці скупчення обпаленої глини виявили залишки печі, там же знайшли залізний ніж, а в самій печі — фрагменти недопаленої чорнолощеної кераміки. Подібні фрагменти були знайдені й під час подальших розкопок на території самого городища. Піч, вочевидь, використовувалася для випалу кераміки.

Розкопки 1990 р. дали можливість датувати городище епохою раннього заліза (V–IV ст. до н. е.) й віднести оборонні споруди та виявлені житла до культури фракійського гальштату. Р. Сулик провів

окомірну зйомку городища. План городища спершу було подано у звіті, а потім опубліковано у статтях Р. Сулика та М. Бандрівського¹.

У мене є етико-правові претензії до Р. Сулика, чому він не вказав факт мого авторства відкриття гальштатських валів. У моїй професійній практиці є подібний прецедент, але з іншим, чесним науковим підходом до такої ситуації і це є неодмінним правилом для світової науки. Я брав участь і зараз беру участь у дослідженні декаполісу Суссіта (Хіпос) в Ізраїлі як польовий реставратор. За 200 років досліджень у Суссіті не було знайдено театру. Мені дали можливість зайнятися пошуками цієї грандіозної споруди (знову ж таки у вільний час). Здавалося б, як може загубитися театр на 5 тис. глядачів? Виявляється, може. Я звернув увагу на завали каміння на південному схилі гори, де розташовувалося місто, і після невеликих пробних шурфів мені вдалося знайти те, що шукали 200 років до мене, – римський театр. За останні сто років це, мабуть, єдиний подібний випадок відкриття театру. Як я вже казав, моя посада – реставратор, начальник експедиції – доктор Айзенберг. Я працюю у складі експедиції, але тим не менш і на першій конференції, де презентували знахідку театру, і в подальшій літературі Міхаель Айзенберг завжди вказує на моє авторство відкриття. Про це можна прочитати і в інтернеті².

У другій статті М. Бандрівського з незрозумілих причин не було уточнено межі городища. З початком “стаціонарних розкопок” це було перше, що потрібно зробити на городищі. План же просто скопіювали зі звіту, навіть без зазначення місця розкопок. Хотілося б ознайомитися з польовими матеріалами й знахідками розкопок 1997 р. Гучна заява про початок стаціонарних розкопок виявилася фейком, увесь пар пішов у свисток. На довгі роки про городище забули.

¹ Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Розгирче і Кульчиці на Передкарпатті // *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ, 1993. С. 134–143; Бандрівський М. Розкопки городища культури Гава-Голігради біля села Розгирче та розвідкові дослідження на Львівщині // *Записки НТШ*. Т. ССXLIV. *Праці Археологічної комісії*. Львів, 2002. С. 506–520.

² Римський амфітеатр знайдено на севері Ізраїля. *Vesty. Новості Ізраїля*. 10 січня 2017. Режим доступу: <https://www.vesty.co.il/main/article/4905509> (дата звернення: 3 жовтня 2025).

Про гальштатські вали Розгірче я згадав (хоча ніколи й не забував), коли вивчав питання Геродотових валів Сліпих рабів. Ще на початку 2000-х рр. на території Давнього Боспору, на поселенні Голубицька 2, було знайдено й досліджено рів. Вал там був повністю знесений під час розорювання території. Рів і, відповідно, вал датували за грецькою керамікою V ст. до н. е. Це була єдина відома земляна оборонна споруда цього часу. Її устрій відповідав подібним спорудам гальштатського періоду.

Особливість цих споруд у тому, що у більшості випадків рів розташований з внутрішнього боку і є не більш, ніж місцем, звідки брали землю для насипу валу. Тобто основне оборонне навантаження лягало на сам вал. Є велика ймовірність, що цей вал на Боспорі збудували фракійці, поселення яких останнім часом знаходять у великій кількості (буквально налічуються сотнями). Саме факт відкриття валу V ст. до н.е. наштовхнув мене на думку оглянути земляні оборонні споруди в районі с. Розгірче.

3 травня 2025 р. ми з другом Віталієм вирішили піти в похід у гори й принагідно оглянути городище в Розгірче. Похід почали з району с. Труханів і за світловий день дійшли через гори до Розгірче. Там переночували, а вранці оглянули городище.

На жаль, інтернет там ловив дуже погано, і мені не вдалося зафіксувати периметр городища (вали) за допомогою телефону на карту. Але ми пройшли по валу понад 2 км і повністю прослідкували його трасу. Вал майже повністю зберігся й не відповідає плану, опублікованому раніше у статтях і звіті.

Важливою помилкою старого плану є те, що так зване Замчище, невелике городище на вершині гори, позначене за гальштатськими валами. Насправді ж воно знаходиться всередині периметра і від початку було складовою частиною гальштатського городища, тобто його дитинцем.

Тут згадуються наші розкопки 1990 р., де я, як інженер, робив обміри стратиграфічного розрізу валу цього невеликого городища. Якщо верхня частина валу Замчища була збудована в пізньому середньовіччі, то нижня його частина, початкові укріплення, були значно старшими. Це чітко видно в стратиграфічному розрізі валу та його описі у звіті за 1990 р., с. 8–10.

Планувалося у 1991 р. продовжити дослідження, але не склалося — експедицію закрили, і всі розкопки припинилися.

Що стосується огляду гальштатських валів, то рів там розташований з внутрішнього боку й не несе оборонної функції, а є лише місцем вибірки ґрунту для насипу валу. Теорія, озвучена у звіті за 1990 р. про те, що вал був обпалений із зовнішнього боку, не підтвердилася: ніде в проходах, розмивах чи проїздах через вал не спостерігається обпаленої глини, так само як і на зовнішніх схилах самого валу.

Наступним відвідуванням Розгірчого вже з надійним Garmin стали археологічні прогулянки зі співробітниками Заповідника “Тустань”. До складу групи входили:

– старший науковий співробітник КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань” Марія Михаць,

- провідний методист Світлана Павлишин,
- провідний зберігач фондів Марія Джуфер,
- і я, Олександр Єрмолін.

На огляд і обхід валом нам знадобилося близько трьох годин, включаючи підйом на городище від магазину в с. Розгірче, його обхід, невеликий перекус і повернення до машини біля магазину. Крім того, ми оглянули Замчище.

Під час огляду я зафіксував координати всього валу й зробив висновок, що Замчище є дитинцем великого городища.

Ще одна цікава деталь стосовно гальштатського валу з північного боку Замчища. Його положення виглядало нелогічним: вал розташований під крутим схилом, хоча мав би безпосередньо прилягати до дитинця й оточувати його з півночі та заходу.

Огляд цього місця показав, що вал у давнину справді підходив до Замчища, але внаслідок зсуву опинився на півсотні метрів нижче схилу. Усе стало на свої місця. Насмілюся повторитися — на все це пішло лише 3 години часу.

Зафіксовані координати були нанесені на супутниковий знімок Google та карту. У порівнянні з окомірним планом новий план різко відрізняється. Окомірну зйомку робив Р. Сулик, тоді як я у той час був зайнятий розкопками печі у валу.

З викладеного можна зробити такі висновки:

1. Я, Єрмолін Олександр Леонідович, є першовідкривачем гальштатського городища в районі с. Розгірче.

2. Упродовж 35 років з моменту відкриття гальштатського городища так і не було складено план, хоча ще у 1997 р. було заявлено про стаціонарні розкопки.

3. За описом місця розкопок 1997 р. зовсім незрозуміло, де саме їх проводили – відсутній ситуаційний план. Також неясно, чому стаціонарний розкоп було закладено у лісовому масиві, коли на території городища є достатньо ділянок, вільних від деревної рослинності. Навіть на знімку 2011 р. центральна частина городища не має лісу.

4. Гальштатський вал північніше Замчища (дитинця) з північного боку проходив у безпосередній близькості до валу дитинця, але внаслідок зсуву ділянка довжиною близько 150 м змістилася на північ на 50 м і схилом вниз теж приблизно на 50 м, при цьому горизонтальність майже не була порушена.

5. Пізньосередньовічне городище-прихисток було збудоване на місці гальштатського дитинця – на місці давніх земляних укріплень. Є велика ймовірність, що ці пізньосередньовічні укріплення збудували ченці скельного монастиря, розташованого за 500 м на північний схід. Для мешканців села ця площа була надто малою, щоб розмістити там усіх жителів разом із домашніми тваринами.

6. Гальштатське городище, так само як і Замчище (дитинець), потребують додаткових археологічних досліджень.

7. З відома та дозволу Олега Осаульчука, керівника Рятівної археологічної служби, доводжу, що наприкінці минулого року Рятівна археологічна служба працювала на городищі й нанесла оборонні споруди на нову облікову документацію. Обміри городища, зроблені нами під час археологічного шпацеру, повністю збігаються з обмірами, виконаними Олегом Осаульчуком та його службою. Також можу зазначити, що я не був у курсі робіт на городищі наприкінці 2024 р., які проводила Рятівна археологічна служба; це з'ясувалося вже пізніше, коли я показав результати обмірів Р. Мисьці та зустрівся з О. Осаульчуком.

ВЕЛЬБАРСЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА МЕЖІ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

Богдан СТРОЦЕНЬ

Тернопільський національний педагогічний університет

e-mail: cherleniv@gmail.com

Умовною межею між Західним Поділлям та Південно-Західною Волиною є Товтровий кряж в межах Тернопільської області. Він відноситься до Західного Поділля, а територія на північ та на північний схід від нього – це Південно-Західна Волинь. Регіон є досить цікавий в археологічному плані, особливо у римський період. Тут простежується межа між вельбарською та черняхівськими культурами. Крім того, зазначена територія була периферією обох культур.

Першу вельбарську пам'ятку відкрив у 1936 р. О. Цинкаловський – це знамените поховання в с. Рудці Кременецького р-ну. У 1990 р. автор провів невеликі розкопки (бл. 100 кв. м) на поселенні в с. Малашівці Тернопільського р-ну (лівий берег р. Серет). Тут виявлено вельбарську кераміку, фрагмент остроги кінця II ст. тощо. А у 2025 р. поблизу с. Глядки Тернопільського р-ну розкопано урнове тілопальне поховання вельбарської культури. Поховальний інвентар – чотири ліпних посудини. Захоронення знаходилося на правому березі Серету, на відстані близько 10 км від поселення в Малашівцях.

У 2010 р. Василь Ільчишин дослідив два поховання на пам'ятці Мильне V (Тернопільський р-н, лівий берег Серету). Ще два поховання розкопали у 2011 р. Б. Строцький та В. Ільчишин. В цілому досліджено чотири поховання – одне кремаційне і три інгумаційні. З огляду на датування, їх віднесено до черняхівської культури, але посуд, виявлений у захороненнях, виключно ліпний, характерний для вельбарської культури.

Крім того, в регіоні знаходиться ще кілька пам'яток черняхівської культури із значними вельбарськими рисами. Це могильники в Раківці Чеснівському та Чернелеві-Руському і поселення Лепесівка, Кобилля, Очеретне. Особливо цікавим для розуміння ситуації є могильник в Чернелеві-Руському, де представлені матеріали усіх етапів черняхівської культури. Тут крім

вельбарського посуду є значна частина горщиків так званого верхньодністровського типу, характерного для групи Черепин-Теремці.

Лише зазначені пам'ятки досліджувалися стаціонарно, щоправда, масштаби цих розкопок різні.

Отже, на межі Західного Поділля та Південно-Західної Волині виявлено три вельбарські пам'ятки – одне поселення і два поховання. Але їх, очевидно, значно більше. На зазначеній території практично не проводили цілеспрямованих пошуків вельбарських об'єктів, а виявлені матеріали могли бути датовані як “пам'ятки раннього залізного віку”.

Ґрунтовно вивчений Чернелево-Руський некрополь ілюструє контакти прийшлих германців і місцевого населення – це захоронення із посудом типу Черепин-Теремці.

KULTURA WCZESNOSŁOWIAŃSKA W KARPATACH

Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI

Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

e-mail: bartheque@yahoo.fr

Karpaty, obejmujące terytoria kilku państw Europy Środkowej, stanowią obszar o wysoce zróżnicowanym stopniu rozpoznania archeologicznego w zakresie problematyki osadnictwa wczesnosłowiańskiego. Najlepiej udokumentowane i poddane szczegółowej analizie materiały źródłowe pochodzą z Rumunii, Słowacji oraz Polski, co wynika zarówno z intensywności badań, jak i znaczącego udziału przestrzeni karpackiej w strukturze terytorialnej tych państw. Wysoki stopień rozpoznania nie dziwi w Rumunii, gdzie znajduje się 55,5 % Karpat, ani na Słowacji, gdzie pasmo zajmuje 73 % powierzchni kraju. Z kolei część ukraińska, mimo swego istotnego znaczenia dla rekonstrukcji procesów dystrybucji i chronologii osadnictwa słowiańskiego, pozostaje stosunkowo słabo rozpoznana, co utrudnia przeprowadzenie pełnej syntezy porównawczej.

Zgadzam się z opinią Ioana Stanciu, że kultura wczesnosłowiańska lub okres wczesnosłowiański jest to pojęcie sztuczne i akademickie, które

należy postrzegać jako etap pośredni między “Prasłowianami” a Słowianami wczesnośredniowiecznymi, których rozwój na określonych terytoriach – a niekiedy także w ramach organizmów państwowych – jest już dobrze poświadczony. Chronologia tego zjawiska jest przez badaczy zazwyczaj umieszczana pomiędzy połową V wieku, czyli momentem zaniku kultur wywodzących się z tradycji okresu wpływów rzymskich w środkowoeuropejskim *Barbaricum*, a połową bądź końcem VII wieku; w niektórych ujęciach zawęża się ją wyłącznie do VI–VII wieku. Podnoszone w literaturze wątpliwości dotyczące tak wczesnego datowania osadnictwa słowiańskiego w Karpatach po połowie V wieku tracą na sile w świetle najnowszych odkryć z Miercurea Ciuc (Șumuleu) w kotlinie Ciuc w Wewnętrznych Wschodnich Karpat (Rumunia) oraz ich wyników datowania.

Badania nad początkami osadnictwa słowiańskiego wymagają uwzględnienia zróżnicowania regionalnego, wynikającego z odmiennych warunków ekspansji tej ludności. Zjawisko to skutkowało powstaniem różnych sekwencji chronologicznych, czego ilustracją jest obszar praskiej prowincji kulturowej. Zakładając wschodni kierunek ekspansji Słowian, oczywiste jest, że pierwsze grupy osadnicze nie mogły pojawić się jednocześnie na całym obszarze zasiedlenia; w odniesieniu do Karpat oznaczało to konieczność ich przekroczenia w drodze przede wszystkim ku zachodowi.

Określenie górnej granicy chronologicznej okresu wczesnosłowiańskiego pozostaje nieprecyzyjne; wyznaczają ją głównie przemiany w produkcji naczyń glinianych, związane z rozpowszechnieniem techniki obtaczania oraz pojawieniem się dekoracji na powierzchniach czerepów.

Powszechnie powielana w literaturze teza, że “osadnictwo wczesnosłowiańskie unikało gór: prawie nie spotykamy jego śladów powyżej 300 m n.p.m.”, w świetle nowszych badań okazuje się nie do utrzymania. Liczne odkrycia wskazują na obecność osadnictwa wczesnosłowiańskiego na wysokościach 400–500 m n.p.m., a nawet powyżej 700 m n.p.m. Wśród przykładów można wymienić stanowiska na Spiszu na Słowacji: Spišská Nová Ves, Pod Modrým vrchom (460 m n.p.m.); Spišský Štvrtok, Pod Šibeničnou horou (551 m n.p.m.); Ilišovce, poľoha Za hostincom (550–565 m n.p.m.) oraz osadę w Miercurea Ciuc (Șumuleu) w kotlinie Ciuc we Wschodnich Karpatach Wewnętrznych (701 m n.p.m.).

Kultura wczesnosłowiańska w Karpatach stanowi część unifikacyjnego modelu kultury słowiańskiej, charakterystycznego dla rozległych obszarów Europy Środkowej i Wschodniej. Osady miały z reguły niewielki, otwarty charakter i składały się z ziemianek lub półziemianek, w których w północnym narożniku lokowano piec kamienny, gliniany lub proste palenisko. Najczęściej spotykane zabytki ruchome to ceramika – przede wszystkim garnki, rzadziej talerze i prażnice. Z gliny wykonywano również przęśliki, tzw. “chlebki”, a także narzędzia związane z metalurgią: tygle, łyżki i formy odlewnicze. W materiałach z tego obszaru zauważa się także stosunkowo dużą liczbę fragmentów naczyń toczonych, prawdopodobnie importowanych z terenów zamieszkiwanych przez ludność germańską, koczowniczą bądź romańską, a także ich ręcznie formowanych imitacji. Dominującą formą produkcji była wytwórczość przydomowa, zaspokajająca potrzeby lokalnych wspólnot, co potwierdzają znaleziska form odlewniczych, tygli i łyżek odlewniczych. Pewien udział mieli także wędrowni rzemieślnicy, o czym świadczą znaleziska matryc o bizantyńskim pochodzeniu. Równocześnie obserwuje się wyraźne zróżnicowanie w dostępności wyrobów z metali nieżelaznych: podczas gdy północna, peryferyjna część Słowiańszczyzny cechowała się ich ograniczoną obecnością, regiony południowe, południowo-zachodnie oraz strefa pograniczna ze stepem na Ukrainie odznaczały się znacznie większym ich nasyceniem.

Obrządek pogrzebowy charakteryzowało ciało-palenie. Znane są zarówno pojedyncze pochówki, jak i niewielkie cmentarzyska, np. Zalău-Dromet SA 2 u podnóża gór Meseş na pograniczu Karpat Zachodniorumuńskich i Wyżyny Transylwańskiej, w których przepalone szczątki składano w popielnicach-garnkach.

Bezkrytyczne zestawianie kultury wczesnosłowiańskiej z kulturami wywodzącymi się z tradycji okresu wpływów rzymskich w środkowoeuropejskim *Barbaricum* prowadzi do zniekształconego obrazu. Postrzeganie jej przez pryzmat “racjonalności gospodarowania” i współczesnego rozumienia postępu rodzi wrażenie “irracjonalności” wczesnosłowiańskich rozwiązań i sprzyja interpretacjom w kategoriach prymitywizmu. W literaturze wielokrotnie podejmowano próby wyjaśnienia tego często podkreślanego “prymitywizmu”: jedni badacze przypisywali mu wymiar symboliczny, inni traktowali go jako przejaw obniżenia poziomu życia. Jeśli jednak odrzucić to interpretacyjne

obciążenie, kultura wczesnosłowiańska jawi się jako odmienny, lecz spójny system, dostosowany do potrzeb i warunków życia jej nosicieli.

ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ГОЛОВНОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ X СТОЛІТТЯ ГОРОДИЩА РЕВНЕ І НА БУКОВИНІ

Нестор-Миколай РИБЧИНСЬКИЙ
Національний університет “Львівська політехніка”
e-mail: nestorryb@ukr.net

Території українського Прикарпаття здавна викликали інтерес у дослідників, які не оминули своєю увагою і період раннього середньовіччя. У цей час (IX–X ст.) тут виникають нові типи поселень, обнесені фортифікаціями – городи, що стали предметом вивчення багатьох науковців. Так, на теренах Буковини основний внесок у вивчення вніс український археолог Борис Тимошук. Окрім нього, їх досліджували Л. Михайлина, С. Пивоваров, І. Возний, М. Филипчук, Б. Томенчук та ін.

Серед усього масиву фортець найбільше виділяється Ревне I за рахунок своїх розмірів та кількох етапів спорудження фортифікацій. Так, Б. Тимошук вважав, що протягом першого етапу (IX ст.), коли городище займає більше простору (600 × 400 м), стіни мали каркасно-стовпову конструкцію, до якої, з внутрішньої сторони прилягали “довгі будинки”. Під час другого етапу (X ст.), фортеця суттєво зменшується у розмірах (300 × 160 м) і змінюється конструкція фортифікацій¹.

Стіни X ст. обстежувались в двох місцях: на півночі, найбільш укріпленої частини, поблизу імовірного в’їзду було закладено Розкоп I, в якому і вдалось отримати основну інформацію про конструкцію оборонних стін та на півдні, біля розриву земляного насипу було закладено траншею.

На основі археологічних досліджень вдалось встановити, що дерев’яна стіна знаходилася на насипаній глиняній платформі

¹ Розміри подані за Б. Тимошуком.

(простому валу¹) висотою 0,4 м. На ній розташовувались дерев'яні зруби. Б. Тимошук припускав, що вони скріплювались в обло. Кожна з колод виступала орієнтовно на 0,6 м. Зруби мали довжину щонайменше 3 м. Приміщення були невеликими (шириною 1,5–1,8 м) та не засипались землею. Тут не вдалось виявити жодних слідів постійного заселення та немає печей. Дослідник припускав, що під час штурму вони служили бойовими камерами для воїнів, адже у зовнішній стіні могли розміщатись бійниці для обстрілів штурмових груп ворога. В мирний час ці споруди могли виконувати функції складських приміщень. Перекриття зрубів могли використовувати як бойову галерею для захисників. З зовнішнього боку зруби було додатково укріплено глиняними відкосами з кам'яною серцевиною без використання розчину висотою 0,6 м та шириною 1,3 м.

На основі матеріалів, які зібрав Б. Тимошук на північному відтинку лінії захисту (розкоп, закладений в районі в'їзду на городище), можна створити гіпотетичну реконструкцію цієї ділянки оборони. Припускаємо, що саме тут знаходився в'їзд на територію городища. На це вказують: ускладнений доступ для штурмових груп ворога, неможливість розгорнути тут велику групу піхоти, а також рештки конструкцій, віднайдені Б. Тимошуком.

В основі фортифікації знаходився земляний вал-платформа, з зовнішнього боку укріплений підпірною стінкою викладеною з колотого каменю з застосуванням глини, як укріплюючого розчину. Такі допоміжні конструкції віднайдені при дослідженні городищ на теренах України: Білогородка (Київщина); Чернігів (підпірна стінка виконана з дерева) та Словаччини: Победім (Pobedim) та Спиські Томашовці (Spišské Tomášovce). Зверху, на цій конструкції знаходилась довга городня (зафіксовано дві секції). Поруч з нею розташована окрема городня, ширша за інші. Довгі випуски зрубів з внутрішнього боку (0,6 м) вказують на те, що в цьому місці лінія оборони мала щонайменше два яруси оборони та дах, щоб захистити нижній ярус від затікання. Функціонал нижнього ярусу сьогодні залишається нез'ясованим, припускаємо, що ці приміщення могли використовувати під склад. Верхній ярус виконував роль оборонної галереї, для захисту цієї ділянки стіни. Багаторівневі конструкції

¹ Простими валами архітектор В. Лук'янченко пропонує називати вали, що не мали всередині дерев'яних укріплень.

використовували при обороні дитинця Чернігова та Києва. Перед стіною розташовувався сухий рів.

Широка городня виступає рештками в'їзду, піднятого над рівнем денної поверхні. До неї вів дерев'яний поміст, що в момент оборони обвалювався і таким чином унеможлиблював доступ до брами. Одночасових аналогій такому інженерному рішенню віднайти не вдалось, однак воно зустрічається на багатьох військових таборах римського часу (Бірціана) та на пізньосередньовічних (Тустань) та ранньомодерних (Язловецький замок) пам'ятках.

Таким чином, на північному відтинку оборони городища Ревне I у X ст. було споруджено двоярусну стіну, яка формувала комплекс брами та суттєво ускладнювала штурм городу з цього напрямку. Такі інженерні рішення вказували на високий рівень знань ранньосередньовічних зодчих та вказують на те, що городище Ревне I наприкінці I тисячоліття відіграло важливу роль в системі заселення Буковини.

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ МУРІВ XII СТ. ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сергій ТАРАНЕНКО

Національний заповідник “Києво-Печерська лавра”

e-mail: taransun@ukr.net

Єдина згадка княжої доби про мури Печерського монастиря розміщується в тексті “Послання якогось старця до богоблаженного Василя архімандрита в скимі”. Авторство приписують Кирилу Туровському, а адресата твору зазвичай ототожнюють з настоятелем обителі, архімандритом Васи́лем, обраним на цю посаду в 1182 р. Але, як не дивно це звучить, є думка, що адресатом епістолії був його попередник Полікарп. Питання залишається відкритим.

Перше археологічне відкриття мурів трапилося у 1951 р. на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври під час науково-рятивних робіт під керівництвом В. Богусевича. Внаслідок руйнування підземних споруд утворилися чотири провали глибиною

до 5 метрів, в одному з них виявили кладку з бутового каменю, плінфи і цем'янки. Всього на шести ділянках на території Верхньої лаври було відкрито залишки кам'яної конструкції, яку автор розкопок інтерпретував як західний фасад оборонних стін Печерського монастиря другої половини XII ст. В. Богусевич розробив їх реконструкцію. Трасу монастирської фортифікації підтвердили археологічні дослідження протяжністю 135 м.

У 1991 р. В. Харламов під час розкопок у господарському дворі заповідника вздовж внутрішньої сторони монастирських стін XVII–XVIII ст. (Мазепинських мурів) на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні виявив кладку з плінфи, яка розміщувалася на фундаменті із “залізного пісковику з будівельним сміттям”. У 1992 р. дослідник заклав розкоп вже у внутрішній частині західного кута стіни XVII–XVIII ст. На тій же глибині в північній частині розкопу було зафіксовано поганої збереженості кладку з плінфи на вапняно-піщаному розчині. Конструкція зафіксованих стін аналогічна виявленим у 1951 р. і, власне, підтверджує їх датування XII ст. В. Харламов підкреслив, що мури, виявлені в 1992 р., мають більшу товщину. Траса конструкції княжої доби в цілому збігається з напрямком стіни XVII–XVIII ст. в північному напрямі, але не дозволяє впевнено говорити про її поворот на схід паралельно Мазепинським мурам.

У 2018 р дослідження С. Тараненка проводилися, як і в 1951 р., у Митрополичому саду Верхньої лаври. Було закладено шість траншей. У двох з них (траншеї 2, 5) на місці розкопок В. Богусевича повторно і в трьох траншеях поруч (траншеї 3, 4, 6) вперше виявлено залишки монументальної споруди давньоруського часу – фундаменти різного ступеня збереження і напівзруйновані фрагменти стіни та фундаментної площадки.

У 2022 р. в результаті прориву теплотраси на території Митрополичого саду утворилися чотири провали. Під час дослідження Провалу 1 у його південній та західній стінках було простежено два фрагменти конструкції муру XII ст.

У 2023 р. було закладено дві траншеї в безпосередній близькості від Мазепинських мурів. Виявлено частину фундаментного майданчика та нижній ряд зовнішнього мурування *in situ* (шириною в дві плінфи). Та головним результатом стала фіксація чіткої траси мурів в південному напрямку.

На сьогодні з'явилася перспектива відкриття нових ділянок мурів, що дозволить відповісти на багато питань планувальної структури Печерського монастиря у княжу добу. У 2026 р. очікується відновлення державної програми “Велика реставрація”, яку призупинили з початком російського вторгнення. Один з об'єктів реставраційних робіт – відрізок Мазепинських мурів між баштою Кущника та Південною. Один з напрямків робіт – укріплення підмурків. При цьому буде задіяно археологічний нагляд, а при фіксації фортифікаційної конструкції княжої доби будуть проведені стаціонарні дослідження. Можливо, ми прослідкуємо напрямок мурів XII ст. на південь, за межами стіни XVII–XVIII ст.

МЕТАЛЕВА ФУРНІТУРА ОКЛАДІВ КНИГ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.

Сергій ПИВОВАРОВ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com*

Важливим результатом утвердження християнства на землях Буковини була поява і поширення грамотності та писемності у місцевого населення. Свідченням цьому є знахідки в археологічних матеріалах літописних міст, феодальних замків, рештках монастирів численних предметів, пов'язаних із письмом, а саме: графіті на керамічних виробах і побутових речах, металеві частини окладів книг, бронзові та залізні писала, гончарні клейма тощо.

Найбільш яскраві дані про освіченість, найперше, в середовищі соціальної верхівки давньоукраїнського населення регіону, виявлені на Чорнівському городищі. На території замку, де мешкали чи перебували представники князівських і боярських родів, дружинники та духовенство, знайдено численну металеву фурнітуру від книжкових обкладинок. Отже, на городищі на момент його знищення зберігалися рукописні фоліанти.

На даний час у нашому розпорядженні є 4 середника чільної дошки, 3 кутові накладки, каста з кам'яною вставкою, 7 книжкових застібок, 5 шпеньків та 10 декоративних, переважно мідних, цвяшків.

Комплекси металевої фурнітури книжкових палітурок трапилися в трьох локаціях на городищі. Це оборонно-житлові кліті та відвали з них у ровах і на площі сусідніх клітей.

У першій локації, під час докопування кліті на підлозі споруди знайдено стулку візантійського “сирійського” енколпіону з низькорельєфним зображенням Розп’яття в центрі та заокругленими розширеними раменами. На їх краях були пробиті отвори, в яких збереглися два мідних і один залізний цвяшки. Останніми стулка енколпіону кріпилася до дерев’яної основи. Стулка релікварію лежала *in situ* лицевою стороною до підлоги.

Поблизу неї виявлено дві бронзові двопетельчасті книжкові застібки. Вони складаються із пластин з двома отворами, нижній прямокутний призначався для кріплення шкіряного ремінця, верхній – округлий надягали на головку шпенька. У відвалах з кліті також трапилися два мідних цвяшки.

У розташованій поряд кліті на підлозі було виявлено середник чільної дошки книги. Це бронзовий хрест-накладка із Розп’яттям на лицьовій стороні та двома загостреними стержнями – на звороті. Хрест відлитий із бронзи й досить непогано зберігся, за іконографією він близький до виробів першої половини XIII ст. Тут же трапилася фрагментована й оплавлена книжкова застібка, шпеньок із відламаним кінцем і мідний цвяшок. Всі ці знахідки, очевидно, свідчать про зберігання в цих приміщеннях не менше двох книг.

В іншій локації на городищі, де знайдені металеві елементи від рукописних книг, на жаль, всі артефакти виявлені лише у відвалах.

Найперше, в одній великій грудці глини темно-червоного кольору, очевидно, викопаній із підлоги кліті, разом із перепаленим камінням і керамікою трапилася стулка ще одного “сирійського” енколпіону. Це релікварій з прямими, злегка розширеними кінцями і низькорельєфним зображенням розп’ятого Христа в колобії. Як і попередній “сирійський” енколпійон, вочевидь, даний екземпляр прикрашав середник чільної дошки, але кріпився він не цвяхами, а за допомогою інших засобів (в’язких органічних речовин, щільного монтування, шкіряної чи тканинної оправы тощо).

Разом із енколпійоном у тій же грудці знайдені уламок шпенька й мідний цвях. Поблизу від них трапилися три бронзових трикутних (серцеподібних) із криновидним орнаментом накладки. На всіх них зі зворотної сторони розміщуються по одному чи по два загострених

стержня для забивання в дерев'яну основу. Поряд знайдено ще одну накладку, але більших розмірів, вона виготовлена у вигляді хреста із заокругленими кінцями. Поверхня накладки прикрашена жовтою і зеленою емаллю. У центрі виробу пробитий наскрізний отвір, що свідчить про його повторне використання. Під час просіювання відвалів трапилося ще три бронзових книжкових застібки. Вони, як і попередні двопетельчасті, але відрізняються від них більш ретельним виготовленням і декоруванням. Неподалік від них трапився цілий шпеньок зі слідами перебування у вогні та декоративний мідний цвяшок. Подальше просіювання відвалів у районі клітей дозволило знайти срібне кріплення (каст) із умонтованим усередину прозорим мінералом, очевидно, гірським кришталем.

Усі виявлені в даній локації предмети відносяться до кількох книжкових палітурок. Можливо, що одна із них мала середник чільної дошки з вмонтованого в центрі візантійського енколпіону, по кутам декорована накладками із криновидним орнаментом, палітурки фіксували за допомогою застібок і шпеньків, а зворотну дошку прикрашали мідними цвяшками із плоскими шляпками. Вважаємо, що в цій локації зберігалось не менше трьох книг.

Із третьої локації походить книжкова застібка, два мідних цвяшки із грибоподібними шляпками та дві майже однакових шпеньки. Особливістю останніх є наявність круглого наскрізного отвору в середній частині стержня. Виявлені тут деталі книжкової палітурки можуть свідчити, про знаходження ще одного примірника рукописної книги.

Отже, за нашими підрахунками, на городищі зберігалось щонайменше шість фоліантів рукописних книг. А це велика кількість рукописів, виявлених в одному місці. Відзначимо, що на більшості пам'яток княжої доби траплялося від 1 до 6 книжкових застібок і шпеньків. Наприклад, на повністю розкопаному городищі літописного Ізяславля (Велике Шепетівське городище) знайдено три шпеньки і одну книжкову застібку.

Аналіз матеріалів локацій із рештками книжкової фурнітури дозволяє припустити, що на чотирьох – чільних палітурках книг знаходилися накладки із візантійських “сирійських” енколпіонів, спеціальної накладки з Розп'яттям і хрестоподібної накладки з емаллями.

Розміщення стулок візантійських релікваріїв X–XI ст. на палітурках книг дає логічне пояснення їх знахідкам на городищі першої половини – середини XIII ст. та дозволяє припустити, що фоліанти, на яких вони знаходилися, створені у ромейських провінціях і, можливо, були написані грецькою мовою. Ці священні книги, найвірогідніше Євангелія-тетр чи Євангелія-апракос, могли бути принесені зі Святої землі, Святого Граду Єрусалиму, паломницьких центрів у Середземномор'ї тощо. Інші книги з городища, очевидно, були написані церковнослов'янською мовою.

Металева книжкова фурнітура з городища знаходить численні аналогії в східноєвропейських і давньоукраїнських старожитностях, їх знахідки відомі на території Криму та в багатьох візантійських містах.

Книжкові застібки і шпеньки були важливими елементами кожної рукописної книги, написаної на пергаменті, й необхідними для їх тривалого зберігання. Обкладинки книг виготовлялися із двох дерев'яних дошок-кришок, які обтягувалися шкірою чи тканиною, чільна (лицьова) дошка прикрашалася металевими накладками “накутниками” та “середниками”, а зворотна – випуклими металевими “жуковинами”, роль яких часто виконували декоративні цвяхи. Кожна книга мала застібки і шпеньки. У нижню петлю застібок просовувався шкіряний ремінець, другий його кінець кріпився до зворотної палітурки. У чільну дошку палітурки вбивався шпеньок. Закривання книги відбувалося, коли стержень заходив за петлю застібки і палітурки стискували пергаментні аркуші книги. Застібати книги після прочитання було необхідно, щоб запобігти деформації пергаментних листів. До “читачів”, які цього не робили, головно священників, застосовувалися покарання або накладалися “прокляття”.

Тогочасні книги були досить дорогими. Вони писалися на пергаменті, який у княжу добу називали “харатъя” (хартія) і виготовляли переважно на замовлення. Наприклад, у Візантійській імперії книги, переписані ченцями й подвижниками, були досить вартісними, зокрема за пергаментний екземпляр Нового Завіту потрібно було заплатити 3 номізми (золота монета вагою 4,5 г), за Старий Завіт – 18 номізм, а за Псалтир – 1 номізму. Не менш дорогими були рукописні фоліанти й на території Русі-України. За підрахунками дослідників, одна книга коштувала декілька гривень (вага гривні срібла в XII – першій половині XIII ст. коливалася в межах 160-200 г).

Для нижніх і середніх прошарків населення вона була практично недоступною. Тільки феодала, духовенство і багаті міщани могли собі дозволити придбання такої цінної речі.

Знахідки металевих частин від палітурок книг на Чорнівському городищі можуть свідчити про перебування на ньому освічених людей, судячи зі знахідки персня зі знаком Рюриковичів, князя та його оточення. Крім того, книги могли також належати священикам, які знайшли тут притулок, або духівнику феодала.

Таким чином, наявний матеріал свідчить про поширення освіченості серед мешканців городища та зберігання на ньому не менше шести рукописних фоліантів написаних грецькою та церковнослов'янською мовами.

ТВАРИННИЙ КОМПЛЕКС ФОРТЕЦІ ТУСТАНЬ (ЗА ДАНИМИ ВИЗНАЧЕННЯ КІСТКОВИХ РЕШТОК)

Михайло КУБЛІЙ, Роман МИСЬКА
Інститут археології НАН України
e-mail: myhajlo.kublij@gmail.com
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
e-mail: myskar@ukr.net

З пам'ятки Тустань, археологічні розкопки якої проводилися з 1978 до 1989 рр., опрацьовано 614 кісток тварин – 609 фрагментів кісток представників теріофауни і п'ять кісток орнітофауни. Визначення орнітофауни провів провідний науковий співробітник Національного науково-природничого музею НАН України Л. В. Горобець.

Стан збереженості цього матеріалу різний, від зразків з погано збереженою поверхнею до міцної і щільної поверхні. Від стану збереженості матеріалу залежить можливість виявлення тафonomічних слідів на поверхні таких, як сліди від гострих предметів, погризи тваринами чи сліди впливу високих температур.

Матеріал одержано з низки розкопів, локалізованих у різних ділянках пам'ятки. Найбільше зразків опрацьовано з дитинця – Розкопу 1 (355 фрагменти кісток) і Розкопу 5 (62 фрагменти кісток). З

Розкопу 4, який локалізується у криниці, виявлено 61 фрагмент кісток. З Розкопу 6, який розміщується на території вежі, опрацьовано 33 фрагменти кісток. З території перед хвірткою, досліджуваній Розкопом 9, опрацьовано 59 зразків. З інших розкопів опрацьовано меншу кількість зразків: з Розкопу 2 – дев'ять фрагментів кісток, Розкопу 8 – два, по одному з Розкопів 11, 12 і 14. Ще 30 зразків не вдалося прив'язати до жодного з розкопів через втрату інформації щодо них.

Серед усього теріологічного матеріалу вдалося визначити до елемента скелета і видової або родової приналежності 472 зразки кісток, що становить 77,5 % від усього досліджуваного матеріалу.

На **Розкопі 1** таких кісток було 274. З них більшість – кістки корови. Серед інших домашніх видів тварин була дрібна рогата худоба (в тому числі знайдено присутність кози і вівці), свиня, кінь. Дикі види представлені нечисленними знахідками зубра, лося, оленя, козулі, кабана і зайця. Серед них тільки оленя було дев'ять зразків, решта диких видів представлені по одній кістці. Проте їхня наявність вказує на мисливство, хоч і не надто поширене. Для частини кісток вдалося встановити, що вони належали крупним і дрібним копитним, проте через сильну їхню фрагментованість не вдалося з'ясувати точну видову приналежність. До крупних копитних могли належати дикі тур, зубр, олень і лось, а також домашня корова. Дрібні копитні могли бути представлені вівцею, козою чи козулею.

Оскільки мінімальна достовірна вибірка, на основі якої можна робити висновки про господарську роль кожного з видів на пам'ятці – 500 визначених екземплярів, вибірки з Розкопу 1 для цього недостатньо. Проте навіть за нею можна простежити певні тенденції. Абсолютна більшість кісток належить до кухонних відходів, на що вказує і видовий склад, і ступінь фрагментованості матеріалу, і сліди від гострих предметів на кістках, залишені у процесі фрагментування туші і приготування їжі. Цілими збереглися малі трубчасті кістки – I і II фаланги, копитні кістки, суглобові – таранні і п'яткові, а для свині – метаподіальні кістки. Зафіксовано сліди від гострих предметів – порізи або надрубки – нанесені здебільшого на м'ясних відділах скелета. Шість кісток мали сліди від ділення на обох кінцях зламів, що вказує на цілеспрямоване ділення їх на фрагменти відповідного розміру. Найбільша довжина таких фрагментів варіює від 75 до 92 мм. Таким чином можна простежити, що і крупні за розмірами кістки

корови, і дрібніші малої рогатої худоби фрагментувалися на приблизно однакові за розмірами частини. Такі розміри могли бути оптимальними для приготування їжі, ймовірно, кістки з м'ясом саме таких розмірів найзручніше було класти в кухонний посуд. Сім кісток мали сліди дії вогню, з них шість з обпаленнями чорного або коричневого кольору, розташовані плямами, як правило, на закінченнях кісток. Це є ознакою приготування м'яса над вогнем. Під час такого процесу частини кісток, як правило, на зламах або епіфізах, на яких нема м'яса, піддаються обпаленню. Ще одна обпалена кістка була білого кольору. Таке забарвлення можливе при високих температурах, відповідно, її горіння відбулося не в процесі готування їжі, а через потрапляння фрагмента безпосередньо в полум'я як сміття або пальне. Частина кісток мали сліди від зубів хижих тварин, найімовірніше, собак. Собаки могли їх погризти після викидання відходів з кухні.

Відсутність видів, яких не використовували заради одержання м'яса, додатково підтверджує належність кісток до категорії кухонних відходів. Винятком може бути виявлений зуб коня. Коней, як правило, припинили вживати в їжу з середини або кінця раннього середньовіччя. Винятки могли бути у випадку тривалої облоги замку, коли відчувався брак продуктів харчування. Проте через відсутність інших кісток коней такий сценарій був малоімовірним. Найімовірніше, зуб походить з перевідкладень. Його виявили як підйомний матеріал, тож точної прив'язки до місця знахідки немає.

Знайдені роги оленя зі слідами фрагментування вказують на використання їх як сировини для косторізної роботи.

Корову на розкопі представляють майже всі елементи скелета, включно з такими нем'ясними відділами, як фаланги пальців. Наявність таких частин скелета може вказувати на забій тварин безпосередньо на пам'ятці. По інших видах представлений скелета менша, проте це може пояснюватися малою вибіркою.

Пташиних кісток було три – по одній гуски (або дикої форми гуски сірої, або гуски домашньої), курки домашньої і качки (дикого крижня або качки домашньої).

З Розкопу 2 визначено сім кісток. Серед них визначено корову, свиню і кістки крупних копитних видів.

У матеріалі **Розкопу 4**, який є заповненням засипаної криниці, були як кухонні відходи м'ясних корови, дрібної рогатої худоби, свині

диких крупних копитних, так і перевідкладені кістки нем'ясних собаки, kota, а також хутряного мисливського виду – вовка. Складно сказати щодо кухонних відходів – тварини були забиті в період засипки криниці чи значно раніше і потрапили в засипку разом із ґрунтом, проте для нем'ясних тварин, насамперед собаки, однозначно можна встановити, що його кістки опинилися в заповненні разом із землею, якою засипку виконували. Кістки, хоч і мають пошкодження, проте на них не виявлено ознак споживання м'яса. У криниці вони не лежали в анатомічному порядку. Ймовірно, вони належали тваринам, які жили в більш ранній період, після смерті їх піддали санітарним захороненням, а коли мешканці фортеці проводили засипку криниці, випадково з землею вкинули і кістки. За однією п'ястковою кісткою встановлено висоту тварини в загривку – 106 см.

У **Розкопі 5** вдалося визначити 41 кістку. Усі вони належали до кухонних відходів, що встановлено за видовим складом, характером ділення кісток і наявними слідами від гострих предметів і погризів собаками. Перевага була за домашніми видами – коровою, дрібною рогатою худобою і свинею, проте також виявлено по одній кістці козулі, кабана і, ймовірно, тура.

Пташиних кісток було дві, які належали курці домашній.

З **Розкопу 6** визначено 23 кістки, які належали копитним видам – корові, турові чи зуброві, оленю і кабану. Також виявлено фрагментовану кістку коня, проте без слідів від гострих предметів. На цьому розкопі, попри меншу кількість кісток, досить багато було цілих великих трубчастих з виявленими лише незначними пошкодженнями. Серед них плечова кістка корови, стегнова кістка кабана, а також по дві променеві і великі гомілкові кістки оленя. На цих кістках не знайдено слідів від гострих предметів, хоч вони мали повністю прирослі епіфізи, що вказує на дорослий вік тварин. Таким чином, можна поставити під сумнів їхню належність до кухонних відходів.

За цілими кістками кабанів встановлено їхній зріст: за стегновою кісткою – 98 см, за п'ястковою кісткою – 91,5 см.

На **Розкопі 9** зі знайдених кісток визначити вдалося 47. Кістки належали домашнім і диким копитним – корові, дрібній рогатій худобі, свині, лосеві, оленю, а також невстановленій крупній копитній тварині. Кістки фрагментовані, проте, крім фаланг пальців і суглобових, частина метаподіальних кісток корови збереглися цілими.

За цими метаподіальними кістками вдалося встановити висоту тварин у заग्रивку – за двома п'ястковими кістками вона варіювала від 107,4 до 110,8 см, за однією плесною встановлена висота становила 114,9 см.

Таким чином, на Тустані можна спостерігати переважання кісток домашніх видів тварин над дикими. Оскільки більшість з них належить до кухонних відходів, простежити можна передусім роль тваринництва і мисливства в м'ясному забезпеченні пам'ятки. М'ясними домашніми видами були корова, вівця, коза і свиня. Хоч найбільше виявлено фрагментів кісток корови, це не означає, що їхнє поголів'я з-поміж зазначених видів було найчисельнішим. Оскільки встановлено, що ділення кісток проводилося приблизно на однакові за розміром фрагменти, то з однієї особини корови кількість фрагментів має бути більшою, ніж з однієї тварини, дрібнішої за своїми розмірами. Виявлено кілька способів приготування м'ясних страв. Це і обварювання м'яса разом з кісткою в кухонному посуді, і приготування над відкритим вогнем. Через стан збереженості не вдалося виявити надто переварених кісток, проте сліди від гострих предметів, нанесені з обох кінців кістки, вказують на їхнє варіння.

Деякі з виявлених рогів представників родини оленевих мали ознаки використання їх для косторізної справи.

Тварин, яких використовували в прижиттєвих функціях, виявлено мало. Передусім це кістки собаки й kota, знайдені виключно в заповненні криниці. Також є поодинокі знахідки кісток коня.

Відстежити роль у господарстві й економіці хутряних мисливських звірів не вдалося. Єдиною кісткою, яка належала до цієї категорії, була плечова кістка вовка, виявлена в заповненні криниці.

Виявлені дикі види належать до лісових, хоч і до дещо відмінних екосистем. Такими тваринами були зубр, ймовірно, тур, лось, олень, козуля, кабан, заєць і вовк.

GRODY I ZAMKI Z CZASÓW PIASTOWSKICH I JAGIELLOŃSKICH NA WYŻYNIE CZĘSTOCHOWSKIEJ

Radosław LIWOCH
Ph.D., badacz niezależny
e-mail: radliw@interia.pl

W referacie, a później w artykule, przedstawione zostaną zagadnienia typologiczno-chronologiczne oraz stan badań nad średniowiecznymi – z czasów piastowskich i jagiellońskich, ale też przemysłidzkich i andegawęńskich – obiektami obronnymi z Wyżyny Częstochowskiej. Wyżyna ta jest niewielkim (powierzchnia niecałe 1000 km²), lecz bardzo zróżnicowanym krajobrazowo, mezoregiem fizycznogeograficznym na północnym wschodzie województwa śląskiego i na północy województwa małopolskiego w Polsce. W późnym średniowieczu zbudowano na niej liczne – jak na stosunki polskie – zamki i strażnice (*castra et fortalitia*), które są dziś częścią turystycznego Szlaku Orlich Gniazd. Ich ruiny znajdują się na terenie miejscowości: Olsztyn (zamek królewski z połowy XIV – połowy XVII w.; wcześniej biskupi zamek Przywiłowice, którego reliktem jest zapewne wieża Sołtysia, z XIII/XIV w.), Złoty Potok (rycerski dwór z wieżą obronną, *turris*, z XV–XIX w., obecnie pałac), Ostrężnik (zamek z XIII/XIV w., budowa niedokończona?), Żarki-Przewodyszowice (zamek/strażnica z połowy XIV–XV w.?), Suliszowice (zamek/strażnica z połowy XIV–XV w.?), Łutowiec (zamek/strażnica z końca XIV–XV w., XVI w.?), Mirów (zamek z połowy XIV w.?, XIV/XV–XVIII w.), Bobolice (zamek z połowy XIV – początku XVIII w., współcześnie – niestety – w pełni zrekonstruowany), Zawiercie-Skarżyce (zamek Bąkowiec / zamek w Morsku z 2. połowy XIV–XV w.), Podzamcze (zamek Ogrodzieniec z połowy XIV–XVIII w.), Smoleń (zamek Pilica/Pilcza z XIII/XIV w.?, połowy XIV–XVI w.), Udórz (zamek z XIV/XV w., budowa niedokończona), Ryczów (zamek/strażnica z końca XIV–XV w.) i Bydlin (zamek z 2. połowy XIV–XVI w., później kościół). Niektóre – na przykład zamek w Bobolicach – ufundował król Kazimierz III (Казимир, милістю Божою король Польщі, господар і спадкоємець Краківської, Сандомирської, Серадської, Лечицької, Куявської, Поморської і Руської земель), podobnie jak wymienione w “Kronice katedralnej krakowskiej” zamki na Rusi: dwa we Lwowie, Przemyśl, Sanok, Lubaczów, Trembowla, Halicz i Tustań. Wspomniane

zostaną także średniowieczne grodziska we wsiach: Piaseczno (grupa skalna Okiennik Wielki, grodzisko lub zamek/strażnica, datowanie niepewne, w skale widoczne ślady po konstrukcjach drewnianych), Podzamcze (Góra Birów, grodzisko z XIII – 1. połowy XIV w.) oraz Strzegowa (góra Grodzisko/Grodzisko Pańskie, grodzisko z 2. połowy XIII – 1. połowy XIV w.; skała Biśnik, założenie wieżowe? z końca XIII – 1. połowy XIV w.), które poprzedzają chronologicznie zamki. Podjęta będzie próba weryfikacji wzmianek ze współczesnej literatury o innych średniowiecznych obiektach obronnych z Wyżyny Częstochowskiej.

МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗРУЙНОВАНОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ НА ОКОЛИЦІ МУЖІЄВА (Закарпатська область, Україна)¹

Володимир МОЙЖЕС

ДВНЗ “Ужгородський національний університет”

e-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

Пам'ятка знаходиться посеред поля на західній околиці села Мужієво (Закарпатська обл., Україна), приблизно у 300 метрах від правого боку дороги при в'їзді до населеного пункту зі сторони м. Берегово.

Час зведення цієї церкви дискусійний. На жаль, відсутні прямі джерела, які би свідчили про це. З огляду на окремі архітектурні деталі, одні науковці відносять будівництво до XIV ст., а інші датують XV ст. Зате достеменно відомий рік припинення її функціонування – її зруйнували 1657 р. під час карального набігу польських військ під командуванням маршала Єжи Любомирського. Отже, можна вважати, що археологічні матеріали можуть бути основою для хронологічного визначення часу будівництва цього храму.

З метою вирішення цього питання у 2016 та 2017 рр. археологічна експедиція Ужгородського національного університету

¹ Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту “Між Сходом і Заходом: фунеральна культура заходу України від XI до XVIII століття. Міждисциплінарний аналіз” № 2023.03/0187.

проводила тут дослідження. Першочергово було здійснено візуальний огляд як приміщень церкви так і прилеглої до неї території. На сучасній поверхні було виявлено нечисельні кам'яні деталі інтер'єру та екстер'єру церкви. Під час робіт вздовж зовнішнього боку стін був зібраний підйомний матеріал, що складається з фрагментів кераміки та кахлів ранньомодерної доби. Знайдено і декілька індивідуальних знахідок цього ж часу, у тому числі і монету.

У самій церкві, відповідно до кількості структурних її частин і етапів робіт, було закладено чотири розкопи. Їх дослідження дало можливість встановити стратиграфію пам'ятки, було чітко засвідчено присутність тут перекопів, а також зібрати необхідний матеріал для розв'язання низки завдань.

На розкопаній в середині церкви площі було виявлено 47 повністю або частково збережених поховань. Залягали рештки на глибині від 0,85 м до 2,1 м від рівня підлоги. Окремі з них містили кістки, що потрапили з інших, поруйнованих тут поховань, відтак було виділено рештки від 50 захоронень. Однак, судячи з кількості зафіксованих контурів поховальних ям, їх було значно більше, адже частина була пошкоджена або зруйнована більш пізніми захороненнями, окремі із-за сучасних перекопів, а деякі навіть під час пограбування поховань апсиди невдовзі після припинення функціонування храму.

За антропологічним аналізом всіх поховань встановлено, що їх рештки характеризуються внутрішньою груповою гомогенністю (однорідністю), одноманітним набором епігенетичних рис (*for. supraorbitalia*, *for. infraorbitalia*, *sut. infraorbitalia*) та набором рис фізіологічного стресу (емалева гіпоплазія, карієс), що характерні для однакового органічного раціону і однотипного способу життя. За віковою структурою похованого в церкві населення, 28 % складають дитячі поховання і 72 % дорослі, з яких третина – жінки¹.

Керамічний матеріал, що був зібраний у внутрішній площі церкви, переважно складається з фрагментів горщиків, менше наявні уламки від мисок, кришок, а також кахлів, частина яких покрита зеленою глазур'ю. Наявні уламки посудин виготовлені якісно. Більша їх частина належать до XVII ст., а окремі зразки можуть датуватися XIII–XIV ст., але не факт, що вони потрапили сюди у період зведення

¹ Антропологічний аналіз решток проводив к.і.н. К. С. Ліпатов.

та функціонування церкви. Ймовірніше, ці уламки стосуються культурного шару середньовічного поселення – Мале Мужієво, яке, як відомо, існувало тут з початку XIII ст. У цьому контексті слід відмітити і присутність тут ліпної та кружальної кераміки пізноримського часу, зокрема сіроглиняної із штампованим орнаментом, що свідчить про заселення цієї території вже у кінці II – III ст. н.е.

Таким чином, для визначення часу зведення споруди та тривалості її функціонування більш важливими виступають індивідуальні знахідки, виявлені в самій церкві, а особливо ті, що містились в похованнях. На жаль, із збережених поховань інвентарними виявилось тільки дев'ять.

Більшість предметів залягала безсистемно в культурному шарі, однак ми можемо говорити, що вони походять від понищених поховань. Тут було знайдено чисельні деталі одягу, прикраси, уламки від двох навмисно зламаних шабель. Чисельну групу знахідок складають монети (43 шт.). Всі вони, окрім однієї монети яка виявлена при розчищенні прилеглої до церкви площі, про що вже вище зазначалось, є номіналами Угорського королівства XV–XVI ст. Відзначимо, що переважають чеканки XV ст., які складають 90,5% від виявлених монет у церкві, з яких, у свою чергу, суттєво домінують номінали Сигізмунда Люксембурзького – 81,6% або 73,8% від загальної кількості монет. Окремі екземпляри, з огляду на якість їх чеканки та матеріал, безперечно можуть виступати фальшаками. Загалом монети хронологічно охоплюють 1387/1427–1610 рр. Також зазначимо, що жодна з цих монет чітко не фіксувалась у похованнях на рівні їх залягання.

Загалом, аналіз зібраного археологічного матеріалу, що був виявлений під час проведення досліджень і який безпосередньо можна віднести до періоду функціонування церкви дає можливість визначити її зведення в межах першої половини XV ст. Це узгоджується з датуванням науковцями окремих її архітектурних складових. З огляду на це, цікаві нотатки Флоріша Ромера, де він, проводячи візуальний огляд цієї пам'ятки в 1864 р., відзначив наявність в розписі на арці двох останніх цифр певної дати, доповнивши її до 1440.

МЕЙСЕНСЬКІ ПЛОМБИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Максим МОРДОВІН, Ігор ПРОХНЕНКО
Університет ім. Етвеша Лоранда (Будапешт)
Ужгородський національний університет
e-mail: prohnenkoigor@ukr.net

У результаті вдосконалення процесу археологічного пошуку за останні десятиріччя в Україні суттєво зросла кількість виявлених дрібних металевих виробів. Як наслідок відчутно поповнилися інвентарні колекції різних періодів, зокрема пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Однією з категорій подібних знахідок, раніше представлених одиничними екземплярами і відповідно позбавлених належної уваги в історіографії, стали пов'язані з виробництвом і експортом тканин свинцеві товарні пломби.

Пломбування товарів почалося ще в часи Римської імперії, потім ця традиція продовжилася і у Візантії. Вже тоді користувалися свинцевими печатками, на яких вказувалися місце виготовлення товару, його якість, а іноді і сам виробник. У середньовічній Європі ця традиція скоріше за все була перейнята через італійських купців з Візантії. Спочатку використовували віск у Фландрії та Англії. Воскові товарні пломби в Англії були в обігу до другої половини XIV ст. Перші свинцеві текстильні пломби з'явилися в Голландії і Фландрії наприкінці XIII ст. На початку XIV ст. в Аррасі та Іпрі щорічно їх виставляли десятки тисяч. У XIV ст. на півночі Франції, у Фландрії, на заході Німеччини і навіть в Італії всі суконні центри прийняли спеціальні регуляції з перевірки якості і розмірів продукції, яка там виготовлялася. Кожний рулон сукна оглядали обрані місцевими ремісниками майстри, і якщо воно відповідало прийнятним нормам, ставили відповідну печатку. На одному рулоні їх могло бути до п'яти-шести: власна ткача, перевірки розмірів, якості тканини, якості фарбування і головна печатка міста. Коли рулон згортався, пломби були з початкового краю, але їх трохи висували з центральної частини, щоб до продажу останніх ліктів сукна знаки якості було видно і можна було довести походження товару. Промисловий розвиток країн Європи у наступні періоди призвів до збільшення кількості центрів, які випускали тканину, відповідно, став більш різноманітним набір суконних пломб, типи яких вже рахувалися на тисячі.

Значна група подібних артефактів, що їх передали краєзнавці з різних регіонів України, накопичена в фондах Археологічного музею ім. Е. Балагурі Ужгородського національного університету. Серед них виділяються мейсенські пломби, на аверсній частині яких поданий герб міста (здиблений лев тримає у лапах вежу), а на реверсній – переважно літера “М” в оточенні рослинної та геометричної орнаментики, в одному випадку – надпис MEISSEN (рис. 1). В основному це екземпляри з Галичини, Волині та Поділля.

Мейсен – це старе промислове місто у Саксонії, яке виникло в IX ст. на місці слов’янського поселення. Інтенсивний розвиток ремесл, який розпочався у XIII ст., суттєво загальмували гуситські рейди та пожежа 1447 р., яка знищила більшу частину пункту. Все це мало вплив і на текстильне виробництво, яке до XVI ст. обслуговувало в основному локальні, значно менше регіональні потреби. У 1481 р. в Мейсені вже нараховувалось сім суконних майстрів. Але перші дані про їх цех відомі лише з 1538 р. Саме тоді вони отримали привілеї від герцога Георгія на будівництво сукновального млина, який запрацював у 1540 р. Значення цього промислу в місті зросло доволі швидко, що пов’язано з новими торгівельними відносинами Мейсена, в основному з польськими територіями. На них південно-німецькі текстильні виробы все більше займали колишні позиції фламандського та голландського сукна. Яскраво свідчить про збільшення ролі ткачів той факт, що всіх трьох мерів міста між 1549 та 1578 рр. обрали з числа майстрів ткацької гільдії. Також більшість членів так званої Колегії дванадцяти були ткачами, а деякі з них залишалися у цьому стані більше тридцяти років. Ткачі володіли значною кількістю цехових земель у Мейсені, більше, ніж будь-яке інше ремесло. Наприклад, саме завдяки їм приміська, колись непримітна Нойгассе, де вони мали будинок фарбувальників разом з житловими спорудами для ткачів, доволі швидко перетворилася на ремісничу та житлову вулицю. Вже в 1600 році там були зведені нові каркаси для натягування та сушіння фарбованого та валяного сукна. Виготовлення його в Мейсені регулювалося суворими приписами скоріше за все від кінця XV ст., але найбільш ранні зі збережених законів, дотичних технології виготовлення повстяних тканин і їх обробки збереглися лише з 1593 року. Згідно з приписами, кожен готовий виріб необхідно було ретельно перевірити при виконанні кожного кроку виробництва. Для цього обирали сім “наглядачів”, які збиралися по вівторках, четвергах

та суботах о дванадцятій годині. Вони обиралися на рік: двоє з числа міських радників, двоє – з ткачів майстрів, один – з чотирьох верховних майстрів, ще двоє – майстрів печаті. Останні – це відповідальні за пломбування сукна, яке не суперечило приписам. Після перевірки товар маркували свинцевою “печаткою”. При цьому контроль продукції був надзвичайно суворим.

Головним ринком збуту мейсенського сукна був Лейпциг, але також вироби міста вивозили і до Дрездена. З цих пунктів тканини перепродавалися й у великій кількості йшли до Сілезії (Вроцлав) та Польщі (Краків). Ці міста були своєрідними розподільчими центрами німецьких текстильних виробів. Наприклад горлицькі, вроцлавські, цвітавські, лубанські тканини вивозили до Угорщини, а мейсенські, цвікавські, дрезденські спрямовували до південно-східних регіонів Речі Посполитої.

До занепадку мейсенської текстильної продукції у першу чергу призвела тридцятирічна війна. Під час неї саме місто було два рази в облозі (1632 та 1637 рр.), причому під час другої, шведської окупації, сильно зруйноване. І хоча загальна промислова ситуація в місті була доволі складною, військова кон’юнктура сприяла розвитку суконного цеху навіть під час затяжної війни. Також у 1642 р., через п’ять років після великої пожежі і спустошення Мейсена, яке відбулося за нею, у місті ще проживали та працювали 26 ткачів. Занепадок мейсенського виробництва у кінцевому рахунку був зумовлений не місцевими, міжцеховими конфліктами, і навіть не впливом післявоєнної розрухи, а з одного боку кінцем кон’юнктури, а з іншого – все частішими проблемами з якістю продукції текстильників. Свій вплив мало і посилення конкуренції з боку інших центрів аналогічного виробництва в Саксонії і сусідніх регіонах, де використовувались більш сучасні технології та методи.

На завершення відзначимо, що накопичення інформаційної бази по знахідках свинцевих товарних пломб Мейсена і їх картографування на території України уможливіть не тільки локалізацію регіонів скупчення і визначення відповідних торгових центрів, а й встановлення шляхів, за якими даний вид сукна потрапляв на ці землі.

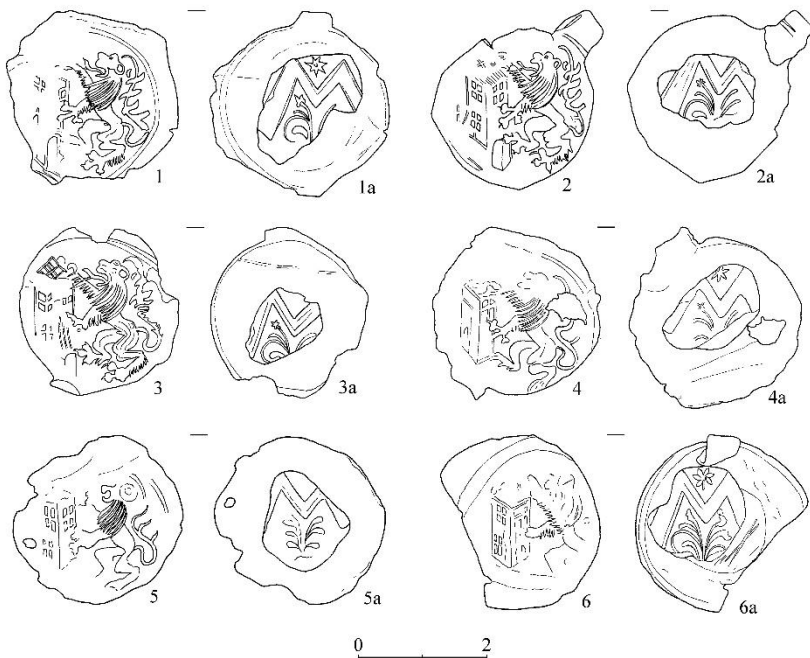

Рис. 1. Мейсенські товарні пломби з фондів Археологічного музею ім. Е. Балагурі Ужгородського національного університету.

НАГЕЛЬ КОРДА З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII СТ.

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

e-mail: v.kalinichenko@chnu.edu.ua

Розкопками на території замку й обстеженням місцевості навколо нього виявлено значну кількість предметів озброєння. Більшість зі знайдених артефактів, пов'язаних із військовою справою, належали оборонцям городища, значно менше – нападникам.

Відзначимо, що за роки наших робіт на городищі знайдено понад 400 предметів озброєння та спорядження вершника і бойового коня. За роки попередніх розкопок зафіксовано лише близько 80 подібних знахідок.

Досить цікавою виявилася знахідка, яка належить до клинкової зброї, а саме – нагель корда, знайдений на схилі у північній частині пам'ятки. Нагель – це характерний конструкційний елемент клинкової зброї – кордів, поширеної на територіях Східної та Центральної Європи в XIV-XVI ст. Він розміщується на межі руків'я та леза і слугує упором, перешкоджаючи зісковзуванню руки на лезо в момент різкого колючого удару. Нагелі, як і самі корди, зовні сильно відрізняються в загальних формах і деталях оформлення, але досить добре розподіляються на однотипні групи та класифікуються. П. Жаковський, автор базової праці з історії розвитку та типології кордів, виділив тринадцять основних типів нагелів. Крім того, у межах окремих типів можна виділити додаткові підтипи, що значно збільшує загальну кількість типів нагелів до двадцяти чотирьох.

Нагель корда з городища, залізний, добре збережений, дещо коризований. Він складається з овальної головки, на якій наявні два отвори і поздовжні віялоподібні гравіровані лінії, а також нижньої основи – стрижня. Форма нагеля, ймовірно, імітує мушлю – з “лицьового боку” від основи до країв радіально розходяться лінії, а по периметру краю розташовані невеликі круглі поглиблення. На зворотному боці на голівці також простежуються аналогічні лінії. Розміри знахідки такі: загальна довжина – 37 мм, ширина головки – 30 мм, висота – 14 мм, довжина стержня – 17 мм, діаметр – 5,7 мм, діаметри отворів на голівці – 6 та 4 мм.

За типологією П. Жаковського даний нагель належить до типу 6. Подібного типу елементи клинкового озброєння, які, очевидно, нагадують мушлю, знайшли відносно широке висвітлення в історіографії, однак довгий час їх інтерпретація була різною. Зокрема, їх вважали деталями замків, ключів тощо. Відзначимо, що подібного типу нагелі часто посріблювалися, через що їх зараховували і до ювелірних виробів, і навіть до паломницьких старожитностей. На сьогодні дослідники трактують форму головки нагеля цього типу як стилізовану форму мушлі, яка мала кілька значень у християнській символіці. Зображення мушлі стало символічним зображенням могили, з якої людина воскресає. Мушлі в епоху середніх віків також

стали символом незайманості Діви Марії, яка носила Ісуса Христа у своєму лоні як “перлину великої цінності”. Можливо, саме тому мушлі стали символом родючості та щастя загалом. Мушля фігурувала як атрибут паломників – Св. Алексія, Роха, Себальда, і особливо Св. Якова Великого, який був покровителем військ хрестоносців. Це спонукало дослідників до висунення гіпотези щодо володіння зброєю, прикрашеною цим мотивом хрестоносцям або безпосередньо представникам одного з рицарських орденів. Щодо отворів, які наявні на головці подібного типу нагелів, то вони в історіографії трактувалися як отвори для кріплення підвісної стрічки, яка мала завдання не дати зброї вислизнути з руки власника під час бою. Однак через їхні крихітні розміри, які переважно не перевищують 5–6 мм у діаметрі, це здається дуже малоімовірним. Очевидно, їх варто розглядати як декоративний елемент, який гіпотетично можна пов’язати з християнською символікою.

Нагелі цього типу датуються кінцем XIV – третьою чвертю XVI ст. Їх знайдено переважно в Центральній Європі, зокрема в Чехії та Словаччині. Походять вони з Кобежіц, Пржеставлок, Погожеліц, Роштїна та ін. Два нагелі подібного типу знайдено на території України. Відзначимо, що нагелі типу 6 зображені на іконографічних джерелах, зокрема, на картинах Пітера Брейгеля Старшого “Весільний танок” 1566 р. і “Танець селян” 1568 р. Знайдений нагель належить до останнього періоду існування городища, коли тут функціонували церква та цвинтар. Загалом, озброєння місцевого населення було на досить високому рівні. Його еволюція проходила в загальному руслі розвитку військової справи Центрально- та Південно-Східної Європи.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ НАРІЖНОЇ БАШТИ ПІВНІЧНОГО ТА ЗАХІДНОГО ПРЯСЕЛ МІСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ ЖОВКВИ

Остап ЛАЗУРКО

НДЦ Рятівної археологічної служби ІА НАН України

e-mail: lazurko78@ukr.net

Влітку 2025 р. археологічна експедиція НДЦ Рятівної археологічної служби ІА НАН України проводила дослідження в

м. Жовква на вул. Є. Коновальця, 1-А. Досліджувана територія розташована у північно-західній частині жовківського середмістя, навпроти наріжника території монастиря чину Св. Василя Великого УГКЦ, та входить в межі Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві.

Згідно історичними джерелами, на ділянці знаходяться рештки оборонних укріплень міста кінця XVI – XVII ст. Місто складалося з трьох найважливіших частин – замку, забудови середмістя, оборонних мурів та фортифікаційних споруд.

Спорудження замку розпочалось у 1595 р. Оборонні мури першої лінії міських укріплень почали зводити паралельно з будівництвом замку та завершили у 1621 р. А вже 1626 р. розпочали формувати другу лінію оборони, сформовану земляними валами, які тривали до 1662 р.

Наприкінці XVIII ст., міські укріплення перестали виконувати свою оборонну функцію. Частково їх розібрали, зокрема у північно-західній частині, що зафіксовано на картографічних матеріалах.

Кадастровий план Жовкви 1854 р. засвідчує наявність забудови на ділянці, де розташовані будівлі військової кузні. Ймовірно, що для її будівництва використовувалося каміння з розібраної наріжної башти.

Під час досліджень у верхній частині культурного шару виявлено ряд кам'яних фундаментів, пов'язаних з існуванням кузні в XIX ст.

У східній частині ділянки простежено цегляні фундаменти від приміщення ваги, яка існувала тут в другій половині XX ст.

Надалі, на глибині 1,8 м, виступили рештки мурованої башти. Ширина муру становила 1,65 м. В межі ділянки потрапила орієнтовно третина всього масиву споруди. У процесі розкриття фундаментів вдалося спроектувати, що зовнішній діаметр башти становив приблизно 25 м.

Цікавим відкриттям стало віднайдення мурованого ескарпу бастіону – другої лінії оборони міста. Ширина його муру становила 2 м, при збереженій висоті 1,4 м. Простежено його накладання на мур башти, характер кладки та розчину.

У процесі робіт виявлено незначну кількість археологічного матеріалу XVII–XIX ст.

За результатами досліджень рештки виявлених фортифікаційних споруд пропонуються до відзнакування архітектурно-планувальними та просторовими засобами в історичному просторі міста.

ГРУПОВЕ ПОХОВАННЯ 1675 РОКУ ПЕРЕД БРАМОЮ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ

Марина ЯГОДИНСЬКА, Василь ІЛЬЧИШИН, Олександра КОЗАК
*Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень
пам'яток культурної спадщини*

e-mail: tokiopik2@gmail.com

*Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний
заповідник*

e-mail: w.ilchyshyn@gmail.com

Інститут археології НАН України

Історія Збаразького замку протягом усього XVII ст. була пов'язана з війнами, нападами, облогами. Найбільші втрати Збараж поніс в результаті облоги козацьким військом Богдана Хмельницького у 1649 р. та під час нападу багатотисячного турецького війська, спочатку під проводом візира Ібрагіма Шишмана, а потім після його наглої смерті – візира Ібрагіма на прізвисько Шейтан у 1675 р. В результаті облоги військом Ібрагіма Шейтана замок і місто Збараж були зруйновані до такого ступеня, що їх власник, коронний гетьман Дмитро Вишневецький отримав від короля Яна III Собеського звільнення від сплати податків на 12 років для відбудови. Турецьке військо досить легко взяло добре укріплений замок, у чому їм допомогли самі захисники замку. Вистачило лише кількох штурмів, аби челядь (обслуга) замку, яка кількісно переважала військову залого, вивісила білий прапор, відкрила ворота ворогові і видала туркам офіцера Десота, що командував обороною замку. “Вдячності” Ібрагіма Шейтана не було меж. Якщо зрадники надіялись на спасіння, то вони дуже прораховалися. Зневага до них вилася у суцільну різанину людей з міста та замку. Турки безжалюно розправилися з переможеними: замок зруйнували, місто спалили, а населення

знищили. Мало кому вдалося врятуватися. Археологічним свідченням цього нападу була знахідка санітарного поховання у призамковому парку зразу за оборонним замковим ровом.

Як це часто трапляється, ґрунтове поховання виявили випадково. На території парку перед в'їздовою брамою Збарзького замку прокладали траншею під водогін та натрапили на нього. Санітарне похованням являло собою яму розмірами 1,4 × 1,3 м, в якій знаходились кістяки від чотирьох осіб (три жінки та чоловік 35–45 років за визначенням О. Козак). Яма була замала для такої кількості тіл. Для того, щоб їх вмістити, ноги похованих були підігнуті у колінах, нижня частина тіла 4-го кістяка закинута поверху на тіла за №№ 1–3, а кістяк № 2 лежав спиною до верху на кістяку № 3. Тіла були кинуті недбало, головами на північ. Під час розчистки тіл виявлено наступне: у кістяку № 1 між 3 і 4 ребрами з лівої сторони – залізний ніж, в кістяку № 2 – свинцеві фрагменти мушкетної кулі, в кістяку № 3 в спині в районі серця – мушкетну кулю з “хвостиком”. Між ногами скелетів 3 і 4 знайдено дуже знищений, але завернутий у клаптик тканини мідний солід. Разом з тілами знайдено ще чотири мідних солідів, поганої збереженості, крім одного, де добре читається рік “1665”. Поховання було засипане будівельним сміттям XVII ст., в якому фіксувалися кістки свійських тварин, кістки птиці та риби, фрагменти кераміки, скляного посуду, фрагмент скляної “гранати”, кахлі, мушкетні кремені, різні залізні предмети, ковані цвяхи.

За антропологічним визначенням кістки належали чотирьом індивідам — чоловіку 35–50 років (інд. 1) і трьом жінкам 30–35 (інд. 2) та 40–45 (інд. 3), 35–45 (інд. 4) років. Всі скелети добре збережені, мали біло-жовтуватий колір внаслідок дії ґрунтів та, можливо, вивітрювання. Кістки бідні на органіку, консистенція досить крихка. Останній факт може бути пов'язаний як з посмертними змінами, так і з патологічними процесами, що проходили в організмі цих людей за життя.

Індивід 1. Скелет з ножем. Належить чоловіку 35–45 (50) років. Кістки збережено відносно добре, за винятком фрагментів черепа, лопаток, шийних хребців. Не ідентифіковані всі кістки кистей та стоп. Скелет має ознаки раннього старіння, виявлені дегенеративні зміни суглобів та зміни поверхні кісток, пов'язані з загальною дегенерацією кісткової тканини.

Індивід 2. Скелет належить жінці 30–35 років. Представлені всі

відділи скелету. Відсутні фрагменти основи черепа, невеликий фрагмент верхньої щелепи, шийні хребці, та права лопатка. Шви на черепі відкриті. Зуби стерті помірно. З найбільш яскравих однак слід відзначити бурсит плечового суглоба та запалення в додатковому суглобі, значна дегенеративні та запальні зміни в лікті. Скелет має ознаки загальної зношеності.

Індивід 3. Скелет належить жінці 40–45 років. Скелет прелставлений повно за винятком правої лопатки, фрагментів лівої лопатки фрагментів таза та стоп. Шви зсередини всі закриті, зуби стерті. Череп збережений помірно. Для вимірів потрібна реставрація.

Редра збережені фрагментарно. На внутрішній поверхні мають стару та зовсім свіжу темно-сіру новоутворену плівку очевидно наслідок застарілого рецидивуючого плевриту. Рукоятка грудини видовжена, зі слідами осифікації хряща знизу й слабозвиненим рельєфом.

Індивід 4. Скелет належить жінці 35–45 років. Скелет збережено повністю за винятком фрагментів черепа, фрагментів лопаток і таза. Шви на черепі частково зрослись, зсередини знаходились в процесі закриття. Зуби дуже сильно стерті.

На ребрах знайдено сліди спайок. З особливостей відзначено травму зв'язок грудинно-ключичного суглоба й правого реберно-ключичного і малогомілкового-гомілкового лігаменту. Дуже сильно розвинені дистальні зв'язки великих гомілкових кісток і стопи.

Зі зворотної сторони інсерції дельтоподібного м'яза на ключиці присутнє пальцеподібне вдавлення. Кістки як і у попередніх випадках білі, крихкі, мають сліди остеопорузу або поверхнєве розрідження.

Подібність морфології кісток, слідів патологічних процесів, раннє старіння та інші ознаки можуть свідчити про родинні зв'язки серед цих індивідів, або ж подібні умови життя. Судячи з ранньої зношеності скелету, ці люди багато і надмірно працювали та отримували недостатнє за кількістю і якістю харчування. Не виключені прижиттєві проблеми з нирками та засвоєнням певних елементів.

Судячи з типу поховання, ці люди загинули під час військових дій. Наявність куль в області грудної клітки та в абрисах тіла може свідчити про насильницьку смерть. Однак жодних перімортальних змін на самих кістках цих чотирьох людей не виявлено.

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СКЕЛЬНОГО ЛЯДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ БІЛЯ С. ЛЯДОВА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Лариса ВІНОГРОДСЬКА

Інститут археології НАН України

e-mail: larivvin@gmail.com

У 2012 р. було проведено архітектурно-археологічні дослідження на території пам'ятки національного значення (охоронний номер 02-0015-Н) печерному скельному монастирі XI–XIX ст. (Свято-Усікновенський Лядівський скельний чоловічий монастир). Він розташований на терасах крутого схилу опокових скель над Дністром на кордоні з Молдовою.

Основним завданням експедиції згідно з планом реставраційних робіт було дослідження хронології культурних нашарувань та виявлення рівня залягання материкової скелі на другій надзаплавній терасі, де повинні проводитися архітектурно-будівельні роботи, а також архітектурно-археологічні роботи на першій терасі, де знаходяться основні монастирські храми. На другій терасі було закладено три траншеї вздовж кам'яної підпорної стіни XIX ст. поруч з бетонною смугою, яку зробили раніше будівельники. Ця тераса була завалена рваним мергелевим камінням та селевим сповзанням ґрунту з верхньої тераси. Крім цього, було зроблено зачистку нижньої частини підпірної стіни з метою перевірки її основи. Її звільнили від землі під час будівельних робіт зі спорудження бетонної смуги. Під час зачистки виявлено фрагменти кераміки VIII–XIII ст.

Траншею № 1 було закладено поруч з бетонною плитою (бик 1?) на схилі гори. В мішаному культурному шарі траплялася кераміка XVII–XIX ст. та великі фрагменти материкового опоку (мергелю), що скочувався вниз по схилу. На глибині 2,0 м від поверхні схилу знайдено кілька дрібних фрагментів ліпної кераміки та XIII–XV ст. На глибині 2,2 м зафіксовано чоловіче поховання у дерев'яній труні довжиною 1,8 м. На глибині 2,5 м зафіксований материк (опокова скеля), що опускається по схилу вниз.

У мішаному шарі заповнення траншеї знайдено фрагменти кераміки від XI до XIX ст., серед якої траплялася кераміка східного походження.

Траншею № 2 було закладено вище траншеї 1 вздовж бетонної смуги з виступаючими бетонними биками перпендикулярно схилу гори. Вона починалася від повороту підпірної стіни й тягнулася на південь вздовж бетонної смуги. Стратиграфія траншеї складалася з верхнього шару будівельного сміття 0,6–0,8 м завтовшки, що включав в себе багато крейдового каміння з прошарками світло-сірого й бурого ґрунту, а також фрагменти кераміки XVII–XVIII ст. Серед них траплялися фрагменти східного походження (турецька?). Під цим шаром лежав шар темно-сірого кольору 0,3–0,5 м завтовшки, густо насичений вугликами і фрагментами кераміки від VI–VII ст. до другої половини XIII – XIV ст. Під ним з глибини 1,3–1,5 м фіксувалися шари передматерикових відкладень різного кольору від коричневого до бурого, які були стерильними, без будь-яких знахідок і включень. Під бурим шаром на глибині 2,2–2,5 м знаходився материк – опокова скеля з включенням крем'яного каміння темно-сірого кольору. Поверхня материкової скелі шарувата, вкрита тріщинами.

Траншея № 3 продовжувала траншею № 2 через бровку 0,6 м завтовшки в напрямку південь до стику з бетонною плитою. Її стратиграфія, в основному, повторює нашарування траншеї № 2. Материк знаходиться на глибині 2,7 м у північній частині траншеї, підіймається до 1,8–1,9 м у середині траншеї й знов опускається до глибини 2,2 м у північній частині, де знаходяться великі розколоти брилі опоку. Археологічний матеріал, знайдений у верхньому та чорному шарах, відповідає описаному матеріалу у траншеї № 2.

Траншею № 4 було закладено на подвір'ї будинку ігумена монастиря біля пасіки в місці зафіксованого поглиблення, що нагадував рів. За даними місцевих жителів на цій території знаходили матеріали давньоруського часу. Стратиграфія траншеї складалася з чорного верхнього шару 0,6–0,7 м завтовшки, під яким залягали перед материкові стерильні нашарування. Поглиблення трикутної форми також було заповнено чорним шаром. На його дні на глибині 1,5 м від поверхні поглиблення знаходився материковий пісок з глиною й камінням. У чорному шарі траплялися поодинокі фрагменти кераміки трипільського часу. Скоріш за все це поглиблення було руслом невеликої річечки, що пересохла ще в давні часи.

Крім археологічних робіт, було проведено архітектурно-археологічні роботи (обміри) в келії Св. Антонія, церкві Св. Антонія, церкві Св. Параскеви, церкві Усікновення глави Іоанна Предтечі та підземної споруди перед церквою Св. Параскеви. Зроблено креслення та фотофіксацію досліджених об'єктів. Найбільш цікавим є церква Параскеви, що вирізана у скалі за готовим ескізом. Архітектор відштовхувався для виведення апсиди від спочатку вирізаного в скалі престолу, що досі зберігся. Зафотографовано графіті на великому фрагменті опокової брилі на виході з церкви Усікновення й підлозі церкви Св. Параскеви для вивчення їх хронології. Графіті в дуже поганому стані, частина здерта, а частина відбилася під впливом часу. Основна частина графіті на брилі датується ХІХ ст., хоча дослідники ХІХ ст. говорять про наявність графіті кінця ХVІІ ст.

Проведені архітектурно-археологічні дослідження на території Лядівського монастиря дали цікаві результати щодо виникнення монастиря й його існування протягом часу. Нашарування VII–XIV ст., виявлені під час розкопок у траншеях 1–3, свідчать про існування монастирю (скиту?) зі слов'янського часу й протягом давньоруського та литовського часів. Розширення території монастиря у ранньомодерні та нові часи (XVI–XX ст.) проводилося шляхом перебудови й добудови існуючих об'єктів та будівництва нових. Обміри й ретельна фіксація об'єктів дозволила висловити попередні визначення щодо будівництва скельних храмів за візантійськими прикладами (церква Св. Параскеви).

ПЛАНУВАЛЬНІ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ В'ІЗНОЇ БАШТИ ГАЛИЦЬКОГО ЗАМКУ

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

e-mail: skif@i.ua

Експедиція Національного заповідника “Давній Галич” під керівництвом І. Креховецького за участю автора, як консультанта, розпочала 2022 р. архітектурно-археологічні дослідження В'їзної башти замку в Галичі над Дністром. Впродовж чотирьох років

розкопки її тривають і дають матеріал для низки висновків щодо планувальних та конструктивних особливостей об'єкта.

Ідентифікація башти з в'їзною або брамною функцією відбулася після того як у її зовнішніх мурах було виявлено безперечні прорізи двох брам та хвіртки, що дало підставу по-новому інтерпретувати історичні першоджерела, тобто описи Галицького замку 1582, 1661, 1627 та 1767 рр. Особливо детально об'єкт відображений в Інвентарі Галицького замку 1582 р. Опис підтверджують результати історичної археології. Башта мала, окрім партерного, два підземні яруси з шістьма склепами, та ще один вищий, повністю втрачений, поверх, тобто була чотириярусною. Розкрито увесь доступний план партерного рівня башти і частину першого підземного ярусу.

Простежено й зафіксовано коронки зовнішніх автентичних мурувань на дві третини периметру, частково з'ясовано внутрішню планувальну структуру об'єкта. Встановлено, що пам'ятка збереглася загалом до середини свого партерного ярусу. Внутрішню частину башти заповнюють деструкції, а ззовні навколо неї в середині XVII ст. споруджено дернований бастион, що посприяло консервації нижніх ярусів фортифікації.

До планувальних особливостей В'їзної башти слід відносити її форму в плані та внутрішню планувальну структуру. Башта-брама прямокутна із зовнішніми розмірами на партерному рівні – $22,1 \times 16,58$ м, що співвідноситься як 4:3, а у відповідних мірах довжини складає, за попередніми припущеннями, 40×30 ліктів при довжині ліктя $\sim 0,5\text{--}0,6$ м. Азимут довгих сторін прямокутника башти – 49° , тому умовно їх вважаємо за північну і південну, а торцеві сторони відповідно називатимемо східною та західною стінами.

У рівні партеру башти виявлено та зафіксовано сім бійничних прорізів, рештки косоного прорізу зовнішньої в'їзної брами із хвірткою, східну щоку внутрішньої брами та долівку, комбіновану замоцненнями з річкового каменю, інших порід каменю, цегли та дерев'яного настилу по лігарах, від якого збереглися лише сліди. У південному та західному мурах зафіксовано шість бійниць для ведення верхнього обстрілу гаківницями. Їх характеризує стрімкий нахил нижніх площин бійничних прорізів, а також вузькі отвори для стрільби, частково збережені при тильному контурі стін. Сьома бійниця у східній частині північної стіни вказує на виступ башти за межі лінії укріплень та регламентує наявність оборонного рову.

Зовнішні східний та північний мури монолітні, завтовшки 2,9 та 2,7 м, а південний та західний мають комбінований характер і складаються із зовнішнього муру завтовшки 1,2 м, паралельного внутрішнього муру – 1,3–1,5 м та проміжку між ними близько 1 м, заповненого глиною. Сумарна товщина цих мурів складає понад 3,5 м. З внутрішнім муром на нижньому ярусі перев'язані два поперечні мури завтовшки 1,3–1,5 м, які розділяють площу башти на три прямокутні поля, крайні з яких мають ушир близько 4 м, а середнє – 3,5 м. При цьому на рівні партеру західний поперечний мур фігурував на всю довжину близько 10 м, що засвідчують картографічні матеріали, а східний виступав лише на 2,4 м в інтер'єрі, звільняючи місце для наскрізного проїзду через башту-браму.

У східній торцевій стіні на рівні партерного ярусу виявлено прорізи зовнішніх брами і хвіртки, облицьовані муруваннями з квадратів вапняка. Ширина прорізу брами 3,5 м, а хвіртки ~ 1,48 м. Від одвірків брами збереглися вертикальні гнізда (16 × 16 см), перед якими – масивні відбійники у вигляді серій чверть колових вапнякових блоків з обох боків. Східна щока зовнішньої брами повернута під кутом 45° в плані й прямує до другої внутрішньої брами, східну щоку прорізу якої локалізовано у північному мурі. Проїзд через башту відбувався у діагональному напрямку. Проріз хвіртки віддалений від в'їзду, має паралельні бічні стінки. Кут між осями прорізу хвіртки та стіни у плані складає 75°. Смуга проїзду через башту була покрита поперечним настилом дошок, опертих на систему масивних лежнів-лігарів, які розплановані своєрідним віялом уздовж проїзду. Між лігарами за межами стін простежена чорнова долівка, замоцена в один ряд річкового каменю, зафіксована згори вапняним розчином. У межах стінових прорізів чорнову долівку замоцено цеглою плазом. Кутові ділянки східного поля башти були замоцнені цеглою плазом на розчині регулярнимзором у рівень чистової долівки з дошок.

На першому нижньому ярусі башти виявлено три склепи, у середньому з яких при внутрішньому південному мурі розташовувалися тримаршеві сходи з двома поворотними майданчиками. Із середнього склепу через прорізи у поперечних мурах потрапляли до бічних, більших склепів. У них зафіксовано глибокі ніші, які завершувалися бійницями прямого бою (зараз

замуровані), а також у східному склепі – портал однієї з потерн у північній стіні.

До конструктивних особливостей В'їзної башти відносимо способи будівництва стін, перекриттів та окремих комунікацій, пов'язаних з функціонуванням фортифікації. Широкі монолітні мури башти до середини партерного ярусу споруджені у готичній системі поверстового дволицьового мурування з блоків алебастру, вапняка, туронської крейди, подільського травертину, мергелю та брускової цегли, 27–28 × 13 × 8–9 см, на міцному вапняно-піщаному розчині сірого відтінку. Перші чотири види блоків були переважно повторно вжитими і походять з Успенського собору XII – першої половини XVI ст., завдяки чому будівництво об'єкту датується проміжком від середини XVI до 1582 р. На лицьовий бік цих мурів обиралися міцніші блоки вапняка та алебастру з гладкими лицьовими поверхнями, або виконувалися цегляні личкування. Верхня ж частина партерного ярусу, принаймні над східною та північною стінами, споруджувалася суцільними рядами з цегли укладеної плазом. Такий самий спосіб мурування стін був притаманний для верхнього невцілілого ярусу, судячи зі згустків деструкцій. Зовнішні поверхні цегляних стін екстер'єру були покриті тиньком.

Вужчі внутрішні мури башти споруджені у репліці романської техніки *opus emplectum*, а також у техніці мурування з міцної брускової готичної цегли, укладеної “на ребро” монолітними верствами. Остання досить рідкісна й збереглася у південній та західній зовнішніх стінах об'єкту, починаючи з рівня основи бійниць до висоти семи верств.

Склепи першого нижнього ярусу перекривалися цегляними циркульними склепіннями товщиною в одну цеглу з розпалубками напроти порталів. Осі склепінь спрямовані вздовж приміщень. Частина сходової клітки перекрита біжучим або похилим склепінням завтовшки в пів цегли. Ніші нижнього ярусу перекриті лучковими склепіннями у пів цегли, проте окремі з них свого часу були розтесані й пересклеплені. Склепіння потерни лучкове з масивних клиноподібних плит вапняка. Чотири вікна, що зафіксовані у верхній частині нижніх приміщень характеризуються вузькими, ледь спадаючими до інтер'єру, прорізами шириною 1,2 м, висотою 0,7–0,8 м та довжиною 3–4 м. Їх бічні вертикальні стінки вимурувані з блоків алебастру, вапняка та цегли, а верх – лучково засклеплений

цеглою з використанням дерев'яних кружал. З фасадного боку прорізи вікон завершуються білокам'яними вапняковими профільованими обрамленнями. У них простежуються отвори від металевих ґрат. Ззовні вікна свідомо замурані в 50-х рр. XVII ст., коли башту обсіпали шанцем.

Трохи нижче за основу віконних прорізів у мурах башти простежується пояс дерев'яних перев'язів. Це система скріплених горизонтальних колод діаметром ~ 35 см, замонолічена у ядро стін з метою надання їм пружності – давній фортифікаційний прийом. Долівка у склепах вистелена дошками упоперек входу, оперта на масивні лігари, замонолічені у глибоких гніздах поперечних стін.

У мурах башти виявлено низку вертикальних вентиляційних каналів з параметрами 15×15 см, один з яких обстежено до рівня -8 м, що глибше за рівень долівки склепів першого підземного ярусу (-6 м). У внутрішньому ядрі східної щоки другої брами виявлено ще один, трохи нахилений у північному напрямку, отвір 20×20 см в перетині, який підключений склепінчастим поземним каналом під брамним проїздом до простору середнього склепу. Ще два вертикальні, з незначним заворотом у нижній частині, отвори, з вапняковими монолітними оголовками та перетином у світлі 24×24 см, виявлені при внутрішньому контурі східного муру напроти відбійників зовнішньої брами. Вони проводять через склепіння до східного склепу і якимось чином пов'язані з урухомленням підйомного моста перед брамою.

В'їзна башта – найстаріший мурований об'єкт фортифікації Галицького замку, споруджений впродовж третьої чверті XVI ст. Історична обставина обсіпання навколо башти високого дернованого шанцю за модернізації 1655–1658 рр. посприяла доброму збереженню частини партерного та двох підземних її ярусів до нашого часу. При будівництві башти широко використовували будівельні матеріали з руїн Успенського собору XII ст. у Крилосі, а також застосовували подібні технологічні прийоми та рецептури приготування розчинів княжої доби за винятком уживання й новіших матеріалів – високоякісної готичної брускової цегли, та менш якісного мергелю. Планувальні та конструктивні особливості В'їзної башти, перегукуючись із традиціями княжої доби, являють собою надзвичайно цінне джерело для вивчення і глибшого пізнання принципів фортифікації та в цілому мілітарної культури

ранньомодерної доби на наших теренах. Пам'ятка заслуговує на фундаментальне архітектурно-археологічне дослідження, міждисциплінарне вивчення, консервацію, реставрацію та пристосування під музейну функцію як частина комплексу пам'ятки національного значення “Замок Галицький”.

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ГОРИЗОНТ ПАМ'ЯТОК СНЯТИН III I VII

Микола ІЛЬКІВ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net

Місто Снятин має вкрай зручне розташування на місцевості, що впливало на динаміку й особливості заселення мікрорегіону в давнину, власне появу та розвиток населеного пункту. Відносно велика водна артерія, – р. Прут, – сформувала розвинену долину з низькими, широкими та рівнинними, частково заболоченими терасами на правому березі, а також високе та зі стрімкими схилами лівобережжя. Між р. Прут і його лівою притокою р. Потічок височіє довгий мис (більше 2 км) із виположеною поверхнею. Його стрімкі схили по периметру, які на півдні переходять в урвища з відносною висотою до 40 м, створювали природну перепону й захист. Попри значне підвищення, зовсім поруч є не одне джерело води. Різні географічні та історичні чинники зумовили формування перехрестя кількох шляхів, основний з яких проходив вздовж ріки. Контроль над ними та зручні ділянки для зведення укріплень стимулювали заселення та освоєння території сучасного міста, розвиток тут низки різночасових поселенських структур.

Пізньюсередньовічні старожитності міста на городищі Снятин I зафіксував Б. П. Томенчук. Ще два пункти з матеріалами Пізнього Середньовіччя (Снятин III і VII) зафіксував автор у 2008, 2009 рр. і повторно обстежив 2023 р. Так, 2009 р. у результаті проведення земляних робіт було частково знівельовано масивний валоподібний насип з трапецієподібним профілем на земельній ділянці по вул. Кобринських, 44, який продовжувався далі на захід на сусідню

ділянку. В поруйнованому насипі валу місцеві краєзнавці Р. П. Кіреєва, В. Я. Харитон та Є. С. Майковський виявили велику кількість фрагментів керамічного посуду, який було передано до Снятинського літературно-меморіального музею Марка Черемшини, а також тваринні кістки. Тоді ж даний об'єкт поверхнево обстежив автор. Вал проходить по лінії захід-схід по найвищій ділянці великого мису західніше городища Снятин I й примикає південною підшовою до високого стрімкого схилу в напрямку долини р. Прут. Ширина насипу в основі становила близько 15 м; ширина сплющеної верхівки валу – 7 м; висота – орієнтовно 4 м. Окремі об'єкти простежувалися в перерізі насипу в північній та південній частинах його верхівки у вигляді перевідкладених у давнину шарів ґрунту, потужного шару спаленини оранжевого забарвлення та невеликої за розміром річкової гальки. Показово, що це валоподібне підвищення відображене на карті Галичини та Буковини (1861–1864), підготовленої в ході другої військової зйомки монархії Габсбургів. Керамічний посуд світло-сірого, жовто-сірого чи буро-сірого кольору, з домішкою просіяного піску, якісного випалу. Представлені горщики із значним розмаїттям у формі вінець. Вінця двох посудин з більш складним профілем близькі до знахідки з дна криниці в Тустані, яка, за аналогіями в Польщі, Словаччині, Чехії та Моравії, датується XIV–XV ст. Попередньо, за типологією посуду, об'єкт датується в межах XIV–XVI ст.

Пам'ятка Снятин III знаходиться західніше вул. Річна на високому лівому березі р. Прут. Поселення (орієнтовно 250 × 120 м) займає рівнинний терасоподібний мис між долиною р. Прут та її притокою – струмком Яблунівець. На орній поверхні урочища та у відслоненнях культурного шару вздовж південного краю пам'ятки до глибини 1,5 м трапляються шматки обмазки, фрагменти керамічного посуду й кістки тварин. Найдавніші з виявлених зразків попередньо віднесено до культури Поянешти-Лукашівка. Нечисленну, але виразну групу знахідок іншого хронологічного горизонту пам'ятки формують фрагменти керамічних кружальних горщиків. Вони мають жовто-сіре, темно-сіре та буре забарвлення, в т.ч. неоднорідне по всій поверхні, з червоно-бурими плямами. Керамічна маса містить значну домішку крупнозернистого піску. Черепок товщиною 0,7–0,9 см міцний у результаті доброго, але нерівномірного випалу. Посудини різняться оформленням вінець. Фрагмент верхньої частини

невеликого приземкуватого опуклобокого горщика характеризується розхиленими назовні косо зрізаними вінцями, двома горизонтальними лініями заглибленого хвилястого орнаменту на плічках та прямими насічками нижче. Поверхня посудини, особливо ззовні, покрита товстою кіптявою. Вінця іншого горщика морфологічно дуже близькі, але по їх верхньому краю нанесено косі насічки. Переріз інших двох вінець різниться: ледь розхилені й косо зрізані зовні; видовжені й лійчасто розхилені назовні, із заокругленим краєм. На основі аналогій з Буковини, Тустані та Джурова ці знахідки датуються післямонгольським часом – другою половиною XIII – XIV ст.

Кераміка XV–XVIII ст. – сіродимлена. Посуд загалом тонкостінний. Найбільш ранніми з-поміж цієї хронологічної групи є фрагменти горщиків з чітко окресленими потовщеними S-подібними у перетині вінцями з внутрішньою виїмкою під покришку та тонкими стінками із рифленням на зовнішній площині. Аналоги їм відомі, наприклад, у Чернівцях, Хотині, Кам'янці-Подільському, Львові, Києві й інших пунктах. На їх основі знахідки датуються в основному XV–XVI ст. До цього ж часу відносяться фрагменти світло-сірих глеків. Більш пізній керамічний посуд XVII–XVIII ст. не має, як правило, домішки крупнозернистого піску. Орнаментований по плічках заглибленим декором, нанесеним коліщатим штампом, або пролискованими лініями у вигляді сіточки чи косоного штрихування. Особливий інтерес викликає знахідка фрагменту вінця тонкостінної порцелянової чашечки-піали. Біла поверхня виробу з обох боків прикрашена кобальтовим розписом. Морфологія, розпис і висока якість виробу дозволяють віднести його до китайської порцелянової продукції у стилі *blue-and-white*. Територіально найближчі пункти таких знахідок – Хотин і Кам'янець-Подільський.

Таким чином, навіть за результатами розвідкових досліджень на пам'ятках Снятин III і VII є підстави виділити пізньосередньовічний горизонт, який дозволяє краще зрозуміти розвиток і трансформацію міста з околицями в період його перших писемних згадок.

ГІДРОТЕХНІЧНІ ЗАХОДИ XVIII СТ. У ПІДЗЕМНОМУ ПРОСТОРІ ТРАПЕЗНОЇ ЦЕРКВИ В САДИБИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗА ДАНИМИ НОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тимур БОБРОВСЬКИЙ
Національний заповідник “Софія Київська”
e-mail: bobrovskij@ukr.net

Під час археологічних досліджень 2022–2023 рр. в підвалі Трапезної церкви Софійського монастиря в Києві було досліджено низку специфічних об'єктів, які за певними ознаками можна визначити як гідротехнічні споруди. До таких, зокрема, належать своєрідні “каскади” із заглибин в материковій підлозі підвалу для збирання поверхневої води, а також облаштованого з цегли та вапняного розчину жолобу вздовж південно-західної стіни підвалу з цегляним резервуаром наприкінці. Із заходами гідротехнічного характеру, крім того, можна пов'язати різночасові стовпові ями, що призначалися для встановлення опор дощаного настилу підлоги підвалу, який здійняли на певну висоту над материковою долівкою.

Початок будівництва софійської Трапезної церкви (в її нинішньому цегляному варіанті) відносять до 20-х років XVIII ст., натомість підвальне приміщення під наземною будівлею було закладене дещо раніше. Нині дискутується чи воно має відношення до попередньої дерев'яної споруди, що загинула під час пожежі 1697 р., чи було виконане на етапі підготовки до будівництва нової Трапезної на початку XVIII ст. Принаймні цегляні стіни та склепіння підвалу не були пов'язані з фундаментами існуючої наземної будівлі, але мають сліди додаткового облаштування внаслідок її зведення. При цьому, за будівельними матеріалами та технікою виконання підвальне приміщення можна датувати в межах останньої чверті XVII – першої чверті XVIII ст. Крім того, значна корозія південно-західної стіни підвалу свідчить про суттєве просочування ґрунтових вод до його внутрішнього простору (на глибині близько 4–5 м від сучасної поверхні, відповідно, на рівні та за 1 м вище материкової підлоги підвалу).

Зрештою, сукупність архітектурно-археологічних даних, отриманих у результаті останніх досліджень, дозволяє

реконструювати наступний перебіг подій, пов'язаних з підземним простором зазначеної будівлі:

- підвальне приміщення розмірами 11×7 м та висотою до 3,5 м було споруджено з цегли наприкінці XVII або на початку XVIII ст. у глибокому котловані з наступною його засипкою ґрунтом;

- приміщення мало з південно-західного боку пандусно-східчастий галереєподібний вхід з поверхні, а також галерейні тупикові відгалуження в бокових та торцевій стінах, що свідчить про використання споруди в якості господарського льоху або льодовні;

- у 1720-х рр. після зведення нової будівлі Трапезної церкви зазначений льох реконструювали у підвальне приміщення і облаштували в ньому вентиляційні отвори, що відкривалися в цокольному ярусі наземної споруди;

- практично від початку свого існування в підвальному приміщенні виникла проблема з просочуванням до нього ґрунтових вод з південно-західного напрямку, що призводило до деструкції та численних ремонтів нижньої частини привхідної стіни;

- вода, що потрапляла до внутрішнього простору підвалу, призводила до перезволоження його материкової підлоги, виконаної у лесовому суглинку, надзвичайно вразливого до дії вологи;

- на першому етапі ґрунтові води, кількість яких не була надто великою, намагалися перехопити на підлозі підвалу низкою взаємопов'язаних заглибин та глибоких (до 1 м) ям-відстійників,

- пізніше, очевидно, в другій чверті XVIII ст. задля перехоплення вологи, яка особливо концентрувалася у південному куті підвалу, було прокладено масивний цегляно-вапняний жолоб, який вздовж південно-західної стіни прямував до цегляного з водотривкою обмазкою відстійника розмірами $0,40 \times 0,30 \times 0,20$ м;

- у другій половині XVIII – на початку XIX ст. зазначений жолоб припинив своє функціонування, натомість цегляний резервуар продовжував використовуватися, збираючи вологу через металеву трубу, вставлену понад ним у мурування стіни підвалу (наявність в об'єктах цього часу великої кількості фрагментованих мініатюрних скляних посудин дозволяє припустити, що певний час зазначений водозбірник міг сприйматися як святе джерело);

- на цьому ж етапі та пізніше в межах підвалу було облаштовано дощану підлогу на дерев'яних палях (судячи з розташування залишків паль, щонайменше два рази цю підлогу реконструювали, і в обох

випадках вона була здійснена над материковою поверхнею на 0,10–0,15 м);

– починаючи з другої половини – кінця XIX ст. підтоплення підвального приміщення припинилося.

Отримані під час досліджень підвалу Трапезної церкви матеріали щодо гідротехнічних заходів можна співвіднести з історичними даними щодо існування водозабірної криниці перед південно-західним фасадом цієї будівлі. Віталій Козюба (2021) зафіксував появу цієї криниці на плані Києва 1750 р., відомо також про її значну реконструкцію у XIX ст. Це дозволяє припустити, що створення криниці близько середини XVIII ст. дозволило “перехопити” частину ґрунтових вод, які перед тим безперешкодно потрапляли до підвального приміщення. Це призвело до певних змін в гідротехнічних заходах, але остаточно вирішити зазначену проблему дозволила пізніша реконструкція криниці, яка, очевидно, призвела до повного водовідведення з підземного простору софійської Трапезної.

ІСТОРІЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО

ОЙКОНІМІЯ КАРПАТ В ОНОМАСТИЧНОМУ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТАХ

Віра КОТОВИЧ

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка
e-mail: virakotovych@dspu.edu.ua

Життя в Карпатах зародилося в незапам'ятні часи і, вочевидь, ніколи й не переривалося, а лишень доповнювалося новими формами й новим змістом. За свідченням археологів, заселення гірських та пригірських теренів, яке розпочалося ще в дописемну епоху, в княжі часи дало про себе знати розгалуженою сіткою сталих поселень. Хоча, зрозуміло, назви тих поселень з'явилися в документах уже пізніших віків. Тож сьогодні, ведучи мову про першу писемну фіксацію ойконіма в історичному джерелі, розуміємо, що перш ніж закріпитися на сторінках давнього літопису чи середньовічного документа, оселя існувала уже кілька, а то й кільканадцять десятиліть.

Деякі назви прадавніх населених пунктів цілком прозорі й легко піддаються етимологізації. Інші – затемнені або й цілком неясні. І якраз останні найчастіше стають об'єктом зацікавлень науковців. Історики переважно відштовхуються від імовірного часу заснування населеного пункту, географи – від локалізації поселення, археологи та етнографи від знайдених на території матеріальних пам'яток, а далі увага всіх зосереджується на семантиці основи, на зіставленні назви поселення з іншим відомим словом, чи то в мові рідній, чи в чужій. Для лінгвіста найважливішою є словотвірна структура власної назви, бо в ономастиці стало аксіомою, що семантичним, етимологічним студіям мають передувати студії дериватологічні.

У межах Східних Бескидів розкинулася Сколівщина. Будучи частиною бойківського етнографічного регіону Українських Карпат, з покоління в покоління, як плин ріки, переходить проукраїнська основа буття цього краю.

Тустань – назва давньої наскельної фортеці та однойменного села, що на Івано-Франківщині, дуже тісно переплетена з легендою про те, що *ту[m]* треба *стати*. Легенда породила десятки сучасних ергонімів “ТуСтань”, які спонукають перехожих зупинитися,

відвідати, оглянути, щось придбати, запам'ятати, повернутися сюди і знову *ту статю*.

А між тим ономасти переконують, що онім не має нічого спільного зі словосполучкою *ту[m]стань*. Ще з праслов'янського періоду засобом вираження присвійності був суфікс ***-jъ**, який указував на належність об'єкта особі, названій в основі ойконіма. Саме так виникли назви міст, що були столицями удільних князівств: *Перемишль* (<*Перемисль* +***-jъ**), *Теребовль* (<*Теребовъ* +***-jъ**), *Галич* (<*Галик* +***-jъ**) тощо. Згодом, приблизно в XI–XII ст., суфікс ***-jъ** витіснено тотожними за значенням суфіксами *-ов* (>*-ів*), *-ин*, які збереглися і сьогодні. Тож первісно *Тустань* – це посесив на ***-jъ** від особової назви **Тустань* зі значенням ‘*Тустань* (двір, осада, фортеця, чи навіть скала)’, тобто об'єкт, який належав *Тустану*. Особова назва **Тустань* – відантропонімне, відкомполітне утворення, що виникло шляхом усічення другого складу препозитивного компонента імені-композита з початковим відкритим складом *Ту-*, який внаслідок цього усічення зрісся з постпозитивним компонентом *-стань* у новотворі **Тугостань* або **Тутостань* (реконструкція антропоніма за М. Худашем). Втрата, з одного боку, антропоніма **Тустань*, а з другого – суфікса ***-jъ** на позначення присвійності спричинила втрату мотивованості виникнення назви. Утворену прогалину намагаються заповнити народними етимологіями, побудованими на “грі слів”.

Подібно постала і назва села *Урич*. Я. Рудницький припускав утворення ойконіма від прийменниково-іменникової конструкції ‘*у ріки*’. Однак українці, а тим паче бойки, могли поселитися ‘*коло ріки*’, ‘*біля ріки*’, ‘*за рікою*’, але не ‘*у ріки*’. Тож первісно це також, очевидно, посесив на ***-jъ** від церковно-християнського особового імені **Урик* < *Гурик* < *Гурій*: **Урик* +***-jъ** > *Урич* (двір, осада, маєток чи ін.).

Ойконім *Труханів* – посесив на *-ів* від антропоніма **Трухан*. Первісне значення: ‘*Труханів* (двір або ін.)’. Ойконіми з суфіксом *-ів* також є дуже давніми. Поселення з такими назвами поширені не лише в Україні, але й по всій території слов'янських земель. Експансивність утворень на *-ів*, *-ин* з'являється у XII ст. і пізніше, коли починають відмирати посесивні назви на ***-jъ**. У той час основною формою існування суспільства стає приватна власність на землю та засоби виробництва. У назвах поселень відбито належність землі чи населеного пункту конкретній особі. Можливість виразити присвійність надалі зробила ойконіми на *-ів* панівними в топонімії.

Походження ойконіма *Підгородці* – цілком прозоре. Першими мешканцями поселення стали *підгородці* ‘люди, які живуть *під городом* (під містом)’.

Сучасне *Синьовидне* – ойконім літописний. Перша документальна згадка про нього в Галицько-Волинському літописі датується 1240 роком: “...и приѣха въ *Синеволодско* (*синеводско*) в манастирь”. Як бачимо, в першоджерелі спочатку засвідчено *Синеволодско*, а поруч у дужках – *синеводско*. Л. Махновець, перекладаючи “Літопис руський”, подає один варіант *Синеводско* з покликанням на Хлебниковський список та з указівкою на те, що написання *Синеволодско* за Іпатіївським списком є хибним.

Автори ЕСЛГНПР початковою назвою поселення називають таки *Синеволодско*, але аналізують її як *Синеводско*, зазначаючи, що це релятив-комполит із суфіксом *-ьск* від ад’єктивної (*син-иш*) і субстантивної (*-вод-а*) основ.

Розглядаючи свого часу походження цього ойконіма з погляду українсько-польської інтерференції, ми схилилися до думки, що первісним варіантом назви була *Синеволодско*, який згодом у польськомовному середовищі почав вимовлятися у властивій польській мові неповноголосій формі *Siniewlodzko*, а далі за народноетимологічною асоціацією з поняттям ‘*синя вода*’ (*‘sina woda’*) як *Siniewodzko*, звідки незабаром і українська назва цього населеного пункту почала калькуватися як *Синеводсько* > *Синевідсько* і зараз *Синьовидне*.

М. Худаш наголошує, що *Синеволодско* – це посесивний нечленний прикметник на *-ьск-о* від особової назви *Синеволодъ* з первинним значенням: ‘*Синеволодско[e]* (село, дворище, урочище і под.)’. Про існування антропоніма **Синеволодъ* у минулому свідчать імена-комполити з компонентами *Син(e, o)-*, *-володъ*: *Синеуць*, *Синегоръ*, *Синоданъ* тощо.

Цікавою і достатньо аргументованою є й думка В. Лучика про те, що у варіанті *Синеволодско* друга частина може походити від діалектного апелятива волод ‘*волога*’.

Ойконім *Либохора* вперше засвідчено в історичних документах 1397 р. Відома писемна фіксація назви поселення у Йосифінській метриці 1785–1788 рр.: *Libuchora*, *Lubochora*, *Libochora*. Ойконім утворено від однойменної річки *Либохора*. Творення ойконімів шляхом трансонімізації – це перенесення назв примітних на певній

території об'єктів на виниклі тут або поруч з ними поселення без будь-яких структурних змін. Це передусім населені пункти, номіновані за назвою гідрооб'єкта, біля якого їх заснували.

Відгідронімним є й ойконім *Волосянка* (1785–1788 рр.: *Wolosianka*). Поселення засноване біля річки *Волосянка*, від якої й отримало свою назву.

Славське (1483 р.: *Slawssko*) – утворення на *-сько* від назви річки *Славка* (у “Словнику гідронімів України” – *Славська*).

Отже, ми розглянули походження назв окремих поселень Сколівщини, споконвічної і невід'ємної частини Карпатського краю. Структура ойконімів – одне зі свідчень прадавності виникнення та поіменування місцевих осель.

КОЛИ ПОМЕР ГАЛИЦЬКИЙ КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ВОЛОДАРЕВИЧ?

Віталій НАГІРНИЙ

Ягеллонський університет (Краків)

e-mail: vitaliy1978@gmail.com

Обставини смерті галицького князя Володимира Володаревича детально описані в Київському літописі під 6660 (1152/1153) роком і добре відомі історикам. З літописного повідомлення дізнаємося, що князь помер внаслідок інфаркту міокарда або розшаровуючої аневризми грудного відділу аорти (Ю. Гудима, І. Банах), а сама смерть настала ввечері, невдовзі після вечірнього богослужіння. Цікаво однак, що дослідники не намагалися уточнити хронологію цієї події. Більшість авторів обмежилася тільки короткою згадкою про те, що князь помер 1152 (І. Крип'якевич, Т. Вілкул), наприкінці 1152 – на початку 1153 (М. Грушевський, М. Юрасов) або 1153 р. (Д. Зубрицький, І. Шараневич, А. Кіяс, Л. Войтович, О. Головка і ін.). Тільки Ніколай Баумгартен і Леонід Махновець відзначили, що це могло статися в лютому 1153 р. І хоча вони не навели аргументів на користь такого датування, їхній здогад видається слухним.

Із повідомлення Лаврентіївського літопису відомо, що Володимир Володаревич помер взимку 1152/1153 року (“Тоїє же

зимы престависа Володимерко Галичський князь”), а Київський літопис уточнює, що його смерть настала через кілька годин після зустрічі із Петром Бориславовичем, посланцем київського князя Ізяслава Мстиславовича. З огляду на це, важливе значення має встановлення часу перебування київського боярина в Галичі. Більшість істориків датує його часовим проміжком від кінця 1152 до початку 1153 р., відзначаючи, що в літописному тексті немає часових орієнтирів, які б дозволили достеменно з’ясувати, коли саме київське посольство прибуло до галицького князя. Видається однак, що автор Київського літопису залишив хронологічний маркер, що може допомогти уточнити датування місії Петра Бориславовича. Хоча звернути увагу на слова літописця про те, що посольство боярина відправили до Галича в той самий час (“В то же веремл”), коли Ізяслав Мстиславович вів кампанію проти новгород-сіверського князя Святослава Ольговича. Відомо, що похід Ізяслава відбувся в лютому (“місца феврала”) і завершився в другій половині цього місяця (“въже бѣ к веснѣ”), тому можна припустити, що Ізяслав відправив посольство до галицького князя напередодні походу проти Святослава Ольговича, тобто в кінці січня або на початку лютого 1153 р. Оскільки посольству необхідно було подолати близько 600 км, а середня швидкість пересування в той час становила від 35 до 70 км на добу (за підрахунками О. Моці), дорога з Києва до Галича повинна була зайняти 1,5–2 тижні. Це дозволяє припустити, що прибуття Петра Бориславовича до Галича, його зустріч із Володимиром Володаревичем та смерть князя мали місце в другій або третій декаді лютого 1153 року.

МОНГОЛЬСЬКІ ПОХОДИ XIII СТ. НА ГАЛИЦЬКУ ЗЕМЛЮ ЗА ПИСЕМНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

e-mail: v.petehyrych@gmail.com

Для вивчення монгольської навали XIII ст. на Галицьку землю головну роль відіграють писемні та археологічні джерела. Писемні

джерела уже давно стали предметом вивчення переважно істориками, які проаналізували кілька походів степовиків на цю територію, події, пов'язані з інвазією кочовиків, та її наслідки. Коротко нагадаємо про них. Перший похід розпочався після взяття Батием Києва 6 грудня 1240 р. Спочатку обманом Батий зумів узяти Колодяжин, пообіцявши мешканцям зберегти життя, а потім перебив їх. *“І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа”*. Наголошуючи на жадливих наслідках монгольського погрому, літописець повідомляє, що у Володимирі *“не зосталося [жодного] живого”*, а *“церква святої Богородиці наповнена [була] трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих”* (Літопис Руський, с. 397–398).

Після цього Батий з військом *“пішов в Угри”* (Літопис Руський, с. 398). Під час повернення Бату-хана з Угорщини біля 1242 р., коли Данило намагався досить жорстко підпорядкувати собі Пониattia і бунтівних болохівців, які стали служити монгольським завойовникам, бо *“вони їм орали [та сяjali] пшеницю і просо..., вість прийшла йому, що татари вийшли вже із землі Угорської, ідуть у землю Галицьку”* (Літопис Руський, с. 400). У 1259 р. після вимог монголо-татарського війська на чолі з Бурундаєм знищити фортифікації важливіших міст Галицько-Волинської держави: *“Лев розкидав [города] Данилів і Стіжок, а, звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем'янець розметав і Луцьк”* (Літопис Руський, с. 421). Остання згадка XIII ст. про походи степовиків датується зимою 1287–1288 рр. Хан Золотої орди Телебуга, повертаючись з походу в Польщу, *“пішов назад на Львову землю, на город на Львів. І стояли вони на Львовій землі дві неділі, кормлячись [і] не розоряючи, але не давали вони навіть із города вийти за покормом. Хто ж виїхав із города, – [то] тих вони повбивали, а других захопили, а інших, обдерши, пускали нагих, і тії од морозу померли, тому що була зима люта вельми. І зробили вони пустою землю всю”*. Після відходу монгольських завойовників за вказівкою Лева Даниловича перелічили *“скільки погубило в його землі людей, – що захоплено, побито, а що їх божею волею померло: дванадцять з половиною тисяч”* (Літопис Руський, с. 435–436).

Серед археологічних джерел, які постійно поповнюються, можна виділити декілька видів, що фіксують матеріальні сліди ворожих походів та їх наслідки. До таких належать, насамперед, *скарби металевих ювелірних виробів*, які сховали при наближенні полчищ степовиків. Вони позначили шляхи просування завойовників та місцевості, які потрапили в зону спустошень. Якщо на середину ХХ ст. Галя Корзухіна згадала тільки про два скарби в Галицькій землі (Вербівській на Тернопільщині та Заліський на Хмельниччині), то за час, що минув, список скарбів поповнили дві знахідки з Галича і скарби зі Старого Збаража та Чорткова на Тернопільщині й з Чернелиці на Івано-Франківщині. Віднайдено також два скарби у Червені (Польща) та Сокальській скарб (Львівщина), які підтверджують напрямок походу завойовників на Галич після погрому Володимира. Серед знахідок, імовірно пов'язаних з монгольськими походами на Галичину, можна згадати також *скарби скляних браслетів*. Ще в кінці ХІХ ст. над лівим берегом р. Серет, поблизу с. Семенів (Зеленче) на Тернопільщині, яке пов'язують з торговою пристанню Теробовлі, випадково знайдено два цікаві скарби. Один з них розміщувався у великій глиняній посудини висотою 0,60 м і налічував кілька сотень фрагментів скляних різнокольорових браслетів. Цілими збереглися тільки три браслети. Неподалік від першої знахідки, виявлено другий скарб, що нараховував майже 500 таких виробів, які було передано до музею Дідушицьких у Львові. Нещодавно випадково знайдено скарб на березі Дністра в с. Городниця на Івано-Франківщині, у складі якого опинилося майже дві сотні браслетів. Городницький скарб своєю доволі чисельною колекцією скляних браслетів та місцем його віднайдення дуже нагадує дві знахідки з княжої Теробовлі. Очевидно, скарб теж сховали в часи небезпеки на місці торгової пристані на правому березі ріки. Своєрідний “скарб” відкрито у стародавньому Галичі під час досліджень Крилоського городища 1980 р. експедицією під керівництвом Вітольда Ауліха. У кутку однієї зі спалених житлових споруд з найбагатшим речовим інвентарем ХІІ–ХІІІ ст. серед усіх досліджених житлових споруд стародавнього Галича, виявлено купку з шести цілих скляних браслетів (скарб?), з яких чотири збереглися неушкодженими, а два вдалося повністю реставрувати. У житлі під завалом глини лежав повністю обвуглений кістяк жінки, біля рук якої знайдено два цілі скляні браслети. У

науковій літературі зустрічаємо коротку інформацію про скарб браслетів, який знайдено у Звенигороді. Можливо, що так інтерпретували знайдені під час досліджень палацу 98 фрагментів таких прикрас. Найбільшою кількістю скляних браслетів з Галицької землі виділяється колекція з городища в урочищі “Мотрингород” над р. Смотрич поблизу с. Вербична Хмельницької області. Вона нараховує 878 уламків скляних браслетів і зберігається у Державному археологічному музеї Варшави. Достеменно невідомо, чи це скарб, чи знахідки, зібрані з багатьох пам’яток, оскільки вони потрапили в музей з приватної збірки. До предметів, які можуть бути слідами монгольських наїздів XIII ст., зараховують зброю степових воїнів, насамперед два види *наконечників стріл* своєрідної форми. Одні з них, що призначалися для нанесення широкої різаної рани, мають розширення у верхній частині, внаслідок чого кінець вістря сформований у вигляді тупого кута або прямолінійного зрізу. Можливо, про воєнні зіткнення з монголами свідчать також т. зв. дворогі наконечники. Поодинокі знахідки такої зброї зафіксовано у Перемишлі, Пліснеську, Галичі, Звенигороді, на Ленковецькому та Чорнівському городищах, поселенні в Бовшеві тощо. Найбільший комплект наконечників стріл, в тому числі «монгольських» знайдено під час досліджень Червена, натомість у сусідньому Белзі дуже рідко трапляються наконечники стріл, а “монгольських” взагалі не виявлено. Необхідно зазначити, що для цього виду озброєння властива швидка й часта зміна “власника”, тому “монгольські” наконечники могли використовувати як завойовники, так і русичі, особливо під час спільних походів на Польщу, про які повідомляють писемні джерела. Дорога з Києва на Володимир, а з Володимира на Галич та інші городи, “*що їм нема числа*”, по якій сунуло військо Батия, позначена не тільки скарбами срібних ювелірних виробів або скляних браслетів, а й *імпортними виробами та дорогими речами*, виготовленими на Русі. До них можна зарахувати бронзовий водолій у вигляді дракона, який виготовлено в Лотарингії і знайдено поблизу Галича в с. Сапогів, ще один водолій у вигляді чоловічого бюста з с. Михалків на Тернопільщині, що є продукцією північнонімецької майстерні в околицях м. Гарц, фрагмент стінки бронзової чаші з рослинним орнаментом знайденим у Семенові (Зеленчі), що походить з області Маасу – Нижнього Рейну, кістяна накладка шкатулки з Пліснеська із зображенням рицаря, походження якої пов’язують з

Південною Німеччиною або Тиродем. Серед цінних речей місцевого виробництва можна згадати срібний браслет-наручник з Вікторова біля Галича, золоті перстень і скроневе кільце зі Звенигорода, срібний плетений браслет з Городниці, золоті медальйони з перегород частими емалями, знайдені в ур. Золотий Тік давнього Галича. Від завойовників ховали навіть *землеробські та ремісничі знаряддя праці та культові речі* (наральник, чересло, коса і бронзова іконка “Благовіщення” з господарських споруд на поселенні Бовшів II). До унікальних об’єктів, пов’язаних з монгольським нашествям, можна зарахувати “комору ювеліра” з давнього Галича в якій знайдено 140 цілих бронзоливарних тигельків, залізні замки і ключі, дві сокири, бронзові вироби і штампи, фрагменти енкалпціонів, бронзову посудину, дві бронзові і три кам’яні іконки, шахову фігурку “ферзь” із слонової кістки та багато інших знахідок. Найвиразнішими доказами монгольських погромів є *спалені житлові будівлі з людськими жертвами*. Ще в 1938–1939 рр. Маркіян Смішко виявив на городищі в Городниці над Дністром два спалені житла. В одному з них на долівці у південно-східному куті лежав на лівому боці скорчений скелет чоловіка з незвично вигнутим хребтом, що, можливо, свідчить про раптову смерть людини. На тазі кістяка лежала залізна сокира, на рівні пояса знайдено бронзову чотирикутну пряжку і рамку бронзової округлої пряжки. Поруч з людським кістяком лежав скелет собаки, очевидно, теж убитого. До північної стінки споруди примикала пізніша овальна яма, яка перерізала інший скелет. У другій будівлі біля печі лежав кістяк дорослої особи без кісток ніг. У південно-східному куті згорілої споруди виявлено безладно розкидані кістяки п’ятьох дітей. Обидва близько розташовані житла було спалено одночасно. Подібну житлову споруду, як уже згадувалося, відкрито в давньому Галичі. У ній виявлено під завалом глини сильно обгорілий кістяк жінки, яка, очевидно, загинула під час пожежі. Кістяк лежав у випростаному стані, лицем до землі, ліва рука була зігнута в лікті, права випростана вперед. Багатий речовий інвентар XIII ст. та внутрішнє облаштування споруди свідчать, що вона могла належати представникам тогочасної міської еліти. Археологічні дослідження Чорнівського городища показали, що воно було спалено в середині XIII ст., а під час пожежі частина мешканців загинула, про що свідчать останки кількох захисників в оборонній кліті.

Отже, за результатами археологічних досліджень та серед випадкових знахідок маємо доволі широку палітру археологічних джерел для висвітлення монголо-татарських походів на Галицьку землю в XIII ст. Сподіваюся, що настануть часи, коли відновляться масштабніші дослідження великих міст та фортець княжої доби, які принесуть нові цікаві відкриття з цієї проблематики.

КАРПАТИ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ РУСИ ТА УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Ілля ПАРШИН

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
e-mail: iparshyn@yahoo.com

Карпатський хребет тривалий час був кордоном між Галицьким князівством (від 1199 р. – Галицько-Волинською державою) та володіннями Арпадів. Зручність такої природної лінії очевидна – в часи середньовіччя, коли не існувало чітких демаркаційних ліній та не було можливості їх проведення, саме географічні об'єкти ставали маркерами політичного розподілу володінь. Тривалий час в угорсько-галицькому прикордонні існував баланс: Арпади поширювали свій вплив насамперед на Балканах та уздовж південних схилів Карпат, тоді як Ростиславовичі утверджували свої позиції уздовж північного Прикарпаття, поступово рухаючись у бік Чорного моря.

Тривала участь угорських володарів у боротьбі за галицько-волинську спадщину змінила кордон у східний бік. Нетривали володіння короля Галичини (Русі?) Коломана та королевича Андрія у першій третині XIII ст. порушили рівновагу, що запустила процес легітимізації угорських претензій на Галич. Наслідки цього відчутні у середньовічному угорському хронікарстві. Наприклад, в “Угорсько-польській хроніці” анонімний автор описав історію угорців від часів Аттіли до смерті короля Ласло I (1040–1095), якого канонізували 1192 р. Йому, начебто, руський князь “Мстислав” передав Галич ще в другій половині XI ст. Князя із таким іменем у ті часи на Прикарпатті не існувало, тож описані події більше пасують до XIII ст. Зокрема, “Угорсько-польську хроніку” створили упродовж 1220-х рр. у

Славонії при дворі Коломана, який тоді опинився у вигнанні. Його правління перервалося через законні претензії на дідівську спадщину князя Мстислава Мстиславовича Удатного, онука галицького володаря Ярослава Осмомисла (1135–1187). Князь Мстислав під тиском потужної проугорської боярської партії, згодом поступився своїми правами королевічуху Андрію (молодшому синові Андрія II), віддавши за нього свою доньку. Тож, як бачимо, мотиви надзвичайно схожі до “приписаних” подвигів королю Ласло.

Спроби легітимізації прав на сусідній престол, однак, мало вплинули на трактування Карпат як “Alpes Ruthenorum”. Навіть у XIV ст., після вигаснення Романовичів та загибелі князя Юрія-Болеслава Тройденевича, “Руські гори” залишалися у джерелах саме під такою назвою (що помітно на прикладі опису походу короля Людовіка I Анжуйського на Белз у 1352 р.).

З іншого боку, в руській літописній традиції можна зустріти означення “Гора”, “Горы Угорскиѣ” тощо. Це вказує на визначення чіткого кордону між володіннями Ростиславовичів і Романовичів та угорських Арпадів упродовж XII–XIII ст. Водночас, в останній чверті XIII ст. Романовичі посунули свій вплив за межі Карпат на південний захід. Походи князя Лева Даниловича, як вважається, принесли тимчасові завоювання, що належали до Руського королівства до першої чверті XIV ст. На жаль, руських джерел за цей період не зберіглося. Тож, складно визначити, який термін вживали у літописі для позначення Карпат після таких військових успіхів. До того ж, непривітні родинні стосунки із волинськими родичами спричинили відчуженість будь-якої інформації про походи Лева у тогочасному літописанні, яке розвивалося під впливом володимирського князя Володимира Васильковича. За таких обставин можна лише припустити, що термін “Горы Угорскиѣ” продовжував функціонувати, подібно до того, як не змінилося вживання “Alpes Ruthenorum” після просування угорського впливу за Карпати.

КНЯЗЬ ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ І “КАРПАТСЬКА ЛІНІЯ ОБОРОНИ”

Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: pohoralskyi@ukr.net

У середньовіччі в Північно-Східних Карпатах пролягав кордон між Руссю (і галицькими землями) та Угорщиною. Стратегічні шляхи, що з'єднували ці держави, потребували охорони, тому в цій частині гір зафіксовано десятки городищ і топонімів, пов'язаних з оборонними функціями (городище, завада, ворота і т. п.). Цей комплекс М. Рожко, відомий дослідник гірських пам'яток, окреслив як “карпатську лінію оборони”. Оскільки згадки про середньовічні карпатські об'єкти на сторінках писемних джерел є надто спорадичними, перше місце у вивченні регіону посідають археологічні матеріали.

Незважаючи на титанічну подвижницьку працю експедиційної команди М. Рожка та інших вчених, доводиться констатувати недостатній ступінь вивчення більшості укріплених пунктів, а також незначну кількість виявлених селищ, які б дали змогу досягнути масштаби і динаміку розвитку оборонно-поселенських структур у Карпатах. Це теж приводить до ще однієї ключової дослідницької проблеми – їхнього датування, адже хронологію більшості цих пам'яток навіть тепер окреслено досить широко – “IX/XI–XIII ст.”, “середньовіччя”, “давньоруський період” і т. д. Зважаючи на це, проблемним є ще й визначення цих фортець як “лінії”, оскільки їхня синхронність чи функції не завжди підтверджені археологічними даними.

У цьому контексті новітні дослідження чи переосмислення матеріалів із кількох городищ з насиченим культурним шаром (Урич – Тустань, Спас, Сянок – Біла Гора та ін.) дали змогу по-новому глянути на історичні процеси, що відбувалися в добу середньовіччя в Зовнішніх Північно-Східних Карпатах.

Повторний аналіз керамічного матеріалу, здобутого експедицією М. Рожка на Камені в Тустані, який здійснили В. Гупало та Р. Миська, а також розкопки на Остроуму Камені (Р. Миська, Я. Погоральський) показали, що наймасовіше там представлено

матеріал другої половини XIII – першої половини XIV ст. Це засвідчує якщо не час заснування, то принаймні початок підйому цієї фортеці.

Розгляд історико-археологічного контексту комплексу в Спасі (Я. Погоральський) дає підстави вважати, що початок активного функціонування місцевих об'єктів (городище і монастир) припав на другу половину/кінець XIII ст.

Дослідження городища Біла Гора поблизу Сянока (П. Котовіч) надали наймасовіший рухомий матеріал (у т. ч. значну кількість мілітарій) з того ж часу, що й Тустань і Спас. Усі три згадані пам'ятки розташовані на високих пагорбах/горах зі стрімкими схилами.

Співставлення даних археології та писемних джерел дає змогу дійти висновку, що розбудова цих фортець пов'язана з активною діяльністю князя перемишльського, а потім і галицького, верховного володаря галицьких і волинських земель Лева Даниловича.

Активізацію “карпатської політики” цього князя можна пов'язувати з такими факторами:

Монгольська загроза. Будівництво добре укріплених фортець, на стрімких пагорбах у важкодоступних горах, було продиктовано вторгненням монголів у Русь. Швидке і трагічне падіння більшості руських міст дало зрозуміти, що існуючі принципи фортифікаційного будівництва не можуть протидіяти тактичним та інженерним засобам нападників. Саме тоді за новими вимогами до оборонного зодчества спорудили міста Холм, Данилів, Львів, частину з яких монголи так і не змогли взяти. Ймовірно, у зв'язку з цим було зведено (чи розбудовано) й згадані карпатські фортеці.

Активність на польському і угорському напрямках зовнішньої політики князя Лева. Згідно з історичною традицією, у Спасі була остання резиденція князя Лева Даниловича, де він і був похований у двірській церкві Преображення Господнього. Можливо, ця резиденція виникла ще тоді, коли молодий князь Лев отримав в уділ Перемишль (близько 1240 р.), міська верхівка якого не вирізнялася прихильністю до Романовичів. Перевага нового осідку князя полягала ще й у можливості швидкої комунікації з Угорщиною, а також з долинами річок Стрий, Сян, Дністер, шляхи до яких були захищені низкою городищ (Стрілки, Розлуч, Волошинове, Грозьова, Тур'є та ін.).

З активізацією його польської і угорської політики (1278/1279 рр. – приєднання частини Закарпаття, 1280–1290 рр. – майже щорічні походи в Польщу чи Угорщину) Спас, Тустань і Сянок

знову стали відігравати важливу роль як комунікаційні, митні й оборонні осередки. Тому перебування Лева у княжій резиденції в Спасі (Самборі) в останні роки життя був продиктований ще й логістичною зручністю для проведення цих військових акцій.

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ХРАМУ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА XII СТ. У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ САКРАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ

Андрій ГУСАК
НЗ “Давній Галич”
e-mail: andrewww812@gmail.com

Мистецтво та архітектура Русі протягом кількох десятиліть розглядалися в наукових візіях як тематичне дослідження візантійського мистецтва, але багата та складна спадщина Галицької Русі вимагає глибшого вивчення. Щоб збагнути розвиток галицької архітектурної школи, яка розвивалася під впливом двох архітектурних течій: східної (візантійської) та західної (романської), варто звернути увагу на наявні світові середньовічні архітектурні пам’ятки.

Зразки форм романського мистецтва потрапляли на Русь, ймовірно, при сприянні іноземних майстрів чи цілих артільей, які привозили з собою елементи декору. Пересувні майстерні спричинилися до поширення нових конструкцій та композиційних рішень, приносили нові форми та образи західноєвропейської культури. Артільей поповнювалися новими кадрами ремісників, що сприяло швидкому зростанню художніх ремісничих осередків.

Церква Св. Пантелеймона XII ст. у с. Шевченкове поблизу Галича – єдина збережена (до висоти 9 м) пам’ятка сакральної архітектури княжого Галича, інші середньовічні храми міста над Дністром збережені на рівні фундаментів. Відтак храм Св. Пантелеймона є ключовою пам’яткою в дослідженні феномену архітектурної школи Галицького князівства, а пізніше і Галицько-Волинської держави, а також унікальним зразком культурного синтезу.

Процес державного самоутвердження України вимагає ґрунтовнішого вивчення архітектури княжої доби середньовічного та ранньомодерного періоду.

Попри багато різночасових надбудов, середньовічний храм Св. Пантелеймона зберігає значну частину автентичної романської субстанції з XII–XIII ст. Це пам'ятка європейського та світового значення, яка потребує подальшого всестороннього вивчення.

Аналіз архітектурних деталей княжої церкви Св. Пантелеймона дає підстави пов'язати її як з західними романськими, так і східними візантійськими стильовими особливостями.

Особливості архітектурного стилю галицького храму, його конструктивні та декоративні елементи дають підстави розглянути святиню в контексті розвитку сакрального будівництва Європи XI–XIII ст., здійснити порівняльний аналіз із аналогічними пам'ятками романської та передроманської архітектури Центральної та Західної Європи, зокрема Польщі, Чехії, Німеччини та Італії.

Характер різьблення церкви Св. Пантелеймона перекликається з різьбленим декором деяких мадярських храмів (Жамбек, Естерг, Ціснадіє в Трансільванії), італійських (Комо базиліка Сант Абондіо), тощо.

Ретельно досліджуючи романські елементи в монументальних церквах XI–XIII ст. по всій Італії, Хорватії, Іспанії, Франції, Норвегії, Чорногорії, Угорщині, Польщі та Балканах, можна отримати уявлення про передачу архітектурних концепцій та декоративних стилів які були поширені в Галицько-Волинській державі. Ця передача, ймовірно, відбувалася через переміщення будівельних майстерень, а також через обмін дрібними предметами та книгами.

При дослідженні романських церков зазначених країн виникають паралелі з архітектурою Галицько-Волинського князівства, відтак простежуємо культурний обмін, який чітко бачимо у нашій архітектурі доби Середньовіччя. Це ставить під сумнів російський імперіалістичний наратив про безперервну культурну лінію від Києва до Москви, демонструючи, як архітектура Галицько-Волинського князівства розвивалася через окремі західні взаємодії, окремо від Північно-Східної Русі. Це пропонує нове розуміння архітектури Русі XII ст., що набула виразності в регіональних особливостях.

Варто також наголосити на синтезі візантійських і західноєвропейських традицій, що визначає своєрідність архітектурного образу церкви. Особливу увагу приділено сакрально-символічному значенню споруди та її ролі у формуванні культурного

ландшафту давнього Галича. У підсумку окреслено перспективи подальших досліджень, музеєфікації та впорядкуванні середовища довкола храму Св. Пантелеймона як важливого елементу європейської культурної спадщини.

ПЕРЕМИЛЬСЬКА МИРНА УГОДА (ДО 800-РІЧЧЯ ЛІТОПИСНОЇ ЗГАДКИ ПРО З'ЇЗД ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ У ПЕРЕМИЛІ)

Юрій МАЗУРИК

*Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців
України*

e-mail: juriymazuryk@gmail.com

У Галицько-Волинському літописі в статті під 1225 р. висвітлюється військовий конфлікт між Данилом Романовичем і Мстиславом Удатним. М. Грушевський називає цей період “Війна Мстислава з Данилом”. Треба відзначити, що до цього Данило Романович і Мстислав Удатний були не тільки родичами, але і військовими союзниками. Наприклад, допомога Данила у боротьбі Мстислава за Галич; спільний військовий похід і участь у битві на р. Калці, тощо. Однак уже через рік після походу на Калку між ними виникає військовий конфлікт. Цій події літописець приділив аж півтора стовпця. З початку цієї літописної статті [Въ лето 6733] згадується, що галицькі бояри і белзький князь Олександр вчинили психологічний тиск на Мстислава Удатного, щоб він пішов війною на Волинь. Мотиви в Олександра були наступні: після смерті князя Романа Мстиславовича він захопив ряд міст (Володимир, Тихомль, Перемиль), а навесні та восени 1214 р. Романовичі за допомогою Лешка Білого відвойовують їх: “*Потім же Данило й Василько з Лестьковою підмогою забрали Тихомль і Перемиль*”; “*Лестько [силою] посадив обох Романовичів у Володимирі*». Тому князь Олександр мав намір зробити реванш за допомогою галицького князя: «*І Мстислав, рушивши на війну, прийшов на Лису гору*». Хронологія цієї військової виправи галицького князя доволі неоднозначна, М. Грушевський та В. Пашуто датували її 1224 р., а М. Котляр припускав, що ця подія відбулася 1225 р. Стосовно Лисої гори, то серед дослідників немає єдиної думки, щодо її локалізації, існують

різні варіанти: поблизу містечка Гарногора на річці Вепр; Лисогірське пасмо Свентокшиських гір у Малопольщі; у Львові, де вона також відома як Княжа гора та Горай; і згідно останніх досліджень В. Ляски на Гологорах, поблизу с. Галицьке Золочівського р-ну Львівської обл.

В літописі детальніше не вказується, де саме війська Мстислава проводили військові дії на Волині. М. Грушевський робить припущення, що це була Данилова волость. Очевидно, що це колишня волость, яка належала його батьку – володимирському князю Роману Мстиславичу, яка згадується під 1196 р., тобто Перемильська волость.

У відповідь Данило Романович привів нового союзника Лешка Білого князя сандомирського і краківського. Вони перестріли загін, який послав Олександр на підмогу Мстиславу. Цей загін відступив і сховався у городі Белзі, а війська Данила на наступний день пішли супроти Мстислава, *“і Мстислав не видержав і вернувся в Галич”*.

А Данило продовжив військові дії, спустошив із ляхами пограничні околиці Галичини, *“і довкола города Любачова, і пограбував усю землю Белзьку і Червенську”*, *“а Василько-князь багато здобичі набрав, стад коней і кобил”*, тобто белзький князь був дуже матеріально послаблений.

Олександр вдруге вчиняє психологічний тиск на Мстислава Удатного: *“Зять твій [Данило] убити тебе хоче”*. Для другого походу галицький князь привів свого тестя половецького хана Котяня Сутойовича, а белзький князь свого тестя Володимира Рюриковича київського. Однак всі князі узнали Олександрів наклеп на Данила. І тоді князі запропонували Данилові: *“Забери всю волость його за сором свій”*. Але він цього не зробив *“через братолюбство”* (Олександр Всеволодович був двоюрідним братом Романовичів), чим підвищив свій авторитет.

Отже, Данило Романович в союзі з польським князем Лешком дав належну відсіч галицькому князю. І постало питання чи продовжувати війну?.. На завершені літописної статті під 1225 р. згадується, що князі Данило та Василько, сини Романа Мстиславича, укладають мирний договір з галицьким князем Мстиславом Удатним, тестем Данила Романовича: *“Мстислав тоді прийняв зятя свого [з] приязню і, вшанувавши його великими дарами, дав йому коня свого борзого Актаза, [такого], якого в ті літа не було. І дочку свою Анну обдарував він великими дарами, і, з братами [Данилом та Васильком] побачившись у Перемилі, утвердили вони мир”*. Отже, в літописі чітко

вказується про місце зустрічі; її учасників; мету тощо. М. Грушевський у своїх працях обґрунтував, що за суттю ця зустріч була князівським з'їздом. Треба відзначити, що аналізуючи в хронологічному порядку події у Галицько-волинському літописі, ми припускаємо, що до цієї князівської зустрічі/з'їзду також причетні: половецький хан Котян Сутойович, Володимир Рюрикович київський і Олександр Всеволодович белзький.

Таким чином, військовий конфлікт, який проходив на теренах Перемильської волості за визначенням М. Грушевського, було припинено, оскільки з'ясувалося, що його спровокував белзький князь Олександр. Тому було закономірним рішення князів провести зустріч/з'їзд саме в Перемилі.

З'їзди ("снеми") князів у Київській Русі відомі з другої половини XI ст. – особисті зустрічі Рюриковичів, де вирішували питання законодавства, розподілу волостей, зовнішньої політики, війни, укладення мирних угод, тощо. За підрахунками у домонгольський період на Русі загалом відбулося до 170 княжих зустрічей різного рівня.

З'їзд князів у Перемилі став показником того, що тогочасне суспільство вийшло на новий рівень свого розвитку: державні керманічі зрозуміли, що якісно кращим і результативним є вирішення проблем шляхом перемовин, а не шляхом зброї. Перемильський з'їзд князів 1224/1225 р. можна віднести до одних із перших кроків на шляху зародження і становлення української дипломатії на теренах Волині.

Перемильська мирна угода надала можливість Данилу Романовичу сконцентрувати війська для відвоювання Волинської землі. Уже в 1227 і 1228 рр. він відвоював міста Луцьк і Чарторийськ, тобто все Надстир'я. Таким чином, на кінець 20-х років XIII ст. Романовичі володіли майже цілою Волиню. Після смерті Мстислава Удатного вони розпочинають боротьбу за Галицьку землю з угорським королем і галицьким боярством. І впродовж тривалої боротьби Данило Романович став повноправним володарем Волинсько-Галицької держави.

Перемиль (зараз це однойменне село Луцького району Волинської області) розміщений на лівому березі р. Стир. На території села знаходиться пам'ятка археології національного значення городище XI–XIII ст. Залишки фортифікації літописного міста

Перемиля — це місце пам'яті, що нагадує історичну подію, яка відбулася вісім століть потому. Перемильський князівській з'їзд має не тільки локальне але загальнонаціональне значення. Проведення меморіалізації – встановлення пам'ятного знаку на території **Перемиля – було б актом** встановлення маркеру української ідентичності, що покликана виконувати функцію консолідації Українського народу довкола важливої події та постатей вітчизняної історії.

ПРИЧИНИ ЗНИЩЕННЯ АРХІВУ ГАЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ ДО СЕРЕДИНИ XV СТ.: МАЛОВІДОМІ СВІДЧЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО ЄПІСКОПА МАКАРІЯ

Володимир МОРОЗ

Український католицький університет

e-mail: moroz.volodymyr@gmail.com

Перші згадки про Галицьку єпархію сягають XII ст., коли її було засновано після переїзду до Галича Перемиського єпископа Олексія. Переміщення єрарха спричинило розміщення 1141 р. у Галичі столиці князівства Володимира Володаревича (Володимирка). Дослідники припускають різні дати (навіть періоди) постанови цієї єпархії: близько 1141, 1147, 1147–1157, 1141–1153 або 1156 р. Найпоширенішим в історіографії варіантом дати заснування є 1147 р., хоча перша джерельна згадка про Галицьку єпархію вміщена у літописі за Іпатським списком у записі під 1165 р.

Серед галицьких єпископів XII – початку XIV ст. джерела згадують Олексія, Косму, Йону, Геронтія, Єфрема, Івана, Антонія, Артемія, Мелетія, Атанасія, Зосиму, Нифонта, Ігнатія, Дорофея, Йосифа Григорія. Названі архиєреї жили в бурхливі часи княжих усобиць, боярських інтриг, мадярських і польських претензій на Галич, ординських нападів. Деякі з них, як єпископ Артемії, безпосередньо брали участь у політичній боротьбі: цей єрарх виступив проти Данила Романовича на боці його опонентів і змушений був тікати. Як Галич загалом, так, вочевидь, катедральний собор і єпископська резиденція у вказаний історичний період неодноразово зазнавали руйнувань. Як наслідок, джерельні згадки про

частину галицьких єпископів обмежуються тільки їх іменами і окремими роками правління.

1303 р. стараннями майбутнього короля Русі Юрія I Львовича Галицькі єпископи стали митрополитами. Митрополія включила в себе, крім Галицької, Перемиську, Холмську, Володимирську, Луцьку, Турівську, а відтак ще й Білгородську (Білгород-Дністровський) єпархії. Остання входила до Галицької митрополії з перервами через причини політичного характеру, але в документах Константинопольського патріархату постійно позиціонувана як “малоруська” разом з іншими єпархіями цієї церковної провінції.

Як вважаємо, замало уваги в історіографії, присвяченій розгляду церковних процесів, присвячено й тому, що за Данила Романовича перед монголо-татарською навалою, а потім з кінця XIII ст. впродовж першої чверті XIV ст. до складу держави Романовичів – Королівства Русі – входили території Київської митрополичої єпархії. Своєю чергою Київські митрополити, почавши з Кирила й Максима з волі патріархів, резидували у Владіміро-Суздальському князівстві: Владімірі на Клязьмі, а з 1326 р. Москві. Річ у тому, що як візантійські імператори, так Константинопольські патріархи використовували Київських митрополитів у своїй монголо-татарській та антизахідній (антилатинській) політиці, і спонукали їх бути водночас подалі від Романовичів, які вели з Римом діалог, у тому числі про унію, але якнайближче до ханів Золотої Орди.

Коли вести мову про терени Галицької єпархії, слід зауважити, що вони простягалися уздовж Дністра, Пруту й Серету до Дунаю: згодом там постали згадана Білгородська, Сочавська, Романська і Радівецька єпархії Молдовласької митрополії (1401 р.), а також тісно пов’язана з Галичем і його спадкоємцем Львовом Кам’янецька єпархія на Поділлі (вперше згадана у Службнику Київського митрополита Ісидора)¹. На південному-заході Галицька єпархія простягалася у Мараморощі (східна частина історичного регіону Закарпаття), північній частині Трансильванії, а також у володіннях Романовичів у центральній частині Закарпаття. Зокрема, реліктом того періоду може бути Крайнянський деканат на північ від Мукачєва, що існував до кінця 1-ї половини XX ст.

¹ Biblioteca Vaticana, Manoscritto, Vat. slav. 14, f. 211 (Codex Slavonicus (Missale Ruthenorum)).

Статус Галицького митрополита мали Галицькі єпископи 1303–1347 рр. Нифонт, Петро¹, Гавриїл, Теодор, а після відновлення митрополії 1371 р. – Антоній (†1389–1393). Номінацію та визнання Галицьким митрополитом отримав від короля Владислава II Ягайла Луцький єпископ Іван, який домагався визнання Константинопольського патріярха упродовж 1393–1398 рр. Також відомий адміністратор Галицької митрополічної єпархії 1390-х рр. Михаїл Вифлеємський, якого на місці не прийняли.

Остання джерельна згадка про Галицьку митрополію вміщена до листа єпископа і митрополита-номіната Івана королю Владиславу II, писаного перед святом Стрітєння – “предь Громнициами” 1398 р. в Опатові. Тоді єрарх видав зобов’язання заплатити правителю “двѣстѣ гривень рускихъ а тридцять кониѣ” “коли, Богъ дасть, стану митрополитомъ”². Подальша доля Івана невідома, але як ми з’ясували, поширений сюжет про його ув’язнення у Москві митрополитом Кипріяном – історіографічний міф, який не корениться на джерельній інформації.

Кипріян ще 1389 р. отримав у Константинополі патріаршу грамоту на правління єпархіями Галицької митрополії, проте закріпитися в ній, як і Михаїл Вифлеємський, не зміг. Тільки 1412 р. Галич візитував і встановив там свою юрисдикцію наступний Київський митрополит – Фотій, який також резидував не в Києві, а Москві. Боячись відродження Галицької митрополії, цей єрарх пішов шляхом фактичної ліквідації всієї Галицької єпархії. Замість єпископа він призначив управляти нею священника Ігнатія Креховича, згаданого вперше 1413 р. Наступні митрополити Григорій Цамблак та Ісидор також утрималися від призначення галицьких єпископів, хоча Ісидор на шляху з Флорентійського собору улітку 1440 р. візитував

¹ Петро, який спершу став Галицьким митрополитом, згодом був одночасно Київським, тобто об’єднав дві митрополії під одним главою. Згадок про ліквідацію Галицької митрополії з призначенням Петра 1308 р. Київським митрополитом, про що пишуть російські автори, у джерелах немає. Тому ми дотримуємося позиції тих вчених, які відстоювали думку про Петра як першого фактично “Кієво-Галицького” митрополита.

² *Грамоти XIV століття*, упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики Марії Пешак. Київ: Наукова думка, 1974. С. 135. Опатів (пол. Opátów) – місто, тепер центр Опатівського повіту Свентокшиського воєводства Польщі.

Галич. Фактом є те, що у списку єпархій зі Службеника Ісидора Галицька єпархія відсутня: він її не розглядав, як діючу на відміну від, наприклад тодішніх Самбірської чи Кам'янецької. Надалі боязнь Київських митрополитів відродження митрополії Галича вилилася у два далекосяжні наслідки: 1) системне йменування цих митрополитів Києво-Галицькими; 2) тотальний занепад Галицької єпископської катедри впродовж XV ст. і пограбування її майна та архіву.

Унікальне свідчення плачевного стану єпархіяльного майна у Галичі та інших місцевостях залишив по собі уже перший відомий з джерел Галицький єпископ Макарій, призначений папою Калістом III 16 січня 1458 р. на умовах Флорентійської унії. Приїхавши до Галича, цей єрарх застав велике запустіння й небажання місцевих еліт: світських (руського та латинського обрядів) і латинських церковних повернути відібрану власність. Переказ скарги єпископа Макарія знаходимо у досі фактично не введеному до обігу в українській історичній науці листі папи Пія II від 11 вересня 1458 р. У цьому листі, адресованому Львівському та Перемиському латинським єпископам, римський понтифік наказує, щоби “повернули та відкрили визщезгаданому єпископові все заборговане і сплатили йому за це повне та належне відшкодування”¹. Щодо змісту звернення Галицького єпископа, який змушений був шукати правди аж у Римі, то Пій II пише наступне:

“Сповістив нам наш шановний брат Макарій, єпископ Галицький, що деякі сини неправедності, яких цілковито не знає, сміють зухвало та зловмисно приховувати і приховано утримувати десятини, чинші, плоди, надходження, доходи, землі, будинки, посілості, клуні, хижі, угіддя, обійстя, сади, виноградники, городи, поля, верболози, луки, пасовища, гаї, ліси, млини, села, замки, болота, озера, ставки, води, водостоки, дерева, плоди дерев, деревину, колоди, балки, виноградні лози, посіви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, насадження олії та овочів, суми карбованого й некарбованого золота й срібла, чаші, хрести, церковні оздоби, самоцвіти, дзбани, кухлі, ложки, сріблений та золочений посуд, свічники – мідні, олов'яні та

¹ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)*. Vol. 1: 1075–1700 / collegit introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyj OSBM [=Analecta OSBM, Series II, Sectio III]. Romae 1953. P. 153–154 (nr. 89). Тут і надалі переклад з латинської мови Ростислава Паранька.

дерев'яні, тканини — вовняні, льняні та шовкові, ліжка, простирадла, покривала, тахти, подушки, завіси, убранства, обруси, рушники, шапки, домашнє начиння, одєжі, сорочки, хутра, плащі, накидки, каптури, коней, волів, биків, корів, овець, свиней, кіз та інших тварин, книги, автентичні грамоти, публічні документи, контракти, цидули, визнання, зобов'язання, боргові реєстри, заповіти, розписки, протоколи, хартії, записки, борги, кредити, доручення, грошові суми, права, юрисдикції та інше рухоме й нерухоме майно, яке законно належить до столу Галицького єпископа, і не бажають представити його згаданому єпископові, наражаючи на небезпеку свої душі й завдаючи неабиякого збитку своєму єпископові та його столу. З цього приводу той-таки єпископ благав про допомогу в апостольського престолу”¹.

Як бачимо, з огляду на великі територіальні масштаби і тривалий час існування Галицької єпархії та митрополії, у її втраченому архіві мали накопичитися значні комплекси різнорідних джерел. На жаль, вони були втрачені через війни, пограбування, але також унаслідок великої “церковної політики” Константинопольського патріярхату й Київських (з осідками у Владімірі-на-Клязьмі та Москві) митрополитів. Поєднання впливу різнорідних чинників у першій половині XV ст. привело до знищення документів і зумисної деградації Галицької єпархії до рівня “адміністрації” під управлінням осіб, призначуваних митрополитами. Наслідки цього й зафіксував у своїй скарзі до Риму Галицький єпископ Флорентійської унії Макарій. Наостанок варто відзначити, що у силу своєї опозиції до Риму, а також участі у поділі маєностей Галицької єпархії, польський Король Казимир Ягеллончик не прийняв єпископа Макарія і той осів у південній частині історичної Галицької єпархії: на Закарпатті, заклавши там основи для виділення майбутньої Мукачівської єпархії. Макарій помер після 1469 р., коли був згаданий ще як Галицький єпископ-ординарій на умовах Флорентійської унії, який править у тій частині своєї єпархії, що розташована в Трансильванії.

¹ Ibid.

КІННІ АРБАЛЕТНИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – XV СТ. В РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Володимир ГУЦУЛ

ДВНЗ “Ужгородський національний університет”

e-mail: volodymyr.hutsul@uzhnu.edu.ua

В доповіді розглядатимуться такі питання. Поява та розповсюдження на території Центрально-Східної Європи мілітарного тренду кінних арбалетників та роль у цьому учасників Північних хрестових походів. Кінний арбалетник як альтернатива кінному лучнику кочових народів та ефективність тренду у боротьбі з татаро-монголами в другій половині XIV – XV ст.

Аналіз актових джерел другої половини XIV – початку XV ст, про земельні надання на Червоній Русі та Поділлі, що засвідчують обов'язки шляхти, солтисів і вїйтів до воєнної служби королю списом або арбалетом. Аналіз нараційних та речових джерела доби, що відображають склад, номенклатуру і функціональні особливості озброєння, а також тактики кінних арбалетників, їх пропорційну кількість та участь у воєнних кампаніях вказаного хронологічного періоду та значення і місце кінного арбалетника у воєнно-політичній системі. Польського королівства.

Окремо буде розглянуто візуальний матеріал, котрий демонструє побутування тренду в Центрально-Східній Європі і на руських землях зокрема.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ХРАМИ ЗАКАРПАТТЯ, ЇХ ОБОРОННА СКЛАДОВА ТА ІКОНОГРАФІЧНА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.

Іван РУСНАК

Департамент культури Закарпатської ОДА

e-mail: ivanrusnak2016@gmail.com

Хустський костел святої Єлизавети є витвором оборонної готичної храмової архітектури, і також має розписи стін всередині нави де є, в певній мірі унікальні зображення трьох «святих» королів Угорщини (Іштван, Ласло та Імре) котрі зображені в повний ріст у латних обладунках поч. XV ст. з деякими унікальними деталями.

Костел у Вишкові теж є витвором оборонної готичної храмової архітектури як і Хустський храм який описано вище, це явище набуло масового характеру після монгольського нашествия та відповідних булл і документів угорського короля Бели IV (1248-1260) якими він спонукав своїх підданих до активнішого будівництва оборонних споруд. Храм також є визначним у зв'язку з дуже багатим внутрішнім розписом який було виявлено під час проведення ремонтних робіт.

Горянська ротонда є одним з найстаріших кам'яних храмів на території нашої країни який дійшов функціонуючим до наших днів. Її унікальний внутрішній розпис виконаний в стилі італійської школи Джотто та найбільш ранні фрески датовані кін. XIII – поч. XIV ст. роблять її унікальною пам'яткою яка варта детальної уваги дослідників та науковців.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЗАСЕЛЕННЯ УЖАНСЬКОЇ ДОЛИНИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Віталій ВАРГА

Ужгородський національний університет

e-mail: hydurwwuroyofs@gmail.com

З південного заходу і півдня міста Ужгород наявна велика кількість поселень: Ботфолво, Кінчеш, Коритняни, Минай, Розівка, Сторожниця, Тарнівці, Холмок і Шишлівці. Всі згадані населені пункти з'явилися ще 500–600 років тому в долині древнього Ужа. Ці населені пункти знаходяться безпосередньо в Чопо-Мукачівській низовині, а саме у місці стику з вулканічними Карпатами. Якщо розглядати ці населені пункти відносно ріки Уж (Унг), то їхня висота над рівнем ріки близько 5–6 м. Якщо ж розглядати території сіл з сучасного погляду, то вигляд місцевості змінений через низку факторів: людське втручання та природні процеси. Писемні джерела свідчать, що у XIII–XIV ст. населені пункти навколо ріки Уж існували. У чисельних джерелах згадуються і ріка Уж з багатьма притоками, потічками, болотами, озерцями. Один з рукавів Ужа протікав через сучасне село Ботфолва у південному напрямі, де в неї впадала р. Латориця. Саме про млини на ній ми маємо згадку у XIV ст. Також у XIV ст. ми вперше зустрічаємо згадки про рукотворне врегулювання течії ріки

Уж. Становить науковий інтерес розгляд скарги, що відбувся у травні 1333 р. між родиною Бода та піджупаном Ужанського комітету, бо останній наказав викопати нове русло річки в бік сучасного населеного пункту Сторожниця. Крім відомостей про річку Уж також трапляються згадки про інші річки (наприклад р. Березта), що існують донині та протікають біля с. Холмок, с. Концово і далі до с. Тарнівці. Одними з найтиповіших населених пунктів Ужанської долини є Ботфалва, Концово, Коритняни, Минай.

Ботфалва – це село, згадка про яке сягає 1271 р. У 1310 р. король угорський Карл Роберт передає поселення як подарунок дворянину Буду, сину Готхарда. Після дарунку родина розбудовує населений пункт. З середині XIV ст. все частіше починає з'являтися назва Ботфолво замість застарілої Кішторноц. У 1350 р. у грамотах починають фігурувати сини Бода з Бодафолви, а вже у 1357 р. вперше з'являється сучасна назва Ботфалва. Назва населеного пункту зберігається до кінця II Світової війни. Майже одразу з приходом радянської влади на територію краю назва змінюється на Прикордонне. Вже за української влади населеному пункту повернули історичну назву.

Село Концово вперше згадується в письмових джерелах у 1332 р., як земельний наділ Кеце. У грамотах 1360 та 1370 р. цей земельний наділ фігурує як Кецегорка. Нарешті у 1398 р. з'являється назва, що максимально нагадує сучасну назву населеного пункту Концгазо, але це не єдина назва, що фігурує у документах цієї доби. У 1408 та 1416 рр. в документах зустрічається назва “Кецефелде”. 1417 р. зустрічаємо ще одну варіацію назви села “Кецефолво”. Після XVI ст. назва населеного пункту “Концгазо” витісняє інші і стає офіційним аж до приходу радянської влади.

Перша писемна згадка про Коритняни датується приблизно 1290 р. під назвою “Keregn”. Пізніше поселення зустрічається під назвами у 1399 р. як “Kerechnye”, у 1416 р. як “Kerethnye” та у 1632 р. як “Geregnuye”. До сьогодні угорською назвою-відповідником для цього населеного пункту є “Kereknye”.

Минай – населений пункт, що фактично зник та увійшов до м. Ужгород. Першу писемну згадку про село ми маємо у 1273 р. під назвою “terra Ninau”, що в перекладі означає “земля Нінай”. У 1398, 1447, 1599 рр. у документах зустрічається “Nupaу”. У 1350 і 1405 рр. вбачаємо і варіації написання назви поселення, а саме Nina (Ніна) та

Нуеуе (Нене) відповідно. Поряд з вище перерахованими назвами з 1418 р. також вживалися інші: “Minau” (Міной), “Minnai” (Мінной), “Minaj” (Міной). У пізніший період інші назви перестають використовувати, і з певними змінами в написанні назва вживається до сьогодні.

Результати дослідження свідчать, що активний розвиток поселень Ужанської долини відбувався у період середньовіччя. Окрім того, топонімічні назви населених пунктів, які є основними в долині Ужа, було закладено в цей період. Основну частку в топоніміці займають назви, що походять з угорської мови. Це свідчить, що поселення навколо ріки Уж історично в період середньовіччя заселяло угорське населення.

ЗАМОК ТУСТАНЬ ТА РОДИНА ПАНЕВСЬКИХ

Роман МИСЬКА
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
e-mail: myskar@ukr.net

У 1537 р. Ян з Тарнова викупив замок Тустань із застави у Яна (Янди), Георгія і Мельхіора Збожних з Паніїва. Коли Тустань перейшла в користування родини Паневських, документально не підтверджено. Проте відомо, що батько згаданих шляхтичів Фелікс з Панева, чи Фелікс Паневський (? – 14 вересня 1488 р., польський шляхтич гербу Годземба, військовик, урядник Королівства Польського) був старостою Стрийського повіту, до території якого належав замок Тустань. Перша згадка про Фелікса як про стрийського старосту знаходиться в акті за 30 грудня 1484 р¹. Тут вказано, що король Казимир Ягеллончик позичив у стрийського старости Фелікса Паньовського 100 угорських золотих. У 1482 р. Фелікс Паньовський був висланий королем для організації оборони “Русі”, яка сильно потерпіла від нападу татар. Найімовірніше, він посів уряд стрийського старости між 1482 і 1484 рр. У 1483 р. король надав йому дозвіл на викуп маєтності Стинава (Стрийський повіт) від Міхала Верцінського.

¹ Висловлюємо щиро подяку Богданові Смереці за надану інформацію та консультації по темі.

Таким чином можемо припустити, що Тустань відійшла в управління родини Паневських близько 1484 р.

Після смерті Фелікса Паневського король затвердив посідання державлених батьком староств його дітям (Аукт (“Збожний” († 1532), Ян (званий Янда († 1537), Єжи († 1546), Якуб († 1523), Вацлав († 1533), вони неподільно керували Жидачівським, Стрийським, Долинським, Чорштинським староствами. Вацлав у 1505 р. за згодою короля викупив частину стрийських та жидачівських маєтків від братів, виплативши належну їм квоту. Після смерті Вацлава його майно успадкував син Мельхіор († 1561).

Характер кам’яних мурувань Тустані показує, що він відповідає техніці цегляного мурування XV–XVI ст. Кам’яна стіна була основою для дерев’яної надбудови. Аналіз дерев’яних колод виявлених у криниці показав, що чотири з них зрізали в 1510 р., решта не мала прикорового шару (який дає змогу визначити рік зрізання дерева), проте вони всі росли наприкінці XV ст., що дозволяє припустити одночасовість їх зрізання. Відтак можемо говорити про значну перебудову фортеці близько 1510–1511 рр. Очевидно, в цей час зводять і мурувану цистерну з підпірною стіною на верхньому майданчику Каменю (аналіз розчинів з підпірної стінки аналогічних до розчинів основної стіни з південної сторони фортеці).

Аналіз рухомого матеріалу виявленого в Тустані, зокрема кераміки, дозволяє виділити потужний культурний шар кінця XV – XVI ст., в тому числі значну колекцію пічних кахель цього періоду. Це один із найраніших комплексів на території сучасної України. Також слід зазначити, що значну частину фрагментів кахель експедиція Михайла Рожка та Петро Лінинський виявили саме на верхньому майданчику Каменю. Очевидно у т. зв. внутрішньому дворіку та на верхньому майданчику Каменю в цей час знаходилася резиденція володарів замку. Привертає увагу одна з кахель, виявлених Петром Лінинським, на якій зображено герб Годземба – родовий герб Паневських. Відтак цю відбудову (перебудову) Тустані можемо пов’язати з братами Паневськими, які на праві застави володіли Тустанню.

ТУСТАНЬ НА СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КАРТАХ ЄВРОПИ

Ігор ЛАВРИШИН
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
e-mail: ihor.lavryshyn@gmail.com

Першим Тустань позначив на мапі італійський картограф та космограф з Венеції Джакомо Гастальді (1500–1566). Карту було видано в 1562 р. масштабом 1:2200000 під назвою “Двоаркушева карта Польського королівства та сусідніх країн”. Гастальді вперше змінив технологію виготовлення мап, перейшовши з гравіювання на дерев’яній основі на новітню техніку мідьориту, що надало картографічній продукції вишуканості та деталізації. Саме на цій карті під час дослідження було виявлено підпис “Тустань” (*Tustan*). Його зроблено серед гір з позначкою у вигляді двох трикутників. Поряд є підписи річки Дністер та міст Дрогобич, Сіль, Самбір, Перемишль, Львів, Галич. Така рівнозначність у позначенні свідчить, що замок сприймався як важливий оборонний пункт, здатний контролювати шляхи через Карпати. Розташування його серед гір підкреслює топографічну специфіку Тустані.

Тустань також зустрічається в масштабній праці видатного голландського картографа, географа Герарда Меркатора (1512–1594). Він видав першу стінну карту Європи у 1554 р. на 15 аркушах, потім доповнював її і перевидав 1570 р. Г. Меркатор підготував на основі карти Європи численні карти окремих регіонів, серед яких була й карта Литви. Саме на ній у нижній частині аркуша в добрій якості нанесено позначку “Тустань”, південніше схематично показано карпатські гори. Львів та Самбір позначено на мапі схематичним зображенням міста і червоною крапкою, а Долину, Дрогобич, Галич і саму Тустань позначено чорним кружком та всі однаковим шрифтом. Така градація свідчить про те, що Тустань не була центром політичного чи економічного життя, але мала стратегічне значення. Проте її нанесено на рівні з Долиною, Дрогобичем та Галичем, що демонструє інтегрованість у мережу поселень прикордоння. Символ простого кружка міг вказувати на менший масштаб замку, але водночас – на його добре відому функцію укріпленого пункту. Цю карту вперше видав син Герарда Меркатора Румольд в 1595 р., вже після смерті батька. Як відзначають багато дослідників, ця карта

набагато точніша за вже популярну на той час в Польщі мапу Вацлава Гродецького (1535–1591), видану 1562 р.

Оригінальну карту В. Гродецького було видано у 1562 р. в масштабі 1:1680000, проте Абрагам Артелій вніс багато виправлень й доповнень, і перевидав мапу в “Атласі світу” в 1570 р. Її перевидавали разом з “Атласом Світу” 31 раз, вона була найпопулярнішою картою Польщі того часу. Аналізований нами примірник датується приблизно 1580-ми рр. Позначки Тустань, Долина, Дрогобич, Комарно, Львів майже однакові (схематичний малюнок міста червоного кольору). Це надзвичайно важливий момент: картограф трактує Тустань не лише як військовий об’єкт, а як поселення, що входить у систему міських центрів. Це підтверджує припущення, що біля замку існувало поселення з торговими й адміністративними функціями.

Польський картограф Андрій Пограбка (1540–1602) використав карту В. Гродецького як основне джерело при створенні карти “Європейської Сарматії”, що вийшла у Венеції в 1570 р. Її було дещо доповнено та змінено, з певними правками вона ввійшла і перевидавалась в атласі А. Ортелія 15 разів з 1598 р. до 1645 р. Тустань на цій карті позначено як три прямокутники з баштою посередині – чорним кольором. Це унікальне символічне зображення, що явно вказує на оборонний характер об’єкта. Така деталізація дає зрозуміти, що Тустань сприймалася не просто як населений пункт, а саме як оборонна споруда. Розташування її поруч із Долиною, Дрогобичем, Самбором, Жидачевом, Стриєм і Галичем підкреслює її важливість у ланцюгу укріплень, що контролювали торговельні шляхи.

Українські землі картографували на мапах сусідніх Чехії, Угорщини та балканських держав.

Сусідство з Угорщиною, що у середньовіччі відіграла помітну роль у європейських справах, допомогло сформувати величезну кількість картографічних джерел, які тією чи іншою мірою покривають наші землі. Особливо це стосується замку Тустань, який був саме на межі з Угорщиною. Нам відома лише одна з ранніх карт Угорщини, яку видав Н. Й. Фішер приблизно 1657 р. в Амстердамі. Вона охоплює Центральну, Південно-Західну та Західну Україну. Надалі її брали за основу багато авторів, саме це допомогло зберегти обриси України на численних версіях карт Угорщини. Тустань на цій карті позначено кружком з домальованими прямокутниками і один

шпилем. Показані поблизу Стрий, Дрогобич, Самбір, Долина – також кружками з домальованими прямокутниками зі шпилями. Порівняно з позначками згаданих місць, тустанська є найменшою. Це може означати, що Тустань у середині XVII ст. вже вважали менш значущою, проте все ще включали до системи прикордонних пунктів. Важливо, що Тустань розташована поруч із підписом “Biescid” (Бескиди) – це підкреслює її роль саме як гірського прикордонного оборонного пункту.

В 1573 р. голландський видавець і картограф Герард де Йоде (1509–1591) видав карту Польщі в масштабі 1:1800000. В південній частині Польщі показано саме українські території. В нижній частині карти на межі з рамкою бачимо напис “Тустань”, хоча самої позначки немає, проте наявність підпису свідчить про те, що Тустань залишалася в пам’яті як орієнтир і частина прикордонної інфраструктури. Поряд нанесено Дрогобич, Комарне, Самбір, показані схематичним зображенням замку червоного кольору. Також підписано річку Дністер.

Слід згадати ще одного голландського картографа Крістіана Сгротена (1532–1608), який з 1568 р. розпочав картографування Священної Римської імперії, і вже в атласі 1592 р. розміщено карту Литви, де детально зображено українські землі. Він також позначив Тустань – символом укріпленого пункту, що свідчить про її стратегічний статус. На відміну від Г. де Йоде, К. Сгротен позначив її поруч із Галичем, Самбором і Львовом. Особливість мапи полягає в тому, що Сгротен приділив увагу річковій мережі, і Тустань розташована саме в контексті гірського та річкового середовища. Це важливий момент для розуміння того, як замок контролював доступ через Карпати.

Заслуговує на увагу і картограф Ніколя Сансон, який вирішив розширити праці Боплана, розділивши його “Спеціальну карту України” на п’ять окремих карт українських воєводств. Попри географічну неточність певних елементів карт, вони відзначаються художнім оформленням. Тустань тут нанесено неточно відносно річкової сітки, міста Стрий та інших об’єктів поруч, що свідчить про те, що картограф опирався не на локальні знання, а на більш ранні джерела. Позначку зроблено у вигляді двох башт зі шпилями, розташованих у горах. Поряд розміщені Дрогобич, Небилів, Самбір, Сіль.

Виявлена присутність Тустані на картах упродовж понад ста років (1562–1665) свідчить про її роль як важливого стратегічного та торгового центру прикордоння Русі, Польщі й Угорщини. Остання письмова згадка про Тустань датується 1565 р., однак картографічні позначення продовжували існувати ще століття, що вказує на значення Тустані як символу і просторового орієнтира і що навіть після занепаду вона залишалася важливою “точкою пам’яті” у свідомості європейських картографів.

Подальше дослідження картографічних матеріалів дозволить глибше зрозуміти історичний контекст існування Тустані та її роль у формуванні прикордонного ландшафту Східної Європи.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЗГАДКИ ПРО УРИЧ XVI–XVIII СТ.

Ігор СМУТОК, Леся СМУТОК

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка

e-mail: smutokigor@gmail.com

e-mail: smutoklesia@gmail.com

Село Урич в документах XVI–XVIII ст. зустрічається нечасто. На сьогодні в розпорядженні істориків є кільканадцять документів, у яких згадується село або його жителі. Інформативний потенціал цих джерел не однаковий. Це можуть бути як докладні описи села, так і побіжні згадки в контексті сусідніх сіл. Спробуємо їх класифікувати та згуртувати:

1. Опис села, розміщений у люстрації Руського воєводства 1615 р. За часів давньої Речі Посполитої люстрацію королівських маєтків з теренів Руського воєводства проводили кілька разів (1564–1565, 1616, 1661–1665, 1765). Їхня мета полягала в докладному описі господарського потенціалу рухомого та нерухомого майна, з метою оподаткування на користь Державного скарбу. Відтак люстрація зазвичай містила описи господарських будівель, фільварків, містила докладний перелік усіх податків, подекуди перелік населення тощо. Урич входив до складу Стрийського староства, відтак село також присутнє у згаданих джерелах, частину з яких опубліковано. Зокрема, село можна знайти в люстрації Стрийського староства Руського

воєводства 1661–1665 рр. Втім, дві докладні люстрації за 1616 і 1765 рр. залишаються неопублікованими й малодоступними для наукового загалу. Обидві містять докладний перелік податків і повинностей, що сплачувала громада упродовж року; згадується наявність війтівства та його розміри, а також посесори¹.

2. Окрему групу документів творять акти гродських і земських судів. Загалом у них вдалося виявити до двох десятків документів, де так чи інакше згадується Урич, але джерелознавчий потенціал цих відомостей незначний. Частину з них укладено за участі посесорів війтівства-князівства в Уричі, котрі провадили майнові оборудки з навколишньою шляхтою. Наприклад, Андрій Кропивницький 1570 р. завинив Захарію Урицькому 100 зл.²; у 1591 р. Павло Винницький Мукашович дозволив сину Івану взяти за дружину Фенну, дочку попа з Урича³; у 1601 р. Федько, син Захарія, князь з Урича, квіттував Івана Крушельницького Волковича з виплати боргу у розмірі 50 зл.⁴; у 1613 р. Мисько, князь з Урича разом з братом Іваном відступили Михайлу Серебницькому боргові зобов'язання Андрія Кропивницького Зубаля на 30 зл.⁵; у 1700 р. Єва Кульчицька, дружина Івана Масевича, попа з Урича, разом з сестрою Марушною продали якісь поля у Кульчицях Андрію Кульчицькому Івашевичу⁶. Поряд з тим трапляються судові акти. Наприклад, у 1587 р. Захарія Урицького та його синів Івана і Федька звинувачували у вбивстві Тимка Лагодича, мельника зі Стинави⁷. Окремі документи містять лише згадки про Урич в контексті виміру певної нерухомості, що продавалася або дарувалася. Так, у 1616 р. Іванко Підгородецький заставив за 30 зл. Михайлу Підгородецькому Хомичу половину свого маєтку в Підгородцях, що розташовувався “od potoka Rosochasica od

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 463–464; Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna (далі – AGAD, МК), Lustracje, dział XVIII, sygn. s. 118–119.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 14, оп. 1, спр. 29, с. 154.

³ Там само, спр. 52, с. 196.

⁴ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 317, с. 937.

⁵ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 78, с. 2259.

⁶ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 214, с. 324.

⁷ Там само, спр. 303, с. 387–388.

granice Urycza az do granice Kruszelnickiey z połowice sadu wysznego”¹, а Роман Бориславський дарував Миколаю Копистинському півчверті ріллі “od granice Uryckiey do granice opakiey z chałupą y chłopem Pawłem Pawelkiem oraz pomiarki pola ornego na Lewkach na Osiwkach nizey Mrzaznicy”².

3. Кілька документів до історії села представлені королівськими привілеями, виданим на пожиттєве володіння місцевим князівством чи то пак вйтівством. Зокрема, маємо дозвіл короля Сигізмунда III для стрийського старости Адама Стадницького викупити вйтівства у селах Довге, Побук та Урич, виданий у Кракові 16 жовтня 1605 р.³

ЗБЕРЕЖЕНІ ПАМ’ЯТКИ ЦЕРКВИ СВ. МИКОЛАЯ В УРИЧІ У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ ІМЕНІ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО: ІСТОРІЯ, ІКОНОПИС, ЛОКАЛЬНА ТРАДИЦІЯ.

Ольга ГОРДА-ЦИБКО

*Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького,
e-mail: olha.horda@nml.com.ua*

Збережені пам’ятки церкви св. Миколая в Уричі становлять важливий пласт локальної історії, мистецтва та релігійної традиції. Попри обмежену кількість джерел і суперечливість наявних даних, аналіз збережених ікон, предметів літургійного вжитку та архівних матеріалів дозволяє відтворити історичний контекст і виявити особливості сакрального мистецтва цього регіону.

Загалом найдавніші документальні згадки про місцеву церкву походять з візитації 1743 р., коли Урич належав до Дрогобицького

¹ Там само, спр. 84, с. 221.

² Там само, спр. 152, с. 837.

³ AGAD, MK, sygn. 150, k. 153v–154v.

деканату Перемишльської єпархії¹. У візитації 1764 р. ікон серед церковного майна не згадано, хоча найімовірніше вони були у храмі².

Згідно з даними шематизмів Греко-католицької архієпархії Львова, теперішню дерев'яну церкву св. Миколая в Уричі збудовано у 1910 р. Інші джерела, зокрема шематизми 1920-х років, фіксують завершення будівництва у 1914 р. Унікальне свідчення міститься на таблиці над входом до храму, де зазначено, що церкву закладено у 1908 р., а завершено будівництво 1911 р. за цісаря Франца Йосифа, митрополита Андрея Шептицького, отця Гната Калінського, пароха отця Ростислава-Романа Охримовича. Будівництво здійснив майстер Микола Касперович за проектом архітектора Василя Нагірного³.

Важливе значення має згадка в музейній документації Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ) про візитацію митрополита Андрея Шептицького у 1909 р. Після його відвідин частину речей, що вийшли з літургійного вжитку, було передано до НМЛ. Серед них — Требник 1682 р., дерев'яні свічники ХІХ – початку ХХ ст., три ікони 1750-х рр. і одна ікона кінця ХVІ ст. Ще дві ікони 1750-х рр., що вирізняються спільними стилістичними рисами та оздобленням, потрапили до музею пізніше: одна – у складі колекції Музею Ставропігійського Інституту, інша – в результаті експедиції музею 1955 р. Ці пам'ятки стали основою для вивчення іконописної традиції Урича та його околиць.

Групу з п'яти ікон, пов'язаних із церквою св. Миколая, об'єднують спільні стилістичні риси, що дозволяє припустити їх походження з одного місцевого осередку. Чотири з них датовано 1753, 1755, 1757 і 1759 рр., а також три містять вкладні написи із згадкою про замовників – Григорія Гавака з дружиною Єленою та Василя

¹ Стецик Ю. Візитаційні описи парафіяльного храму святого Миколая села Урич (1743 та 1764 років) // *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції до 50-ліття експедиції в Тустані, 30 вересня – 1 жовтня 2021 р., Львів; Урич* / відп. за вип. Р. Г. Миська. Львів, 2021. С. 64–66.

² Archiwum Państwowe w Przemyślu. Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyślu. Wizyty cerkwi dekanatu drohobuckiego. Sygn. 56/142/0/-/22. S. 18.

³ Вуйцик В., Слободян В. Матеріали до словника народних будівничих // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 241. *Праці Комісії архітектури та містобудування* / ред. О. А. Купчинський, А. М. Рудницький. Львів, 2001. С. 548–601.

Гавака з дружиною Февронією, так званих “князів Урицьких”¹. Серед цих пам’яток варто виокремити три двобічні процесійні ікони з вкладними написами. Такі ікони зазвичай створювали для облаштування простору храму, звершення літургійних обрядів та не входили до складу іконостасу. Іконографічно всі три ікони належать до Богородичного циклу – “Різдво Пресвятої Богородиці”, “Богородиця – Матір Милосердя”, “Успіння Пресвятої Богородиці”, на звороті яких зображено св. Миколая, св. Василя Великого та Вознесіння Христове.

Характерною є присутність образу Богородиці Матері Милосердя (*Mater Misericordiae*). Цей тип іконографії із середини XVII ст. набув поширення в сакральному мистецтві й розвивався паралельно з традиційним образом Покрову Пресвятої Богородиці. Грунтовні дослідження ікон цієї іконографії (опубліковані Роксоланою Косів (НМЛ)) підкреслюють, що саме ікона з Урича суттєво відрізняється від загальної усталеної іконографічної схеми². Дослідження цього типу іконографії також підтверджує той факт, що ікони створено на місцевому ґрунті, місцевим майстром, про що свідчить вибір композиційної схеми ікони, яка набула найбільшого поширення на теренах Бойківщини та Лемківщини у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.³

Серед цієї групи особливе місце посідає ікона кінця XVI ст. із зображенням св. Василя Великого, поновлена у XVIII ст., ймовірно тим самим майстром, що створював ікони 1750-х рр.

Цінним доповненням до каталогу пам’яток з музейної колекції, що допоможе ґрунтовніше вивчити місцеву малярську традицію, є група пам’яток, що збереглися в церкві донині. Насамперед привертає увагу запрестольний образ св. Миколая з житієм XVIII ст. розміщений у монументальне різьблене обрамлення, а також стародруки з дарчими

¹ Цей родовий титул, ймовірно, відображає традиційну місцеву назву старости або господаря села.

² Косів Р. Образ Богородиці Матері Милосердя в українському іконописі другої половини XVII – XIX ст. (на прикладі творів зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького) // *Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення: матеріали Міжнародної наукової конференції, 6–7 червня 2014 р., Український католицький університет, Львів*. Львів, 2014. С. 73.

³ Там само. С. 76.

написами. Один із них датований 1896 р., його подарував Юрій Гавак – спадкоємець роду Гаваків, замовників вищезгаданих ікон 1750-х рр. Серед інших пам'яток церкви – ікони, стародруки та предмети літургійного вжитку XVIII–XIX ст.

Після освячення новозбудованого храму у 1910 р. при ньому було засновано Братство Найсвятіших Тайн. Про це свідчить грамота, затверджена митрополитом Андреем Шептицьким 30 червня 1910 р., яку й нині можна побачити в інтер'єрі церкви.

Чимало ікон, що залишилися в храмі, були перемальовані або поновлені, що ускладнює їхню атрибуцію та дослідження. Проте їх аналіз, як і вивчення музейних експонатів, дозволяє реконструювати історію церкви, локальної іконописної школи та сакрального простору Урича. Комплексне опрацювання цих пам'яток відкриває нові можливості для дослідження культурної спадщини Бойківщини та вивчення ролі місцевих родів у релігійному й мистецькому житті громади.

МАРМАРОЩИНА РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ: РУМУНСЬКА ГРОМАДА В УМОВАХ ТРАНСИЛЬВАНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Максим НАРОВСЬКИЙ

Ужгородський національний університет

e-mail: narovskijmaksim93@gmail.com

Мармарощина (Марамуреш) у ранньомодерну добу була прикордонним регіоном, що перебував у складі Трансильванського князівства. Це створювало унікальне правове поле, де румунське населення, переважно селянство, мусило адаптуватися до угорських та секейських правових норм. Дослідження судових позовів є ключовим для розуміння соціальних і правових конфліктів цього періоду. Зокрема вони демонструють соціальну напругу та правові конфлікти. Позов румунського селянина Іоана з села Богдан Воде проти секейського землевласника Дьєрдя Бетлена (György Bethlen) у 1655 р. Іоан оскаржував примусові роботи (роботу на полях пана, збір лісу) та надмірні податкові збори, які, на його думку, перевищували традиційні повинності, визначені звичаєвим правом. Ця справа

демонструє, як селяни намагалися захистити свої права, використовуючи судові інституції, і показує зростання феодалного тиску в регіоні.

Інша справа розкриває ситуації заборона спадкування землі румунами. Позов румунської шляхтянки Марії з села Середнє водяне (колишня назва – Arșa de Mijloc) у 1681 р. до суду князівського віцепалатина. Марія вимагала визнати її право на спадщину батька, але їй відмовили через “неукоріненість” румунських прав у системі угорського права. Формально її батько мав шляхетство, але його статус не був належним чином підтверджений в офіційних реєстрах. Ця справа ілюструє, як румунська шляхта стикалася з інституційними перешкодами, що обмежували її майнові права.

Примітним є позов шляхтича Петру з села Біла Церква (рум. *Biserica Albă*) проти місцевого повітового судді в 1667 р. Петру, який належав до старої румунської шляхти, оскаржував спробу примусити його до виконання феодалних повинностей, які були типовими для залежного селянства. Він стверджував, що його статус *nobiles Valachorum* (румунського шляхтича) звільняє його від цих зобов'язань. Цей позов свідчить про намагання румунської еліти відстояти свої привілеї та відмежуватися від нижчих соціальних верств.

Правові конфлікти свідчать, що румунська громада, незважаючи на соціальний тиск, активно використовувала судові інструменти для захисту своїх прав. Аналіз судових справ розкриває складну систему відносин між різними станами румунського населення та іншими етнічними групами, а також дозволяє краще зрозуміти соціальну динаміку в регіоні.

НОВІ НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ З КОМПЛЕКСУ БЛИЖНІХ ПЕЧЕР КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Юлія ВАСИЛЕЦЬ, Олексій ЗАЖИГАЛОВ
Національний заповідник “Києво-Печерська лавра”

e-mail: y.vasylets@kplavra.kyiv.ua

e-mail: o.zazhyhalov@kplavra.kyiv.ua

До останнього часу у фондах Національного заповідника “Києво-Печерська Лавра” зберігалось 163 монети, знайдених під час

охоронних археологічних досліджень 1978–1979 рр. у комплексі Ближніх печер Лаври. Вони являють собою монетний скарб з локули № 37 (68 екземплярів) та поодинокі знахідки (95 монет). Всі монети (крім двох XVI ст.) датуються XVII ст., найпізніша – 1687 р., з чого дослідники зробили висновок про вкладення (підношення небіжчику) не пізніше 90-х років XVII ст. Загалом цей комплекс свого часу досить добре атрибутували (хоч не без зауважень) Є. Кабанець та В. Сирота¹. На наш погляд, дуже показова повна відсутність монет московського царства, хоча загалом на території Лаври вони трапляються (найраніша – 30-ті роки XVII ст.)

У 2025 р. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України організувало комісію з перевірки наявності та визначення історичної і наукової цінності останків святих в печерних об'єктах Києво-Печерської лаври для інвентаризації та передання мощів з Ближніх печер на баланс до наукових фондів Заповідника. До складу комісії входили спеціалісти з антропології, археології, біохімії, військові капелани тощо. Результати роботи комісії будуть опубліковані дещо пізніше, наразі, ми хочемо поділитись нумізматичними знахідками, які вже офіційно передано до фондів Заповідника.

Під час досліджень 1978–1979 рр. у звітах даних монет не виявлено, отже припускаємо, що досліджено було не всі поховання, або за якоїсь причини, досліджувались лише кістяки, а не інвентар. На цю думку нас схиляє наявність в раці з мощами св. Іуліанії Ольшанської монети номіналом 1 копійка 1978 р. карбування. Там само виявлено залишки майже зотлілого гаманця з польськими дводенарієм Сигізмунда III (1620 р.), “боратинкою” Яна Казимира II (друга половина XVII ст.) та двома полушками російської імперії (1719 р.).

Інші монети знаходились у раках св. Греків-будівничих (пох. 4 та 7), причому в похованні № 7 поруч із російською полушкою 1720 р., виявлено чотири радянські монети 10–20 копійок карбування 1945–1951 рр., що дає змогу зробити припущення, що на початку – в середині 1950-х рр. мощі було обстежено, але жодної документації з

¹ Кабанець Є. П., Сирота В. В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Ближніх печер Києво-Печерської лаври // *Музейні читання: матеріали наукової конференції*. Київ, 2000. С. 172–176.

цього приводу не знайдено досі. В похованні № 4 знайдено зотлілий гаманець із досить стандартним набором монет – драйпелькером Густава II Адольфа (1624 р.), “боратинкою” Яна Казимира II (1664 р.) та солідом Карла X Густава (друга половина XVII ст.), які досить часто зустрічаються як на території Лаври, так і в печерах.

Підсумовуючи, слід сказати, що комісія продовжить свою роботу у Дальніх печерах, тож будемо очікувати на поповнення нумізматичної колекції Фондів Заповідника.

НАСЕЛЬНИКИ ЛЕТНЯНСЬКОЇ ОБИТЕЛІ (1754–1774 РР.)

Юрій СТЕЦИК

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка

e-mail: stetsyk_u_o@ukr.net

Летнянська василіянська обитель у другій половині XVIII ст. була невеликим чернечим осередком порівняно зі значно більшими монастирями Дрогобицького краю, наприклад, Дерезицького і Лішнянського. До нашого часу зберігся повний список насельників Летнянської обителі тільки за один рік – 1754. Цей реєстр летнянського чернецтва було включено до офіційного документального видання Провінційної Управи тогочасної Святопокровської провінції Чину Святого Василя Великого. Інші фрагментарні згадки про окремих насельників віднаходимо у книзі “Актів домових Лішнянського, Летнянського і Дерезицького монастирів”. Адже через свою малочисельність Летнянська обитель впродовж 60–70-х років XVIII ст. зазнала реорганізації, її спочатку приєднали до Дерезицького, а згодом до Дрогобицького василіянського монастиря. Нам вдалося зібрати біографічні відомості про насельників Летнянської обителі, які впродовж 1754–1774 рр. служили в ній, виконуючи різноманітні обов’язки. Оскільки монастирський архів не зберігся, ми не маємо можливості повністю реконструювати біограми всіх насельників обителі.

Представлено біографічні відомості про п’ятьох ченців, які згадуються у загальній статистично-довідковій документації: отців Варнаву Барицького, Бенедикта Величка, Максиміліана Хіцевича,

Еразма Зінкевича, Ісаака Татаркевича. За територіальним походженням це були уродженці із теренів різних воєводств Речі Посполитої: Руського, Белзького, Волинського. За часом народження це були різновікові групи, які належали до початку XVIII ст., а також до 1710-х, 1720-х і 1730-х рр. Це дозволяє нам стверджувати, що вони отримали хрещення вже в унійних храмах, адже західні єпархії у розглядуваний період вже юрисдикційно належали до Київської унійної митрополії. Більшість із них вступила до чернецтва у юнацькому віці (21–24 років), тільки в окремих випадках спостерігається вступ у 30-річному віці, або вже у досить зрілому віці – 58 років. Така різновіковість наштовхує нас на думку про поступовість в особистісному духовному розвитку та індивідуальності у виборі свого призначення у земному житті. Не всі рекрутанти у чернецтво ще до свого вступу в монастир мали змогу отримати відповідну світську чи духовну освіту. Більшість із них розглядала чернечий стан як унікальну можливість навчатися та духовно розвиватися, адже внутрішньомонастирські чернечі студії з риторики, філософії та теології сприяли їхній інтелектуальній та духовній формації. Після цих студій інокі отримували різні ступені свячень: піддияконівські, дияконівські та ієрейські, які дозволяли їм провадити при обителі душпастирську, місійну, реколекційну, проповідницьку та сповідницьку працю.

У біограмах летнянського чернецтва помітна мобільність, зумовлена потребами регулярного переміщення іноків з одного монастиря до іншого для виконання різнотипових обов'язків. У регламентації системи чернечих обов'язків можемо виокремити наступні групи: адміністративні (ігумен, вікарій, економ); церковні (парох, ризник, проповідник, сповідник, місіонер); господарські (ремісник, рільник, пасічник); монастирські (фіртянин, уставник, трапезник). Через малочисельність монастирської спільноти на одного інока покладали по два-три обов'язки для того, щоб обитель могла повноцінно діяти.

На жаль, до нашого часу не збереглися ні монастирська хроніка, ні монастирський пом'яник, які допомогли б нам докладніше розкрити повсякденне життя іноків летнянської обителі та встановити час і місце завершення їхнього земного аскетичного життя.

РАДІОСТАНЦІЯ УПА “АФРОДИТА”: ЛОКАЛІЗАЦІЯ, ГІПОТЕТИЧНИЙ ФІНАЛ

Олександр ЄРМОЛІН
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
e-mail: doryerm@gmail.com

“Самостійна Україна” (інші назви “Вільна Україна”, “Афродіта”) – це радіостанція УПА, яка працювала з жовтня 1943 р. до 7 квітня 1945 р. Після перегляду всього матеріалу по радіостанції УПА “Афродіта”, опублікованого в інтернеті, я зрозумів, що на цей момент дійсне місце, де виходила в ефір радіостанція, остаточно загублено, а спроби знайти його закінчуються фотографуванням на тлі скель і твердженням, що місце остаточно визначено, при цьому ніяких реальних доказів не надається. Зокрема у Вікіпедії: “Точну локацію криївки, де була радіостанція, неподалік гори Ковбура поблизу села Ямельниця, у 2010 р. після кількарічних експедицій віднайшли члени громадського об’єднання «Граніт» (керівник експедиції – Андрій Мочурад). ГО «Граніт» також збрала численні спогади очевидців, більшість з яких померли станом на 2020 р., і спільно з місцевими жителями встановлено хрест на місці таємного поховання кількох повстанців біля церкви”.

У цій статті йтиметься про фактичне місце розташування радіостанції до моменту її знищення, з наданням незаперечних матеріальних доказів як наявності на цьому місці фрагментів самої радіостанції, а так і деталей “динамо-машини” (генератора), що забезпечує її роботу. Крім того, знайдено сліди стрілецького бою на цьому місці. Як це не дивно, але найбільш інформативним матеріалом став Акт НКВС, а не спогади учасників подій. Спогади – це більше емоції, натомість Акт фіксує голі факти. Документ опубліковано у статті Володимира Мороза 2004 р.¹

З акту видно, що з персоналу, який обслуговував радіостанцію, був тільки “бельгієць”, полковник “Шах” (Шпак) і чотири бійця – повстанці були охороною станції. З не зовсім зрозумілої причини всі перебували в “бункері”. Псевдо “Шах” скоріше написано не

¹ Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН // *Український визвольний рух*. 2004. № 3. С. 205–234.

помилково, а через те, що командиром резервної роти 330 полку військ НКВС був лейтенант на прізвище Шпак, і він не хотів, щоб його прізвище асоціювалося з полковником УПА на псевдо “Шпак”. Знову ж виникає питання, чому маючи досить потужне озброєння і велику кількість боєприпасів, нквдистам вдалося досить швидко розправитися з охороною і знищити саму радіостанцію. На це питання є абсолютно однозначна відповідь, підказана знахідками артефактів того часу в районі т. зв. бункера (про це буде далі). З того ж акту НКВС видно, що на місці розгрому радіостанції залишилася сама радіостанція, але після вибуху у фрагментах, крім того повинні були залишитися грамофонні платівки, як цілі, так і у фрагментах, тому що в акті їх не вказано, хоча в списку трофеїв є патефон. Для того щоб ідентифікувати місце роботи радіостанції, необхідно було знайти споруду (природну печеру) в якій можна було організувати притулок для установки радіостанції та генератора (динамо машини), а також знайти фрагменти самої радіостанції і бажано сліди стрілецького бою. Не буду тут розбирати варіанти роботи станції на Шиятому камені, горі Ковбура, як це показано на малюнку у згаданій вище статті¹, з тієї причини, що переносити всю апаратуру з генераторами з місця на місце було зовсім нереально, тим більше, що це треба було робити вручну на виду у всього села Ямельниця, і це би ніяк не покращило конспірацію, адже ці камені й скелі досить відомі і доступні, вони входили до туристичних маршрутів у польський та австро-угорський періоди. Спочатку радіостанція в Ямельниці працювала стаціонарно в одному місці як при німецькій окупації, так і при радянській. Про її місцезнаходження, швидше за все, знали всі мешканці с. Ямельниця.

Тепер про пошуки і знахідку місця розташування радіостанції. Ще на початку травня 2025 р. житель села на ім'я Андрій розповів мені, що в лісі біля скель він знайшов батарейки і гільзи, крім того, там було якесь лите чавунне колесо вагою близько 100 кг на дерев'яній (дубовій) станині. Станину він забрав, а колесо залишилося на місці знахідки. Що це були за батарейки і гільзи, з'ясувати не вдалося, але місце знахідки він описав і пояснив, як туди дістатися. Сам він був зайнятий і показати ці скелі не зміг.

Пошуки довелося організувати самостійно, провідником став знову ж місцевий житель і мій друг Олег. Навіть знаючи чудово

¹ Мороз В. Технічні засоби пропаганди ... С. 217.

околиці села, Олег не зміг вивести нас в описане місце. Перша спроба була не вдала, хоча ми і обстежили кілька груп каменів-останців. Наступну спробу здійснили вже через пару місяців, склад був той самий, але до нас приєднався ще один житель села Славів, який добре знав цей район. Вийшовши до раніше необстеженої групи каменів, біля природної печери ми знайшли батарейки, точніше поодинокі фрагментовані елементи від квадратної батарейки для кишенькового ліхтаря, і судячи з усього, саме про ці батарейки йшлося спочатку. Знахідка батарейок ні про що конкретне не “говорила”, було ясно, що в якийсь час тут інтенсивно користувалися ліхтариками. Подібні батарейки випускалися з 1901 р. і випускаються донині. У печері був виявлений старий грабіжницький розкоп, швидше за все 1980–1990-х рр., відвал розкопу вже покрится мохом. Саме у відвалі і безпосередній близькості від печери були знайдені фрагменти радіостанції, а саме ебонітова ручка налаштування, фрагмент реле, керамічна розетка, бите скло від радіолампи, крім того була знайдена кришка мікрофона з назвою фірми виробника “Radjofon”. Фірма з такою назвою працювала в Польщі у 1920–1930-і рр., крім приймачів, вона випускала комплектуючі для телефонів і радіостанцій, конкретно вугільні мікрофони. Цей мікрофон міг бути і від телефону, і від радіостанції (відомо, що першу радіостанцію купили у польських підпільників за 45 тис. злотих). Крім того, у печері було знайдено фрагменти шарикопідшипника – сталеву кульку і фрагмент обойми підшипника, ручку для заведення двигуна генератора, свічку запалювання. Саме ці знахідки і розв’язали питання місця розташування радіостанції “Афродіта”. Що стосується гільз і слідів бою, то в 20 м від печери (бункера) знайдено скупчення гільз кал. 7,62 × 54. Їх було близько півсотні і лежали вони абсолютно компактно в одному місці, що говорило про те, що тут “працював” кулемет ДП-27 (кулемет Дегтярьова піхотний зразка 1927 р. з великим круглим диском), саме він подібним чином формує відстріляні гільзи, викидаючи їх вниз, при цьому всі гільзи накопичуються під кулеметом. Свого часу мені доводилося стріляти з подібного кулемета, і ще тоді я відзначив цей факт. Тут найдивніше в тому, що кулемет стріляв буквально з двадцяти метрів, вогонь вели по входу в бункер, не даючи навіть висунутися з укриття, все це могло статися тільки тоді, коли нквдисти підійшли впритул, не помічені охороною (яка чомусь була в самому бункері). Це могло трапитися тільки в разі

зради, точніше тоді, коли провідник абсолютно точно знав розташування бункера і систему охорони, тобто знав, що охорона знаходиться саме всередині.

Під прикриттям вогню з кулемета, бункер закидали гранатами, уламок однієї з гранат було знайдено у відвалі грабіжницького розкопу в бункері, це була трубка латунного порохового сповільнювача від німецької гранати М-24. Є велика ймовірність, що саме цією гранатою і підірвали радіостанцію.

Проведено фотофіксацію та знято координати місць знахідок. Необхідне термінове проведення археологічних розкопок з метою збору артефактів, що відносяться до радіостанції “Афродіта”, тому що місце досить відвідуване, і є загроза розграбування цінних матеріальних свідчень боротьби УПА за незалежність України. Згадане Андрієм колесо ми не знайшли, а буквально тиждень тому він сказав, що воно зникло. Враховуючи безконтрольний пошук виробів з металу різного часу, велика ймовірність повного знищення пам’ятки історії УПА.

Висновки: 1. Мені вдалося встановити точне місце роботи і загибелі радіостанції УПА “Афродіта”.

2. Знахідка фрагментів радіостанції, деталей динамо-машини, а також слідів бою точно вказують місце роботи станції і факту її розгрому.

3. Необхідні термінові охоронно-рятувальні роботи на цьому місці з установкою в кінці археологічних робіт меморіальних табличок із зазначенням назви радіостанції і персоналу, що обслуговував і охороняв радіостанцію.

ЕТНОЛОГІЯ

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ КАРПАТ У ТЕМАТИЦІ ДОПОВІДЕЙ НАРАДИ З НАГОДИ 50-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ У ГРУДНІ 1945 р.

Ігор ГІЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: ihor.hilevych@lnu.edu.ua

Упродовж ХІХ – першої чверті ХХІ ст. у наукових студіях львівських народознавців (етнографів, етнологів, фольклористів, мистецтвознавців, діалектологів, етнолінгвістів та ін.) особливе місце було відведено карпатознавчій проблематиці. Кожен період чи навіть відносно невеликий етап характеризується певними тенденціями та науковими результатами. Сказане стосується й радянського періоду, коли на методичку, тематику та результати досліджень впливали не лише виклики часу, наукові інтереси вчених, їхній фаховий рівень, прагнення дослідити недостатньо вивчені ділянки традиційної культури українців Карпат чи окремі дискусійні проблеми, а й, що особливо важливо, впливав тиск пануючого режиму. Під цим кутом зору на особливу увагу заслуговують 1940-і роки, позаяк саме тоді відбулося формування сучасного львівського народознавчого осередку в нових умовах радянської окупації. Кістяк створених академічних, музейних та університетських інституцій відповідного профілю склали місцеві кадри, що були виховані в середовищі українських та польських інституцій міжвоєнного Львова. Тож особливо цікаво, як тогочасні процеси вплинули на тематику, методичку та наукові результати тогочасних досліджень традиційної культури українців Карпат, яка і надалі посідала одне з чільних місць.

29 грудня 1945 р. у Львові провели ювілейну наукову сесію з нагоди 50-ліття створення Державного етнографічного музею АН УРСР. Своє коріння ця створена навесні 1940 р. інституція вела від заснованого у 1895 р. музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові, позаяк основу її фондів склали саме колекції передвоєнного Культурно-історичного музею НТШ, а впродовж 1940–1951 рр. цей музей містився у колишньому будинку НТШ на сучасній вулиці Винниченка, 24. У цьому науковому форумі взяли участь передусім

співробітники тогочасних львівських народознавчих осередків: академік Ф. Колесса, І. Гургула, О. Дучимінська, О. Кульчицька, К. Матейко, П. Мечник, В. Пастущин, С. Сидорович, М. Скорик, Л. Суха та ін. Серед гостей були академіки з Києва М. Бажан і М. Рильський.

До програми заходу крім численних вітань увійшло 10 наукових доповідей (ще три підготовлені дослідження не були виголошені через нестачу часу), що стосувалися матеріальної та духовної культури українців, а також етнографічного музейництва. Тож перед автором цих рядків стояло завдання проаналізувати ключові ідеї цих доповідей та їхнє наукове значення. На жаль, тексти переважної більшості доповідей не збереглися або ж їх досі не вдалося виявити в архівних колекціях, так що в окремих випадках доводилось опиратися на самі лише згадки про них і на оцінку відповідних досліджень, яку дали сучасники (передусім акад. Ф. Колесса). Водночас у низці випадків автори доповідей і надалі розвивали дослідження з відповідної проблематики, тож, очевидно, використали в них напрацювання середини 1940-х рр.

Переважна більшість із представлених доповідей прямо чи опосередковано стосувалися карпатської тематики, позаяк були присвячені різним ділянкам матеріальної культури, ремесел і промислів (“Народна кераміка Західних областей УРСР” Катерини Матейко, “Українські вибійки-мальованки” Савини Сидорович, “Народні промисли Західних областей України” Осипа Галушца та Мустафи Козакевича та ін.), а також розвитку етнографічного музейництва (доповідь одного зі співробітників міжвоєнного музею “Бойківщина” у Самборі М. Скорика “Обласні музеї на території Західної України”, текст якої не зберігся. Ключовою ідеєю автора, очевидно, було бажання використати тодішній досвід у нових історичних реаліях повоєнного часу) у західних областях України.

На особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговують три доповіді. Одна з них, “Художні металеві вироби гуцулів” Любові Сухої, фактично була однією з перших апробацій її кількарічних студій із відповідної проблематики, які згодом увінчалися захистом кандидатської дисертації в 1955 р. та опублікованою монографією в 1958 р.

Ольга Дучимінська виступила з доповіддю “Франко-етнограф”, у якій зокрема проаналізувала німецькомовну статтю вченого про

експедицію на Бойківщину 1904 р. У наступні роки аж до свого арешту восени 1949 р. у справі вбивства Я. Галана вона готувала комплексне дослідження про етнографічну спадщину І. Франка. Вже повернувшись із заслання письменниця стверджувала, що всі її напрацювання тих років використала інша співробітниця музею Маріула Ломова (дружина одного із секретарів Львівського обкому партії) під час підготовки в 1950-х рр. кандидатської дисертації та монографії про етнографічну спадщину І. Франка.

Єдиною з ділянки духовної культури стала доповідь Петра Мечника “Гуцульський поховальний обряд”. Це цікавий зразок міждисциплінарних студій, адже крім етнографічної автор широко залучив літературу з поля психології. Збережений в архіві машинопис доповіді мав стати частиною більшого дослідження про духовну культуру гуцулів, над яким П. Мечник працював у наступні роки, але так і не завершив, тому що в 1947 р. тему виключили з тематичного плану досліджень музею.

З ініціативи акад. М. Рильського матеріали наради планували опублікувати окремим збірником, проте цей задум так і залишився нереалізованим. Для тодішньої української етнології відзначення 50-літнього ювілею єдиного на той момент в Україні етнографічного музею було непересічною подією, але про неї не знайдемо жодної згадки в тодішній пресі чи опублікованих звітах провідних осередків народознавчого профілю. Обидва ці невтішні факти можемо пояснити як окремими ідеями, що були висловлені доповідачами, так і методологічними підходами більшості авторів, які переважно ще були дуже далекими від марксистсько-ленінської науки.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ БОЙКІВЩИНИ: ЛІКВІДАЦІЯ ХУТОРІВ У 1940–1950-х рр.

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: hryhorij.ra@gmail.com

Поселення Бойківщини до адміністративної реформи 1957–1960 років частково чи повністю входили до складу восьми районів

Дрогобицької області: Боринського, Дрогобицького, Нижньо-Устріцького (із 1951 р. у складі ПНР), Сколівського, Славського, Стрілківського, Турківського та Хирівського.

Поселенська структура сільської місцевості зазнала найбільших змін саме внаслідок радянських адміністративно-територіальних реформ. Підставою для початку процесу ліквідації хуторів стала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання” від 27 травня 1939 р. Згідно з цим документом, місцеві органи влади мусили ліквідувати хутірські ділянки колгоспників і переселити їхні господарства до осередків колгоспів. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР зробило цей акт основою для початку масової ліквідації хуторів у новоутворених західних областях. Ці заходи значно змінили сільське розселення на територіях, де поряд із селами було багато присілків і хуторів.

Дисперсне розселення суперечило принципам організації роботи колгоспів, головним із яких був усебічний контроль за трудовою діяльністю населення. Оскільки мешканці хуторів та присілків жили відокремлено, вони не перебували під повсякчасним контролем, як інші колгоспники. Це було однією з головних причин, що призвела до рішення радянської влади про ліквідацію присілків і хуторів як окремих поселень.

Ідеологічним обґрунтуванням примусової ліквідації хуторів стало агітаційно-пропагандистське твердження, що наявність невеликих поселень і хуторів зберігає невластиву радянським громадянам одноосібницьку, приватновласницьку психологію, перешкоджає залучати мешканців хуторів у формування нових відносин та гальмує соціалістичну перебудову на селі. Індивідуальне господарювання та підприємницька ініціатива, взірцем яких були хутори, оголошувалися основною перепорою для процесу колективізації.

Починаючи з 1944 р., у ході повторної радянізації разом із соціально-економічними, політичними та адміністративно-територіальними перетвореннями відбувалася й уніфікація типології поселень. Дуже довільним було зарахування малодвірних поселень до того чи іншого типу.

На початку 1946 р. облвиконкоми західних областей УРСР отримали завдання подати відомості про “стан хутірської системи”,

що передбачало уточнити дані про загальну кількість малодвірних поселень, число господарств у них та земельну площу у користуванні. Поселення у сільській місцевості поділялися на дві категорії: поселення хутірського типу, тобто ті, у яких нараховувалося до 20 обійсть, і поселення сільського типу, у яких було більше 20 садиб.

Тотальну ліквідацію хуторів у західних областях України започаткував проєкт постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 р., який в остаточному варіанті став відомий як постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У “Про зселення в колгоспи і села дворів колгоспників, а також дворів одноосібних селян і інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Львівській, Дрогобицькій, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР”. Цією директивою хутірські господарства в західних областях УРСР були визнані головною перешкодою для проведення суцільної колективізації у 1950–1952 рр., тому примусова ліквідація хуторів вважалася першочерговим завданням для партійних та виконавчих органів. Невеликі поселення радянська влада розглядала як осередки підтримки націоналістичного підпілля, що стало ще однією причиною знищення хуторів.

Головним критерієм успішності урядової політики ліквідації хуторів було не загальне число ліквідованих поселень, а кількість переселених господарств, що дозволяло демонструвати більші масштаби проведеної роботи. Кількість обійсть, яку потрібно переселити з хуторів, зазначалася у планах для кожної області. Зокрема, у Дрогобицькій області у 1950–1952 рр. було заплановано виселити з хуторів 6210 господарств, з яких 2905 припадало на терени Бойківщини.

Політика знищення хуторів як форми розселення для радянського керівництва набула стратегічного значення, тому всі наступні ухвали лише посилювали процес ліквідації невеликих поселень. Новий етап кампанії розпочався 4 липня 1952 р., коли з’явилася чергова постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР, яка зобов’язувала обкоми та облвиконкоми західних областей до 1 жовтня 1952 р. виселити з хуторів 51350 обійсть. Згідно з планом, у 1952 р. в Дрогобицькій області мали переселити 1422 двори, зокрема 357 господарств із досліджуваних районів. Однак до серпня 1952 р. фактично було переселено лише 86 обійсть.

Якщо на території більшості областей УРСР на початку 1950-х років заходи зі зселення стосувалися лише населених пунктів, які налічували менше 10 дворів, то в західних областях мали ліквідувати населені місця, які налічували від 2 до 25 садиб. Однак визначених критеріїв під час ліквідації хуторів дотримувалися не завжди.

Із березня 1955 р. примусовому переселенню підлягали розрізнені господарства та невеликі поселення, де налічувалося до 10 господарств. Одним із критеріїв для зарахування того чи іншого населеного пункту до поселення хутірського типу була також і відстань до найближчого адміністративного осередку.

Проте ефективність виконання цієї програми була далекою від очікуваних результатів. Незважаючи на всі зусилля, суцільного виселення досягти не вдавалося, і окремі хутори продовжували існувати. З огляду на це, владні органи вдавалися до інших способів ліквідації господарств, що знаходилися за межами сіл. Зусилля були спрямовані на створення таких умов, щоб ініціатива переселення виходила від самих мешканців хуторів. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 27 березня 1957 р., на хуторах, які підлягали переселенню, було заборонено будівництво нових житлових і господарських споруд. Крім того, 20 червня 1959 р. було ухвалено постанову “Про заходи боротьби із самовільною забудовою в сільській місцевості”, яка ще більше обмежувала можливості для самостійного розвитку господарств на хуторах. Таким чином, влада цілеспрямовано створювала умови, за яких подальше проживання на хуторах ставало неможливим, змушуючи мешканців переїжджати.

Абсолютну більшість хуторів повністю ліквідували, а інші зняли зі статистичного обліку та приєднали до сіл. Певна кількість колишніх хуторів продовжувала існувати як поселенське утворення, що адміністративно належало до найближчого села у вигляді вулиці чи його частини.

За даними адміністративно-територіального устрою УРСР від 1 вересня 1946 р., на Сколівщині залишилося 73 населених пункти, тоді як на початку ХХ ст. їх було 99. Наприкінці 1940-х рр. зафіксовано одне місто, 49 сіл та 24 хутори. Щоправда, чотири з облікованих поселень – Горішній Кінець, Закичера, Підкливе та Село, що подавалися як хутори села Завадка, – очевидно, були не окремими поселеннями, а частинами одного села.

Зокрема на Сколівщині припинили своє існування 19 населених місць, які були зафіксовані як хутори станом на 1946 р. Натомість такі поселення, як Дубина, Пшонець, Сухий Потік і Тисовець, які у середині ХХ ст. позначалися як хутори, тепер є окремими населеними пунктами зі статусом села, а колишні хутори Тишовниця та Межиброди увійшли до складу Нижнього Синьовидного.

Ліквідація малодвірних поселень істотно вплинула на сільське розселення на теренах, де поряд із селами існувала значна кількість присілків і хуторів. Розглядаючи перебіг ліквідації невеликих сільських поселень у середині ХХ ст., варто зазначити, що саме цей процес мав визначальний вплив на формування сучасної поселенської структури. В цей період у мережі сільських поселень відбулися кардинальні зміни, які й визначили її теперішній вигляд.

НАРОДНА АРХІТЕКТУРА БОЙКІВЩИНИ: САДИБА, ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ДВОРІВ

Роман РАДОВИЧ

Інститут народознавства НАН України

e-mail: radovychroman@gmail.com

Як і в інших місцевостях Карпатського краю, бойківські сільські поселення пройшли тривалий шлях розвитку: від мало- до багатодвірних. Їх особливості формувалися під впливом низки факторів: історичних, географічних, соціально-економічних, побутових тощо. Суттєвий вплив на форму сільського поселення мав характер господарських занять. Масове заселення Карпатських гір у XV–XVI ст. мало передовсім землеробський, а не тваринницький напрямок. Найвідповіднішими місцями для заселення були долини річок із широкими терасами для розміщення будівель і подібним географічним розташуванням решти земель, тобто відсутністю стрімких схилів та наявністю пологих, на яких можна було підготувати землю під сільськогосподарські культури. На Бойківщині, де у ХІХ – на початку ХХ ст. переважало землеробство, найпоширенішими були поселення ланцюгової форми, які характерні для вузьких гірських долин. По усій території спорадично

зустрічалися безсистемно скупчені поселення, а у середній та східній частинах зрідка траплялися поселення, близькі за формою до безсистемно розсіяних. Тут функціонували також поселення комбінованої форми, які об'єднували у собі елементи різних планувань.

Розташування садиби серед усього комплексу земельних угідь селянського господарства залежало насамперед від характеру господарських занять місцевого населення, а також від історичних типів та форм поселень, соціально-економічних, природно-географічних факторів тощо. На Бойківщині земельні угіддя селян-землеробів традиційно мали вигляд довгих смуг, що перетинали гірську долину в поперечному напрямку. Садиби розташовувалися на них, як правило, посередині – біля ріки та дороги, орні землі лежали на пологих терасових схилах, а пасовища – вище в горах або на толоках (подібна схема розподілу земель та розташування на них “осідків” була характерна для поселень ланцюгової та рядової форм та деяких комбінованих поселень).

Двір у бойківських поселеннях зазвичай розташовували поблизу основної сільської дороги. Бойки старалися розташувати споруди двору в долинах рік, поблизу родючих земель та доріг (на найрівніших місцях). Як правило, оселі віконною стіною орієнтували на південні румби: південь, рідше – південний схід чи південний захід (що у певній мірі зумовлювалося рельєфом місцевості). Безпосередньо до дворів, здебільшого позаду них, примикали городи. Перед хатою (чи позаду неї) бойки влаштовували “городець”, де вирощували різні городні культури (лікувальні, кулінарні, обрядові рослини, квіти). Щодо фруктових садів, то внаслідок несприятливих природно-кліматичних умов вони не набули тут значного поширення.

У кінці XIX – на початку XX ст. на теренах Бойківщини побутували відкриті зверху двори вільної забудови та зімкнуті двори, в яких усі житлові та господарські будівлі включно зі стодолю блокували в одному ряду і перекривали спільним дахом (“довга хата”, “хата (хижа) під одним побоєм”, “хата під одним заводом”). Відповідно до розташування у блоці стодоли (“боїща”) тут побутувало два основні варіанти зімкнутого двору: 1) із боїщем, розташованим між житловим та господарським зв'язками (власне стайнею); 2) із боїщем, яке містилося за стайнею, скраю блоку. Двори, у яких стодола поєднувала житлову та господарську частини, на теренах Бойківщини

переважали, із розташуванням скраю – траплялися значно рідше. Знову ж, двори вільної забудови побутували у кількох варіантах: однорядові, дворядові (паралельні), Г-подібні, П-подібні тощо. Переважали двори, до складу яких входили лише дві споруди: житлова та господарська (стайня + стодола). Двори з окремою будівлею стодоли траплялися лише у східній частині краю.

На думку окремих учених, зімкнутий двір свого часу превалював на всіх бойківських теренах і лише в окремих районах поступово був майже чи повністю витіснений садибами з вільною забудовою. Водночас вони стверджують, що у ХІХ – на початку ХХ ст. такий тип двору переважав. Проте, на наш погляд, це може стосуватися першої половини – середини ХІХ ст., оскільки вже наприкінці ХІХ ст. зімкнута забудова переважала лише на заході, натомість у середній, а особливо у східній частині домінували двори з вільним розташуванням споруд.

Як свідчать наші матеріали, ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зімкнуті двори були панівними на заході Бойківщини (Турківський, Старосамбірський, Воловецький, Великоберезнянський р-ни, а також у Ліському та Устріцькому повітах на теренах нинішньої Польщі). Доволі часто у цей період такі оселі траплялися на Сколівщині, Воловеччині та у північно-західній частині Міжгірського р-ну. Натомість на сході Бойківщини (Долинський, Рожнятівський, Богородчанський р-ни) та на прибойківському Підгір'ї вони траплялися досить спорадично. Знову ж, у цій місцевості бідніше населення для обмолоту зернових використовувало сіни (які були доволі широкими), і лише заможніші селяни здійснювали це в окремій споруді – “стодолі”.

Джерельні та наші польові матеріали дозволяють стверджувати, що процес витіснення зімкнутої забудови двору вільною більш інтенсивно проходив у східній частині Бойківщини: двори останньої конфігурації траплялись тут уже в ХVІ ст. При цьому цей процес передовсім охопив багатші верстви населення. До речі, на заході Бойківщини витіснення зімкнутої забудови вільною теж пов'язане з багатшими верствами населення; відповідно до архівних матеріалів, у заможних верств населення зімкнуті двори траплялися тут принаймні вже у ХVІІ–ХVІІІ ст. Щоправда, на заході найбільш інтенсивно це відбувалось упродовж кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

РОЗСОХАТЕ ДЕРЕВО (“ЗРОСЛЯНКА”) У ПОВІР’ЯХ ТА УЯВЛЕННЯХ БОЙКІВ (за матеріалами з Урича та околиці)

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: r.sileckyj@gmail.com

1. Традиційним будівельним матеріалом на Бойківщині було дерево, зазвичай смерека, ялина. Із них горяни зводили житлові та господарські будівлі, технічні споруди. Існували ритуальні правила заготівлі будівельної деревини. Вони стосувалися як самих дерев (зокрема їх певних порід, дерев із природними аномаліями чи набутими дефектами), так і часу, місця та порядку їх зрубання. Як і повсюдно в Україні, бойки сіл Урича, Ямельниці, Сопота, Підгородців, Крушельниці, Труханова (Стрийського району Львівської області) та ін. вважали дерева з природними аномаліями непридатними для будівництва. Серед них помітне місце займає розсохате дерево, яке має розгалужений стовбур (від одного спільного кореня зростає два або більше стовбурів). Мешканці Урича та навколишніх поселень, як і в інших українських місцевостях зони Лісу і Лісостепу, остерігалися використовувати таке дерево для зведення житла, господарських і технічних будівель. У разі порушення цієї заборони мешканцям оселі, зведеної з розсохатого дерева, загрозували неминучі численні нещастя.

2. Розсохате дерево відоме місцевим бойкам під такими назвами: “на одному пни – два вершки”, “два вершка”, “з двома стволами” (с. Урич); “відросток такий... як би догори хотіла рости друга вершина – крєс” (с. Сопіт); “два верхи” (с. Ямельниця); “тройний або двойний [стовбур] – зрослянка” (с. Труханів); “смерека з двома верхами” (с. Крушельниця). За народним повір’ям, якби таке дерево (“зрослянка”) потрапило в будівлю, то у ній буде “шось недобре”, “нездале” (с. Урич), “нещасливе місце” (с. Труханів), “нечисте” (с. Крушельниця), що виразно засвідчує зв’язок із демонологією.

3. Ритуальна заборона використовувати в будівництві і господарстві розсохате дерево поширена і в інших місцевостях Карпат та України загалом. Воно відоме українцям під різними локальними назвами: “розсохате дерево”, “близнята”, “двохральне”, “роздвоєне

від одного корня”, “близнята”, “клещак”, “двойник”, “розсоха”, “злепа”, “задвійне”, “караковате”, “дерево з двома серцями”.

4. Подібним до розсохатого дерева було т. зв. “свічне” – із довгим відростком-суком, який ріс угору паралельно зі стовбуром і мав зелений вершок. Таке дерево бойки трактували, як і “зрослянку”: в ньому є нечиста сила, яка буде шкодити мешканцям (“в задвійному дереві антихрист перебуває, бо воно має **два серця**, тому там злий дух”; “як в дереві є сук... кажуть, в нім біда сидит... бідяча мітла”). Поліщуки також вважали, що “свічка” в дереві має друге серце.

5. Згадані ритуальні заборони мають демонологічну основу. Спільною рисою “зрослянки” і “свічного” дерева була наявність двох стовбурів (і відповідно – “двох сердець” / двох душ). У традиційній демонології народна уява наділяла двома серцями / двома душами упирів. Упир є “міфічною істотою, мерцем, що висмоктує людську кров”, це “людина, що має дві душі і завдає шкоди людям, відьмак”.

6. Зв’язок дерева-“зрослянки” з упирем простежується в контексті давніх поховальних обрядів українців. Ще донедавна (у ХХ ст.) за звичаєм садили на могилах дерева, а певні категорії померлих ховали в лісі, під деревом. Наявність у дерева двох стовбурів, які відходили від одного спільного кореня, уявлялася як вказівка на гіпотетичне поховання під ним упиря. Така деревина, потрапивши в будівлю чи навіть у технічну споруду, як-от у міст, за народним повір’ям (і логікою магічного мислення людини традиційного суспільства), неодмінно спричинить якісь нещастя і негаразди для людини (подібно як упир після своєї смерті “потинає” живих), свійських тварин тощо.

7. Відтак знищували демонологічну загрозу аналогічно. Щоб знешкودити упиря, його викопували з могили, відтинали йому голову і пробивали тіло залізним клином або осиковим кілком. Схоже бойки подекуди вчиняли з деревом, яке мало два серця / дві душі: у “свічку” забивали голку, “головку з вухналя” (цвяха, яким підковували коней. – Р. С.) або ж звичний у таких справах осиковий кілок, відомий як сильний апотропей.

СПЕЦИФІКА ТРАДИЦІЙНИХ СКОТАРСЬКИХ СУБОЙКУМЕН У РІЗНИХ МОДЕЛЯХ РОЗСЕЛЕННЯ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ У ПІВНІЧНИХ КАРПАТАХ

Ігор БОЙКО

Інститут народознавства НАН України

e-mail: I.Boyko@nas.gov.ua

Субойкумена – розташована поза межами сільської садиби територія, на якій: 1) людина (часто зі свійськими тваринами) проживає тимчасово (сезонно) під час виконання певних трудових процесів; 2) сезонно перебувають свійські тварини (пастухи чи доярки їх відвідують, але ночують у селі). Субойкумену розділяють на селитебну частину (сезонно заселену людьми та (чи) свійськими тваринами) та господарську (незаселену), де відбуваються основні трудові операції (випас, заготівля кормів, вирощування с/г культур тощо). Творцем та *Genius loci* субойкумен є певні різновиди господарки. Виділяють такі основні типи скотарських субойкумен, які поділяються ще на підтипи: салашницька, пасовищна, лучна, полянська.

Під час адаптивної культурної еволюції під впливом природно-ресурсного фактора та специфіки колонізації на тих чи інших територіях північних Карпат створилися певні стратегії (типи) розселення та природокористування, які мали специфічні риси скотарських субойкумен. Виділяємо чотири основні типи: волоський долинний, копаничарський (лазовий), скотарський улоговинний, німецько-підгірський.

Волоська долинна модель поширена у Флішових Карпатах, зокрема на більшій частині Бойківщини та Лемківщини, частині Кісуць, Орави, Спішу, Бескидів Магурських, тобто у низькогірних пологосхилових чи слабокрутосхилових районах із розвинутими комплексами надзаплавних річкових терас. Цей тип виник на основі землеробсько-скотарського волоського культурного елементу. Характеризується: а) ланцюговою забудовою сіл, які розташовані у річкових долинах, та фрагментарно розпоросених садиб чи окремих присілків на схилах; б) толоко-царинною господаркою на віддалених ділянках готару, перевагою сінокосів, розташованих поміж ораниць та на заплавах. Модель представлена овечими салашами на перелогах,

при цьому салашництво часто вступало в облігатно-мутуалістичні стосунки з орним землеробством. На вторинні полонини та лісові галявини у сусідні середньогірні масиви влітку відганяли волів та ялову ВРХ. Зрідка зустрічалися віддаленні сінокоси, які згодом могли перетворюватися на літнаркові полянські господарства сінокісно-пасовищно-орного типу.

Будівництво на салашах репрезентоване однодільною кошарою, яка водночас була околком, та примітивною каркасною сторожовою колибкою, сам виробничий центр розміщався здебільшого в хаті організатора випасу, а отже в ойкумені. Якщо перелогои знаходилися на значній відстані від села, на салаші будували невеличку, переважно однокамерну (зрубну або каркасну), ватазку колибу, яку нерідко встановлювали на полози-корси. Селитебна частина субойкумени пересувалася по перелогах, кошаруючи їх; господарська, де власне й відбувався випас, часто включала й лісові галявини, вторинні полонини, згарища та вирубки, а після відкриття царини також і стерниська. Будівництво на пасовищах представлене переважно лише однодашковою на сохах волярською колибою. На віддалених сінокосах сіно до кількох місяців стояло у невеличких стогах, зрідка оборогах; косарі часто ночували під деревом.

Копаничарська модель, як і попередня, сформувалася здебільшого на основі волоської колонізації; поширена у крутосхиливих областях із порівняно вузькими річковими долинами й поверхнями вирівнювання у верхніх ярусах: на Гуцульщині, Мармароській Долинянщині, Словацькому Межигір'ї та частково Словацькому Рудогір'ї, Кісуцах, більшій частині Магурських Бескидів, Яворніках, Білих Карпатах (Поважжя), Волощині Моравській; на Бойківщині представлена лише локально (Сенечів) або у комбінованому з долинним варіанті. Цей тип характеризується хаотичним розміщенням садиб та угідь на відносно рівних майданчиках, з обов'язковою наявністю городніх лук. Тут побутували різні типи салашних субойкумен, як на колективній основі, так й індивідуальні салаші, а також салаші-хати (у сінях чи на подвір'ї розміщався ватерник, а кошари та сторожові колиби знаходилися у субойкумені). Салашна субойкумена розміщала на полонинах, полянах, перелогах, причому нерідко у сусідніх середньогірних та високогірних масивах. Поширеним явищем були мішані овечо-коров'ячі салаші, а також мутуалістичні надорганізми, які

об'єднували салашництво й пасовищну або салашництво й полянську господарки. Стратегії властива полянська господарка всесезонного та літнарково-котельницького типу (коли приганяють овець під час зимових окотів). Частим явищем є ойкуменізація полян, дворезидентність, а також реверсні явища. На відміну від волоської долинної моделі, рідкісним був колективний випас тягла на полонинах, водночас поширеним був мандрівний випас корів (індивідуальний та малочередний).

Для салашного будівництва характерні двокамерні зрубні або масивні каркасні ватазькі колиби, багатосекційні чи двосекційні кошари, різні шопи. Полянське будівництво часто більш варіативне, ніж сільське, як у плануванні, так і в застосуванні різних будівельних матеріалів. На пасовиськах для корів робили окремі каркасні або зрубні стаєнки. Якщо випас вели на віддалених від села полонинах, будували також невелику однодільну зрубну (рідше каркасну) колибу. Сінокісна субойкумена представлена великими стогами, оборогами, інколи сіниками та примітивними косарськими колибами.

Скотарський улоговинний тип виник у скотарсько-землеробського волоського населення у міжгірних котловинах на границі із середньогірними і високогірними масивами. Поширений, зокрема, у Списько-Шариському міжгір'ї на границі із Левочем, а також у верхів'ях Грону на межі із Низькими Татрами. Характеризується щільною сільською забудовою, відсутністю городніх лук, наявністю ближніх (орних) та дальніх (орно-сінокісних) полів. Салашам притаманна сезонна міграція вертикального характеру, коли навесні та восени вони перебували на дальніх полях та полянах, кошаруючи угіддя (факультативний мутуалізм), а влітку – на полонинах. Моделі властива розвинута полянська субойкумена цілорічного використання, дворезидентність, водночас відсутність сталих сінокісної та пасовищної субойкумен, побутування перехідних (переважно стадіальних) варіантів між сінокісною та полянською, пасовищною і полянською субойкуменами.

Німецько-підгірський тип поширений на більшій частині Внутрішніх Карпат та на границі з Флішовою зоною. Виник в улоговинах та долинах на межі з крутосхиловими середньогірними та високогірними масивами у селах на німецькому та звичаєвому праві. За особливостями забудови та поділом угідь аналогічний попередньому варіанту, водночас тут не було полянської господарки,

на дальніх луках та лісових полянах розміщалася сінокісна субойкумена. Відповідно – сильніше були представлені пасовищні субойкумени: випас волів та ялової ВРХ (на вирубках і вторинних полонинах), інколи корів (на малогрупових пасовищних лісових луках). Салашництву притаманні факультативні або облігатні мутуалістичні стосунки із сінокісною господаркою, вертикальний номадизм. Полонинському етапу салашництва властиві розвинуті будівельні форми. При облігатному мутуалізмі цілий сезон випас та кошарування відбувалися на дальніх луках та сінокісних полянах, що нагадувало толоко-царинну систему. У такому разі зрубний сінник-колибка на сезон переобладнували під потребу сироварні. Будівництво на сінокосах представлене зрубними сінниками-колибками та сінниками-стодолками. На волярських пасовищах пастухи ночували у зрубних однодільних колибах із двосхилим дахом на зразок ватазьких; воли та ялова ВРХ ночували у загонах, які влаштовували у верхній смузі лісу. Для коров'ячої пасовищної субойкумени, на відміну від волової, характерна ночівля худоби у каркасних шобах чи колибоподібних невеликих зрубних чи зрубно-мурованих корівниках на відкритих просторах поблизу лісу й джерел води.

До початку ХХ ст. на віддалених сінокосах у різних типах (окрім волоського долинного) на границі лісу та полонин побутувало також зимування отар, які поверталися із салаша, у зимівниках-мразницях, де стояли зрубна сторожова колиба та щільна загорожа з вітрозаслонами, а також стоги й обороги.

КОЛОДНІ ВУЛИКИ У ПАСІКАХ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ: ВИТОКИ, АРЕАЛ ПОШИРЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЕВОЛЮЦІЇ

Уляна МОВНА

Інститут народознавства НАН України

e-mail: movlana@ukr.net

Історики припускають досить ранню появу в Україні пасік, що склалися з колодних вуликів. Дискусія вітчизняних дослідників із цього приводу та їхні аргументи на користь тези про витоки

пасічницького господарства в Україні у X ст. і масове поширення пасік у XIV ст. вже були об'єктом розгляду нашої окремої публікації. Через нестачу документальних даних поки що не можемо беззастережно екстраполювати наведені вище тези щодо всього українського територіального масиву на карпатський етнографічний ареал. Спираючись на архівні джерела XIV–XVI ст. та обґрунтовані висновки вчених-попередників, стверджуємо, що колодні пасіки з'явилися тут не пізніше XIV–XV ст. Перша відома документальна звітка про існування пасік на цій території походить із початку XV ст. (Гуцульщина), хоча вони, безперечно, існували значно раніше, ніж згадки про них з'явилися в джерелах, і були доволі поширеним явищем. Значне поширення пасік засвідчують матеріали люстрацій королівщин XVI ст. У люстраціях значно частіше натрапляємо на інформацію про колодні пасіки, ніж про борті, зокрема довідуємося, що прибуток із десятого вулика – медову данину (“очкове”) у той час платили пасічники багатьох гуцульських і бойківських поселень. У джерелах XVII–XVIII ст. маємо щораз численніші згадки про пасіки на території Карпат. На жаль, тогочасні джерела подавали винятково кількісні характеристики, не зупиняючись на зовнішньому вигляді та конструктивних деталях існуючих вуликів-колод.

Етнографічні матеріали XIX – початку XX ст. й нашого часу, зібрані на території Карпат, інформують, що довбані вулики найчастіше виготовляли з колод смерек, буків, лип, сосен, ялин, а також дубів, верб, тополь, вільх, берез. Їх у народі називали “кадуби”, “колоди”, “кругляки”, “пні”, “вулії”, “штубеї”, “дупляки”, “дупла”, “клати”, “кимаки”, “товчки”, “сліпаки”, “сліпі вулики”. Вулики-колоди виготовляли як зі спорохнявілого дерева (“порохняк”), так і довбали зі здорового стовбура. Усе ж переважно брали трухляві, дуплисті дерева, як їх називали гуцули – “бортаві”, чи бойки – “гнилі”. З опитаних у 1990-х рр. у Карпатах респондентів вже ніхто власноручно не виготовляв колод, лише пригадували, як це робили їхні батьки або діди. Щоправда, ще у другій половині XX ст. продовжували жити традиції карпатських майстрів-бондарів, оскільки у гуцульській гражді Музею народної архітектури та побуту у Львові імені Климентія Шептицького тривалий час експонувалися зразки традиційних “кадубів” зі смереки, які виготовив у 1974 р. В. Марчук із с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. на замовлення музею. Колоди виробляли з гладко обтесаних, позбавлених гілок

стовбурів зрізаних дерев, у яких за допомогою сокири і різновидів долота (“теслиці”, “шкіблів”) видовбували (“вижолоблювали”) середину і робили порожнину – для отримання отвору для гнізда. Такий вулик, встановлений вертикально на підставці з каменю чи дерева, називався “стояком” і був найпоширенішим типом колодного вулика.

Виготовлення колодних вуликів виглядало наступним чином. У колоді за допомогою свердла з робочою частиною ложкуподібної (лопатоподібної) форми з гострими краями на перпендикулярно прикріпленій на верхньому кінці ручці прокручували отвір для вильоту комах (“отвір”, “воронку”, “вічко”). Внизу над самим дном робили отвір із засувкою (“дверці”, “отворець”), необхідний для чищення вулика і вибирання меду. Зверху колоду накривали гонтовим двосхилим дашком або корою смереки (“луб’єм”). До колод, середину яких творила конусоподібна порожнина, вкладали кілька перекладин-планок (“перехресте”, “бильця”, “патички”, “островець”), до яких бджоли кріпили вощину.

Традиційні колодні вулики великих розмірів (“пні”, “кадлуби”, “сліпаки”) масово проіснували в селянських пасіках Карпат (Гуцульщина, Бойківщина, бойківсько-гуцульське пограниччя, Лемківщина) до перших десятиліть ХХ ст. включно, а в окремих їх резерватах збереглися в ужитку до 1930–1940-х рр.

Подібного зразка колодні вулики-стояки були поширені не лише в Україні, а й у багатьох слов’янських етносів (чорногорців, поляків, болгар), а також далеко за межами Слов’янщини, зокрема в етнографічній дійсності народів Кавказу та Закавказзя.

Поряд із колодами на території Карпат (Бойківщина, Гуцульщина) побутували дуплянки, видовбані з порохнявого або здорового дуплистого обрубка найчастіше верби, рідше тополі, липи, сосни, висотою 0,5–1 м, шириною 0,3–0,6 м. Вкладені у довбаний вулик поперечки давали комахам основу для закріплення вощини; щільники у вуликах комахи прикріплювали до стінок і хрестовини, що робило гніздо стійким при транспортуванні. Зверху дуплянку накривали солом’яним чи дерев’яним дашком, лубом або круглою дерев’яною накривкою (“кружком”), що затикалась збоку кілками. У кінці ХІХ ст. дуплянки були масово поширені на Гуцульщині, а в деяких місцевостях Бойківщини селяни-пасічники продовжували традиційно господарювати у них упродовж 1910–1920-х рр. Подекуди

(с. Поляниця Долинського р-ну Івано-Франківської обл.) дуплянки зустрічалися у пасіках навіть у 30–40-х роках ХХ ст. Основним недоліком дуплянок було знищення (закурювання) бджіл при вибиранні з них меду. У цей час дуплянкові вулики, які ще продовжували функціонувати у господарствах селян-пасічників, почали обладнувати рамками задля більш раціонального використання.

Одні з основних типів традиційних вуликів (колода і дуплянка) та їх конструктивні особливості виробилися в процесі багатівікового виробничого досвіду і були невід’ємною складовою тогочасного пасічницького господарства. Проведене історико-етнологічне дослідження колодного вулика виявило його доволі ранню темпоральну появу і подальшу еволюцію та динаміку (багатівікове конструктивне відтворення, а згодом поступову трансформацію), а водночас тривале консервативне збереження певних архаїчних явищ та рідкісних реліктів.

НАРОДНІ ТАНЦІ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ РОМАНА ГАРАСИМЧУКА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (1939–1941 рр.)

Валентин ЛЯШЕНКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: Valentyn.Liashenko@lnu.edu.ua

У пропонованій розвідці простежено основні аспекти наукових досліджень львівського етнолога та мистецтвознавця Романа Гарасимчука (1900–1976) у період першої більшовицької окупації Галичини. У наявних біографічних розвідках про вченого авторства Х. Маковецької, М. Моздира, Р. Кирчіва та С. Павлюка цей етап у його житті представлений досить побіжно. На основі залучення матеріалів з особистого архіву вченого (зберігається у родині) та частково публікацій у тогочасній пресі вдалося простежити, як нові історичні умови вплинули на наукові студії випускника Львівського університету, передовсім на його студії над народними танцями.

Упродовж перших місяців окупації Р. Гарасимчук працював співробітником Культурно-історичного музею Наукового товариства імені Шевченка, а від травня 1940 р. – заступником директора з наукової роботи створеного на його основі Державного етнографічного музею (успадкував не лише значну частину фондів, а й приміщення свого попередника). У січні 1940 р. етнолог був секретарем на ліквідаційному засіданні НТШ, із того ж року працював за сумісництвом ще й науковим співробітником Львівського відділу Інституту українського фольклору АН УРСР, де зусиллями акад. Ф. Колесси було зібрано низку провідних львівських народознавців того часу.

За кілька місяців до вибуху Другої світової війни Р. Гарасимчук на основі кількарічних польових досліджень захистив дисертаційне дослідження про гуцульські танці, а його праця тоді ж вийшла друком у вигляді монографії (польською мовою). Тож на той момент він вважався одним із найавторитетніших знавців українських народних танців. Саме народні танці українців Карпат і надалі перебували у центрі його наукових зацікавлень. З одного боку, на основі раніше зібраних матеріалів він продовжував свої студії над гуцульськими танцями, а з іншого – розширив ареал досліджень до галицької Бойківщини. Першою із двох його планових тем у цей час була праця “Бойківські народні танці”, окремі розділи якої мали охарактеризувати коломийкові, козачкові, обрядові та новіші танці, а також подати їхній хронологічний огляд, представити погляди вченого на проблему походження та міграцій бойківських танців. До цього дослідження він планував підготувати серію карт. Тож можемо констатувати, що за структурою планована праця відповідала підготовленій раніше докторській роботі про гуцульські танці.

Натомість другим важливим науковим проектом у ці роки став “Атлас матеріальної культури західних областей України” (1940–1941 рр.). Автором його концепції був Р. Гарасимчук, який добре засвоїв картографічну методику під час навчання на кафедрі етнології Львівського університету в проф. Адама Фішера, широко апробував її у власних працях про полонинське господарство (1938 р.; у співавторстві з В. Табором) та народні танці гуцулів (1939 р.), а в 1938 р. на 6-му з’їзді українських музейників Галичини в Коломиї виступив із пропозицією широкого залучення картографічної методики в діяльності українських регіональних музеїв краю. У

розробленому ним проєкті атласу планували представити архаїзми, зріз стану збереження та трансформацій різних ділянок матеріальної культури, основних та допоміжних господарських занять, ремесел та промислів мешканців шести західних областей.

Водночас саме в 1940–1941 рр. у Р. Гарасимчука вперше з'явилася можливість представити результати власних досліджень перед колегами в Києві, але ці матеріали треба було подати вже крізь призму радянської науки. У червні 1940 р. на сесії АН УРСР у столиці етнолог виступив із доповіддю “Гуцульські народні танці”, а свою давнішу працю під аналогічною назвою в новому опрацьованні тоді ж віддав в Інститут українського фольклору АН УРСР до Києва (доля цього примірника нам поки що невідома).

У листопаді 1940 р. дослідник розпочав підготовку спеціального дослідження “Народні танці в гуцульському побуті”, де планував представити різні аспекти танкової традиції гуцулів, що не були відображені в його монографії 1939 р. У перші місяці 1941 р. учений віддав текст спеціальної доповіді про гуцульські народні танці для виступу на республіканському радіо в Києві.

На літо, осінь та грудень 1940 р. учений планував кілька експедицій на терени галицької Бойківщини, проте внаслідок непередбачених обставин зміг провести лише одну 10-денну поїздку в грудні 1940 р. Тоді він записав на фонограф 28 мелодій (танців та пісень), 72 тексти пісень, весілля, зібрав матеріали про народні танці та інші етнографічні матеріали (зокрема й для атласу). Ці відомості він розшифрував і систематизував у перші місяці 1941 р. та почав готувати текст самого дослідження про бойківські танці.

Єдина опублікована в досліджуваній період його праця – це стаття “Фольклор західних областей УРСР” (журнал “Народна творчість”, 1940, № 5). У ній він охарактеризував широку палітру фольклорних жанрів, приділивши особливу увагу календарному фольклору та історичним пісням (підібрані спеціально, щоб представити соціальний та національний гніт українців у часи Австро-Угорщини та міжвоєнної Польщі) як із записів другої половини XIX – першої третини XX ст., так і з власних фіксацій 1930-х рр. (5 текстів). Згадав він тут і про коломийки як про “*веселі пісні до танцю [...], поширені головним чином на Покутті, на Бойківщині і Гуцульщині*”.

Таким чином можемо підсумувати, що тематика наукових студій Р. Гарасимчука в період першої радянської окупації Галичини

була продовженням його попередніх наукових зацікавлень (народні танці українців Карпат, картографування матеріальної культури, фольклор). Основні проекти, над якими він працював упродовж цього короткого періоду, не були завершені, тож до них він повернувся згодом, уже в повоєнні роки. На основі збереженої звітної документації вченого та єдиної опублікованої за цей період статті можемо простежити, як молодий етнолог робив перші спроби освоїти радянську методологію дослідження народної культури.

ПЕЧЕРИ У ВІРУВАННЯХ ТА УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Тетяна НАКОНЕЧНА

Інститут народознавства НАН України

e-mail: hoshchitska.tetiana@gmail.com

Печери як природного походження, так і штучного, здавна привертали увагу населення, і автохтони українських Карпат не були винятком. У народній уяві відповідним чином осмислювалася вже сама поява підземних чи скельних порожнин як нетипової, виняткової частини ландшафту. Зокрема в карпатському ареалі зафіксовані легенди про велетнів, яких за певні провини заганяли під землю. Вони, борсаючись, намагалися вибратися і таким чином на поверхні землі утворювали гори, а в її товщі печери. На поблизькому Опіллі було також було зафіксоване апокрифічне пояснення цього явища: *“...печери втворювали сі, як Матінка Божя втікала від Ірода. Перед нею земля розступала сі, і так печера утворила сі в нас...”* (с. Страдч Яворівського р-ну Львівської обл.).

Найяскравішу частину народних уявлень про печерні порожнини становлять сюжети про знаходження в них різноманітних багатств. Насамперед ідеться про легенди та перекази, пов’язані з опришком Олексою Довбушем та його побратимами. Народ здебільшого вважав, що печери видовбали самі опришки, та наділяв їх різноманітними чарівними властивостями: вхід у печеру можна було побачити та скористатися ним лише раз; у таке сховище зчаста вели кам’яні двері, які відчинялися, якщо промовити певне закляття чи за

допомогою чарівного зілля; скарби теж були “закляті”, тому світло, яке линуло від них в особливі дні (Великдень, Івана Купайла), можна було побачити, але забрати їх неможливо; скеля, у якій видовбана печера, могла обертатися, і вхід щоразу опинявся в іншому місці. Згідно з народними уявленнями, біля захованих скарбів і надалі перебувають душі опришків, які їх надбали. На півдні та Лівобережжі України аналогічні перекази побутували і про скарби, заховані запорозькими козаками.

Також у казковій та легендарній прозі українців Карпат відобразилися уявлення про печери як про місце, де люди переховувалися у часи лихоліть. Причому йдеться про тривалий проміжок часу: від монголо-татарської навали – і аж до визвольних змагань періоду діяльності УПА.

Побутували й цікаві сюжети про різноманітних фантастичних істот (здебільшого персонажів нижчої міфології), що жили у печерах. Зокрема, у зафіксованих на Бойківщині та Гуцульщині казках часто трапляються сюжети про зміїв (у сенсі – драконів), які замешкували саме печери і знущалися з місцевих жителів. Народна уява нерідко заселяла печери чортами, які не лише там мешкали, але й оберігали скарби. У печерах локалізують й інших персонажів демонімікону: мавок та богинь. Подібні уявлення про печери як про місця можливого контакту з надприродними силами притаманні багатьом міфологічним традиціям. Наприклад, в одній зі скандинавських легенд перше насіння льону приніс людям пастух, який отримав його з рук богині у печері, повній скарбів. У китайській міфології була відома ціла низка втілень деміурга – богині плодючості. В одному з варіантів ця богиня мешкала у печері всередині міфічної гори Куньлунь (як варіант – у печері, розташованій на північ від Куньлунь), на якій росли всі рослини і водилися всі звірі, відомі на землі. За віруваннями давніх майя, чотири вітри: північний, південний, східний і західний – народилися у печері Пакарі, де жила ранкова Зоря.

У більш архаїчному варіанті уявлень українців Карпат печери осмислювалися як вхід у світ, що мав виразні ознаки потойбіччя. Так, у записаних на Бойківщині героїко-фантастичних казках поширений сюжет про те, як у своїх мандрах головний герой знаходить велику “яму”, “діру” в землі. Завдяки дуже довгому ланцюгу чи мотузці йому вдається досягнути дна цієї печери. Тут він бачить палац багатоголового змія, де той утримує вкрадену царівну, чи ціле

поселення казкових істот; як варіанти – тут протікає ріка, через яку перекинуто золоту “лавку” (міст), тут падає залізний чи вогняний дощ тощо. У казці, записаній на Гуцульщині, глибоко під землю у печеру втекла від чоловіка дружина-богінка, а він вирушив туди за нею. В одній із поширених у Карпатах легенд про закляті скарби жінка, коли виносила з печери золото, залишила там дитину. Доки вона повернулася, вхід замкнувся і ніщо не допомагало його відкрити, навіть 12 Служб Божих, які відслужили на цьому місці. За порадою “знаючого” вона повернулася на це місце через рік і таки потрапила всередину, а оскільки не дивилася вже на скарби, то змогла винести дитину. Прикметно, що дитя було неушкоджене, лише на рік старше. Локалізація підземного світу у потойбіччі була надзвичайно популярною в уявленнях різних народів світу. Скажімо, кельти вірили, що на “тамтой світ” можна потрапити крізь реальну печеру Круахан, що у графстві Роскоммон або ж Овейнагат у Північній Ірландії. Подібні уявлення побутували в скандинавській міфології. У міфологічних уявленнях бушменів перші люди і тварини з’явилися саме з діри в землі, яка була розташована серед коріння велетенського дерева, – народна уява пов’язувала цю подію з печерою Лоове поблизу м. Сечеле.

Ще одним важливим аспектом у дослідженні місця печер в уявленнях автохтонів українських Карпат є феномен печерного відлюдництва. На думку дослідників, традиція схимницької аскези поширилася сюди з нижнього і середнього Подністер’я та зрештою набула значного розвитку, про що свідчать залишки печерних скитів і скельних монастирів. Загалом монахи-схимники вели доволі закритий спосіб життя. Відповідно, у віруваннях та фольклорі ми не знаходимо якогось яскравого вираження їх образу. Виняток становлять героїко-фантастичні казки, де монаха бачимо у вигляді мудрого старця, який дає добру пораду головному герою, завдяки чому той зрештою досягає успіху в своєму випробуванні. В одному випадку йдеться безпосередньо про святого Онуфрія. Загалом те, що монахи-відлюдники ввійшли як персонажі до народних казок, які відрізняються стійкістю до різноманітних впливів та зберігають чимало архаїчних уявлень та вірувань, говорить про поважне місце цих святих людей у світогляді місцевого населення. Доволі скупі, але від того не менш цінні згадки знаходимо також у місцевих легендах. Для прикладу, автохтони села Ільниці на Закарпатті називали скелю з

печерою поблизу села Биміїв камінь, бо нібито в цій печері у давнину жив монах Бимій. У с. Матків Самбірського р-ну Львівської обл. з кінця 1930-х до початку 2000-х рр. відбував схиму ієромонах Микита Високінський, про діяльність якого зафіксовано чимало свідчень. Уявлення про печери як про “місця сили” часто пов’язані з життям святих і праведників і в інших релігійних традиціях, зокрема у буддизмі.

УПИР У ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ ПОКУТЯН

Степан ГЕМБАРОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: stepan.gembarovskyi@gmail.com

У традиційних демонологічних віруваннях українців особливе місце посідає образ упиря як однієї з найстаріших постатей народної демонології. Упир постає як сутність, що належить до світу мертвих, але водночас має здатність загрожувати живим: висмоктувати з них життєві сили, спричиняти хвороби, нещастя та загибель худоби. Він виступає не лише як міфологічний персонаж, а й як символ страху перед “нечистою смертю”. На теренах Покуття, де, як і повсюдно в Україні, переплелися архаїчні слов’янські уявлення та християнська традиція, цей образ набув особливого локального забарвлення, що відрізняє його від аналогічних демонологічних постатей інших українських регіонів. Вивчення уявлень про упиря серед покутян дозволяє глибше зрозуміти їхній світогляд, ставлення до життя і смерті, а також соціокультурні механізми, які регулювали ставлення громади до “нечистих” покійників.

На Покутті упиря називають по різному: *опир* (с. Гринівці), *упир* (с. Жуки), *відьмак* (с. Гринівці). Часто його порівнюють із відьмаком: “Ні, на нього не упир казали. То упир казали – це так як відьмак”.

Одним із варіантів походження “родимого” упиря, тобто наділеного надзвичайними здібностями від народження, є сьомий син у сім’ї: “Як дівчина сьома родить сі, то казали відьма. А як сі сьомий, то сі більше одні хлопці, то має бути опир, все казали”.

Упирі, за уявленнями покутян, шкодять домашній худобі: “Ну, тожє таке, щось робив недобре для худоби. Я знаю, що це... це для худоби. Відьмаки, то вони всьо робили для худоби”. Для цього зокрема використовують землю з місця поховання домашніх тварин – так званого “стерловиська”, – “підкидають” її, “закопують” чи “підсипають” на подвір’ї: “Де худобу... спеціально була відведена ділянка, де ховали худобу. Загиблу. Це називається стерловисько. Е-е, ну, не знаю, шось підкидали, шось закопували на подвір’ю, шось таке робили, підливали щось, підсипали. Навіть при виході з стайні на порозі підсипано, щоб худобина стала отото, і...”

Уявлення про упирів тісно переплітаються з вірою в те, що померлі здатні “ходити”. Вважалось, що це здатні робити ті, хто мав “знання”, зв’язок із чортом або дав відповідну обіцянку за життя, і тому подібне: “В нас дід, як вмирав, Іван, то він казав бабі, що я буду до тебе кожен вечір приходити, мордувати. І баба дуже бідкалася, що то з того буде, що він буде приходити”. Захист від упирів був різноманітним і засновувався на поєднанні християнських і дохристиянських практик. Серед них – обсіпання подвір’я та господарських приміщень освяченими маком і сіллю: “І хтось їй порадив, що ти візьми свяченого маку і обсіп, каже, що могилу [...], щоб він, каже, поки той мак не візбирає, щоб він не приходив. І баба дала [маку] Колі, тобто синові своєму [щоб пішов посипав]. Він каже: «Як я буду то сипати? Люди будуть сміятися, як я буду з маком іти». І потом десь там на дорозі це зараз викинув. Каже: «Я не буду...» То він (той покійник. – С. Г.) не прийшов, не переходив. Збирати [той мак]. Не приходив”; “Ну, обсіпали люди, які знали, то мак і сіль, то обсіпали вже цей, стайню. Та й стайню, та й подвір’я взагалі. Але це вже було пізніше, то не знаю, як вони... який це був захист. Чи раньше так робили, чи не робили. Я знаю, що потом вже робили. Навіть ворожка казала: «Освячена сіль, обсіпати входи всякі, де вхід є: двері, на подвір’є, входиш до стайні, входиш, – це все треба було обсіпати свяченим, вірніше»”. Крім того, використовували букети, освячені на Івана Купайла: “Оці букети, що ми на Івана ці букети ставимо, їх зберігаєм спеціально для того, щоб обкурити, як корова шось захворіла, шось з молоком. Це береш то в миску... Я пам’ятаю, це вже моя мама – така алюмінієва миска, туди подробила оце все, запалюєш, і довкола... я не знаю, скільки разів обходиш. Три рази. За заходом сонця”. Загалом мак розглядався як

універсальний захисний засіб: “Ну та від всякої біди, від всього мак захищав”.

У свідченнях респондентів є чимало сюжетів про появу померлих після похорону. Такі “відвідини” зазвичай відбувалися до сорокового дня, хоча в деяких випадках могли тривати й до року: “Є так, що після похорон до багатьох ніби щось приходить. Ходить по хаті, каже, щось світе, щось це... Каже, молюся, прошу, каже: «Боже, що я щось забула?..» – і, каже, проходить якийсь час, і це вже зникає, вже немає. Ну, дехто більше... До сорок день, а як вже, ну де у кого, що навіть до року є”.

Смерть упиря також розглядалася як небезпечний момент, що впливав на життя інших: “Ага, казали, що як вмирає опер, то за ним сім чоловік піде, має вмерти. Таке колись казали”.

Типові відповіді респондентів щодо можливості покійних, у тому числі упирів, “приходити” у світ живих доволі скептичні: “Ну, то таке було, казали: «А, то приходить вмерлий». Але чи приходить, чи... В мене тато помер, дідо помер, баба померла, – ніколи не виділа, аби якийсь вмерлий приходив. [...] Такого в нас не було, аби ми виділи, що хтось приходив”.

Загалом можна констатувати, що упир у традиційних демонологічних уявленнях покутян постає як одна із центральних демонологічних постатей, що поєднує архаїчні вірування та християнські уявлення. За ним визнають здатність шкодити худобі, спричиняти хвороби, “ходити” після смерті та загрожувати живим. Засобами захисту від упирів вважали свячену сіль, мак та деякі інші освячені рослини.

ТРАДИЦІЙНА ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ БОЙКІВЩИНИ (на матеріалах з Урича та околиць)

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: halay_czuk@ukr.net

Значну частину виявлених в Уричі та довколишніх бойківських селах відомостей про традиційні похоронно-поминальні звичаї та

обряди і пов'язані з ними вірування склали прикмети, які начебто віщують смерть. Таке значення мають биття пташки у вікно, кранкання круків, спів курки, виття собаки. Як прикмету на померлого трактували випадки, коли хліб чи паска при випіканні запалися або вдалися занадто добре. У цьому ж контексті пояснюють надміру добрий чи надто нездалий урожай. Смерть віщував дим від святвечірньої свічки, якщо йшов у двері. Відома на респондованих теренах і прикмета, за якою люди мертимуть, якщо буря виламала багато дерева: якщо поламала старий ліс – мертимуть старі, а якщо молодий – молодь.

Повсюдно вірять, що хто за життя знався з “нечистою силою”, той легкої смерті не матиме. Щоб уникнути важкої кончини, “чарівниці” перед смертю намагаються передати своє відьомство комусь іншому, для чого просять подати їм руку. Важко помирає і той, кому “перервали сконання” – перед самою кончиною почали за ним плакати і голосити.

Воду після обмивання тіла виливали у незахідне місце, аби нікому не пошкодила.

Покійнику в домовину клали деякі ужиткові предмети, як-от щось із одягу, гроші, гребінець, дзеркало. Також клали іконку, стрітенську свічку, грудочку землі та ін. Якщо споряджаючи померлого забули покласти йому якусь річ, її згодом могли “передати” з наступним покійником або прикопували біля могильного хреста.

Смерть самогубців пов'язують із впливом “нечистої сили”. Обряджали їх не в хаті (під образами), а в столі. Вірять, що тіло відьмаків, які за життя збавляли чужих корів, по смерті начебто сочиться “молоком”.

Розповсюджене уявлення, що покійні, особливо господар чи господиня, можуть “забрати” щось із господарства. Аби цього уникнути, при виносі тіла з хати належало відкрити стайню. Водночас у хаті вікна-двері одразу ж закривали, щоб душа туди не повернулася. Так само закривали вікна-двері й упродовж усієї похоронної процесії.

Могузочку, якою покійному перев'язували ноги чи вуста, при похованні зазвичай клали в домовину. Водночас дехто зберігав цю перев'язь. За потреби її брали із собою в суд, тим самим “зав'язуючи” суддям роти, використовували її проти обмов тощо. Подекуди вірять, що перев'язь від мерця допомагає швидше спродатися на базарі,

приносить удачу, лікує деякі хвороби. Поробляли нею і “на зле”, зокрема використовували для “привороту”.

Триразове стукання домовиною об поріг при винесенні з хати трактують як прощання покійника з домівкою. Коли ж нею трічі стукають об поріг церкви, душа начебто “глухне” й остаточно долучається до світу мертвих.

Певними особливостями супроводжується похорон самогубців, не охрещених у церкві немовлят. Самогубців ховають на кладовищі, але збоку. Померлих немовлят “підховують” біля дорослої рідні, перед тим, проте, символічно охрещуючи і даючи їм імена. Символічне охрещення проводили і тоді, коли де вчувався плач немовляти чи коли у вікно вдарялася птаха.

Похорон чарівниць, власників “домашнього чорта” та інших всякого роду відьмаків нерідко відзначається незвичними обставинами. Наприклад, за домовиною простує кішка чи біля могили повзає гаддя.

На кладовищі треба спочатку відбутися похорон, а вже тоді можна йти до могил родичів. На час похорону всі вони йдуть зустрічати новоприбулу душу, відтак біля своїх могил їх начебто немає.

Після похорону для душі ще лишали у хаті воду і рушник, аби мала чим вмитися і втертися. До сорока, а особливо перших дев’ять днів за душу покійного належало ревно молитися.

Побутувала традиція через рік по смерті садити біля могили дерево: березу, калину, яблуню, грушу, вишню, черешню та ін. Респонденти слушно пояснюють цю традицію потребою позначити могилу. Тепер зазвичай нічого не садять, щоб не пошкодити пам’ятника. Водночас донині вважають недобрим висаджувати біля хати тую чи смереку як “цвинтарне дерево”. Іноді так кажуть про калину, бузок та ін. “Мертвим деревом” вважають ялівець.

До року часу, як вірять, душа ще приходить на колишнє помешкання, відтак за покійним рік не білили хату. Якщо у цьому була крайня потреба, лишали “латочку” для душі.

Якщо покійний сниться, а особливо часто це відбувається до року після смерті, вважають, що це душа потребує молитви. Іноді покійний може приснитися, щоб дати живим якусь пораду, попередження.

Поширені уявлення, що за покійними не треба надто плакати, щоб вони на “тамтому світі” не мокли, “не стояли у воді”. Також –

своїм плачем ти начебто не даєш померлому спокою, не даєш йому пройти “свою дорогу”.

Майже повсюдна віра в те, що покійник може “приходити”. Іноді такі випадки пов’язують із наступною смертю в селі. Якщо покійник починав “ходити”, зазвичай обсипали могилу чи хату самосійним маком-“хруставцем”, дієвим засобом було виляти покійного. Померлих, які з’являються у світі живих, нерідко ототожнюють з упирями чи повітерницями. Місця чиєїсь загибелі вважають небезпечними, вірять, що там може статися щось лихе.

Крім як на індивідуальні поминки на дев’ять чи сорок днів, душі покійних вшановували на Святвечір. Спорадично запрошували їх до Вечері, клали для них на столі ложки, залишали їм на ніч на столі чи на підвіконні святвечірні страви. Трапляється, що на різдвяні свята ходили відвідувати своїх померлих на кладовищі, дехто навіть поминав їх там якою чаркою. На великодні свята і на Провідну неділю йшли на кладовище освячувати могили. Побутувала традиція залишати душам на гробах писанки, “баранчики” тощо, – цю пожертву колись ходили збирали “такі бідніші”. Матері, у котрих помирили діти, донині дотримуються заборони на споживання до освячення ягід та фруктів.

Традиційні похоронно-поминальні звичаї та обряди в Уричі та його околицях збереглися у доволі редукованому вигляді. Для прикладу, далеко не всі пам’ятають про поширений у минулому звичай продирати стріху в разі важкої кончини, доволі скупо розповідають про використання “пут” із мерця тощо. Водночас основні структурні компоненти похорону і поминання простежуються ще відносно виразно, добре розвинена демонологічна складова вірувань та уявлень про потойбічний світ. Відповідно, подальші дослідження вказаної тематики вбачаються ще доволі перспективними.

АРХІТЕКТУРА І ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: дослідження, документування, музеєфікація

ЕКСПЕДИЦІЯ НА СКОЛІВЩИНУ 1990 РОКУ У СВІТЛИНАХ ВОЛОДИМИРА ОЛЬХОМ'ЯКА

Андрій КОТЛЯРЧУК, Любомир ПАРХУЦЬ

КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”

e-mail: andriy.kotlyarchuk@gmail.com

e-mail: lubom.pa@gmail.com

З ініціативи заповідника “Тустань” спільно з Львівською науково-педагогічною бібліотекою протягом 2023–2025 рр. було віднайдено та оцифровано світлини Володимира Ольхом'яка, що розповідають про маловідомі сторінки історико-архітектурного дослідження Сколівщини, проведеного влітку 1990 року – у рік проголошення Декларації про державний суверенітет України. Учасники експедиції – Михайло Рожко, Архип Данилюк та Володимир Ольхом'як – відвідали близько сорока сіл тодішнього Сколівського району. Вони оглядали унікальні зразки бойківської народної архітектури, спілкувалися з місцевими мешканцями, вивчали їхній побут і традиції.

Михайло Рожко – багаторічний дослідник фортеці Тустань, архітектор-археолог, керівник Карпатської архітектурно-археологічної експедиції - усвідомлював, що народна дерев'яна архітектура бойків є результатом творчого розвитку традицій дерев'яного будівництва Галицького князівства. Він прагнув знайти цьому підтвердження. У своїй науковій діяльності М. Рожко порівнював конструкції, елементи та декор бойківських хат із залишками архітектурних форм і оздоблення фортеці Тустань. Дослідник мав намір створити музей народної архітектури в селі Урич. У 1988 р. було здійснено першу архітектурну експедицію на Старосамбірщину і Турківщину, де вивчалися зразки дерев'яної сакральної архітектури. У 1989 р. завершився останній сезон архітектурно-археологічних досліджень Тустані, і наступного року М. Рожко здійснив архітектурну експедицію на Сколівщину. Можливо, саме ця експедиція була покликана реалізувати задум М. Рожка у створенні скансену, адже вже наступного року працівники

Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту “Укрзахідпроектреставрація” розробили генеральний план майбутнього музею, який передбачали розташувати у долинному просторі перед скелями, на яких колись височіла середньовічна фортеця.

На той час Архип Данилюк обіймав посаду провідного архітектора Львівського музею народної архітектури та побуту, а також працював за сумісництвом на кафедрі географії Львівського національного університету імені Івана Франка. До сфери його наукових інтересів входили етнографічні дослідження та пошук найкращих зразків народної архітектури. Згодом, у 1992–1995 рр., перебуваючи на посаді директора Львівського музею народної архітектури та побуту, Архип Данилюк зробив вагомий внесок у музейну справу, активно поповнюючи музейний фонд новими експонатами.

Володимир Ольхом’як приєднався до товариства дослідників як фотохудожник і працівник Львівського обласного управління у справах будівництва та архітектури. Його об’єктив зафіксував найкращі зразки дерев’яної архітектури, частина з яких нині безповоротно втрачена, інша – частково збережена або перебудована. Світлини фотохудожника передають яскраві моменти процесу дослідження народної архітектури, спілкування дослідників із місцевими мешканцями. Зображення промовисто свідчать про унікальний талант автора — вміння спіймати важливу мить людського життя та подати її в особливій, художньо вивіреній композиції.

Фотоархів Володимира Ольхом’яка, створений під час етнографічної експедиції, став унікальною джерельною базою для дослідження дерев’яної архітектури Сколівщини, її неповторних культурних ландшафтів, а також для вивчення історії та побуту краю. Світлини передають первісний стан архітектурних пам’яток і середовище, в якому вони виникли. Завдяки їм маємо змогу порівняти автентичний вигляд об’єктів із сучасними змінами та трансформаціями, що відбулися впродовж років незалежності України.

СВІДЧЕННЯ ІСТОРІЇ МАЛИХ ГРОМАД: РЕСТАВРАЦІЙНІ ВІДКРИТТЯ ДОКУМЕНТІВ

Леся ДЗЕНДЗЕЛЮК

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника
e-mail: dzlesia@ua.fm

Писемні та друковані тексти, що містять відомості про конкретні події, усталені звичаї, зафіксовані в часовому та локальному просторах, складають пласт історичної документації. Традиція зберігання й передавання інформації поширювалася здавна й у різних країнах своєрідно. Цікаві практики закладання інформації в архітектурних спорудах. Особливо хвилюючими є ритуали замурування в стіну елементів аніمالізму. Цілісність знайдених сьогодні документів залежить від умов їх зберігання і здебільшого потребує стабілізації і консервації за допомогою реставраційного втручання.

Один з реставрованих документів, знайдений у поіржавілому металевому тубусі, вилученому з піддашся лікарні у Чернівцях, містить інформацію про закладання наріжного каменю нового корпусу єврейського шпиталю ім. Кароля Фердинанда I. Тут засвідчується час будівництва (1930-ті рр.), а також фінансова жертва Й. Шмідта – славного співака, уродженця Буковини, який побудував успішну творчу кар'єру в Європі.

Цікавими реставраційними об'єктами стали два аналогічних документи, знайдені під час ремонтних робіт в сакральних архітектурних спорудах. Один з них був прихований в церкві Пресвятої Трійці с. Потелич Львівського р-ну. Його можна віднести до групи послань прийдешнім поколінням, адже містить інформацію з метою передачі відомостей. Закладений у пляшку, замуруваний у стіні при зведенні храму, скручений у сувій, документ збутив, тож лише реставраційне втручання дозволило розгорнути і відчитати рукописний текст. Зміст знахідки доносить громаді інформацію про час будівництва церкви (1928 р.) під проводом пароха отця Михайла Дороцького, чин освячення церкви Перемишським Єпископом Йосафатом Коциловським в 1936 р. тощо. Відчитані у посланні прізвища й сьогодні поширені на теренах цього давнього поселення, згаданого вперше ще у Галицько-Волинському літописі. Знахідка

відкриває персоналізовану сторінку отця М. Дороцького – автора багатьох релігійних книжечок, адже, як підтверджує документ, він долучив для будівництва церкви кошти, виручені з продажі книжечки “Садочок українських католицьких святих”, виданої у 1933 р.

Аналогічну за конструкцією й тематикою знахідку ХХ ст. було вилучено з пляшки, прихованої у піддашші церкви Всіх Святих українського народу села Вузлове Шептицького р-ну. Видовжені аркуші, увінчані хрестом, під яким розташовано текст, у якому перелічено меценатів причетних до побудови церкви, виготовлення дзвонів й освячення храму підкріплені підписами. Це підтверджує традиційність збереження й передавання інформації у майбутнє.

Ще один реставрований документ 1827 р. було закладено в наріжний камінь при відбудові приміщень колишнього монастиря Кармеліток взутих у Львові. Рукопис містить розлогу інформацію про заснування графом Ю.-М. Оссолінським наукового інституту, формування колекцій друкованих книг, рукописів, географічних карт, медалей, дереворитів та мідьоритів, а також відомості щодо коштів на потреби інституту, щорічні доходи із маєтку, вартість придбаного приміщення. У документі йдеться і про управлінські відносини з Г. Любомирським та Т. Броневським. Викладено хронологічну належність будівлі певним інституціям.

Таким чином, повернення цілісності знайденим документам дозволяє відкрити дослідникам новий пласт історично важливої інформації, здійснити аналіз та відтворити культурні традиції наших предків.

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛІКУ ОБ’ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ПАМ’ЯТОК БІЛЯ С. РОЗГІРЧЕ)

Олег ОСАУЛЬЧУК, Марія ПАДЮКА
НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАН України
e-mail: osaul.ras@gmail.com
e-mail: padyuka@ntu.edu

Охорона пам’яток і захист традиційного характеру середовища об’єктів культурної спадщини здійснюється відповідно до статей 22–37 Закону України “Про охорону культурної спадщини”. Обов’язок

держави щодо ведення обліку археологічної спадщини та визначення пам'яток і територій, які підлягають охороні, визначено статтею 2 Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої).

На прикладі пам'ятки археології місцевого значення “Городище та наскельний печерний монастир Святого Онуфрія” (охоронний номер № 2934-Лв) поблизу с. Розгірче Стрийського району Львівської області розглянемо особливості обліку об'єктів археологічної спадщини в Україні.

Перші наукові дослідження скель біля с. Розгірче було проведено у XIX ст., а на початку XX ст. здійснено обміри і описи монастирських приміщень. У 1960–1980-х рр. тут працювали геологічні експедиції, з 1982 р. – Карпатська архітектурно-археологічна експедиція.

Хоча перша згадка про укріплення на горі авторства А. Петрушевича походить з початку XIX ст., проте городище і замчище вважаються відкритими Р. Суликом на початку 1980-х рр., а на державний облік їх узяли лише 2009 р.

Невеликі за обсягами археологічні розкопки у 1982 і 1990-х рр. провела Карпатська архітектурно-археологічна експедиція, у 1997 р. – експедиція Львівського державного університету ім. І. Франка. У 2007 р. науковці НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАН України (далі – Центр) у складі проектних робіт з будівництва нафтопроводу Броди – Держкордон обстежили територію пам'ятки та зафіксували невідомі ділянки укріплень городища.

Восени 2024 р. співробітники Центру на замовлення Виконавчого комітету Стрийської міської ради розробили нову облікову документацію на цю пам'ятку, оскільки наявна вже не відповідала нормативним вимогам, та виголовили детальні плани розташування відомих і нововиявлених ділянок укріплень городища з використанням сучасних топографічних матеріалів. У складі документації підготовлено таблиці координат пам'ятки і кадастрових номерів земельних ділянок в її межах. Ці матеріали можуть бути вихідними даними для розроблення науково-проектної, містобудівної та земельнопорядної документації.

За результатами польових і камеральних досліджень також уточнено культурно-хронологічну належність та відкореговано назви складових частин пам'ятки і запропоновано змінити дещо громіздку

назву пам'ятки на більш відповідну “Археологічний комплекс «Розгірче»”:

1) “городище пізньогальштатського періоду VIII–VII ст. до н. е.” на “городище VIII–VII ст. до н. е.”;

2) “городище пізнього середньовіччя” на “замчище XVII ст.”;

3) “печерний комплекс монастиря св. Онуфрія XII–XIII ст.” на “скельний монастир XII–XIII ст.”.

Центром уточнено й розміри та площу складових пам'ятки. Площа городища становить 22,58 га, замчища – 0,33 га, скельного монастиря – 0,262 га. Городище має неправильну, видовжену з південного заходу на північний схід форму завдовжки 960 м і завширшки до 350 м; протяжність зафіксованих валів становить близько 2,2 км, їхня збережена висота з внутрішньої сторони становить до 0,7 м, зі зовні – 0,5–3,91 м. Замчище має форму неправильного п'ятикутника розмірами 64 м на 73 м; висота збережених укріплень з внутрішньої сторони становить 1,24–1,67 м, зі зовні – 3,86–6,04 м. Скельний монастир у плані має форму неправильного трикутника з опуклими сторонами завдовжки 50–53 м; висота скелі становить близько 15 м; два скельні стовпи-останці заввишки 5 м і 3,8 м, ймовірно, утворювали природню “браму” до монастиря; скельний виступ з гротом монаха-відлюдника має в плані округлу форму розмірами 25 × 29 м і заввишки понад 3,5 м.

Не меншу увагу було приділено визначенню та оцінці можливих загроз (негативних чинників) антропогенного (облаштування лісових доріг через майданчик городища, замчище і їхні укріплення; рубки дерев і їхнє переміщення великогабаритним транспортом; корчування пнів; використання приміщень монастиря для потреб релігійної громади; неорганізований туризм і захаращення пам'ятки та прилеглої території; влаштування сучасних конструкцій на поверхні скель і на терасах; вандалізм; нищення поверхонь скель і приміщень сучасними петрогліфами та графіті) і природного характеру (схилів змиви та потужне коріння дерев, які знищують рештки давнього культурного шару; ерозійні процеси, що руйнують ділянки оборонних укріплень, скельну основу монастиря і його конструктивні елементи та підходи до нього; просочування дощових і талих вод через тріщини та відшарування внутрішніх монастирських поверхонь).

У процесі підготовки облікової документації на пам'ятку “Археологічний комплекс «Розгірче»” виявлено дублювання номерів

у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України. Такий самий номер № 2934-Лв має пам'ятка архітектури – Комплекс церкви Положення Пояса Пресвятої Богородиці у с. Мацошин Жовківського р-ну.

Як висновки констатуємо, що:

1) попри наявність великого масиву нормативно-правових актів, які регулюють діяльність у сфері обліку об'єктів культурної спадщини, у них накопичилося багато невідповідностей і суперечливих тверджень;

2) Державний реєстр нерухомих пам'яток України має численні огріхи, а інформація, яка міститься у ньому, часто непридатна для просторового планування;

3) процедура внесення змін і доповнень у реєстри пам'яток вкрай заплутана та має неоднозначні визначення;

4) склад облікової документації на пам'ятку культурної спадщини переобтяжений, потребує зменшення її кількості та розроблення чітких і єдиних порядків та стандартів її виготовлення;

5) для уникнення плутанини під час розроблення документації необхідно уніфікувати термінологічні визначення у містобудівній, землевпорядній та пам'яткоохоронній сферах;

6) роль фахівців-археологів у розробленні комплекту облікової документації на об'єкти археологічної спадщини недооцінена і зведена лише до первинного виявлення об'єктів археології та культурно-хронологічного визначення матеріалів.

ЗАБУДОВА ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ СЕЛА ПІДГОРОДЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Любомир ПАРХУЦЬ
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
e-mail: lubom.pa@gmail.com

Вивчення кадастрової карти села Підгородці та супровідних документів середини ХІХ ст. дозволило виявити нетипову забудову, що суттєво відрізняється від забудови сільських поселень Сколівщини, заснованих у ХV–ХVІ ст. На зображеннях карти простежуються елементи планування та забудови, притаманні значно давнішим поселенням періоду ХІІІ–ХІV ст.

Село Підгородці, розташоване за 7–8 км від наскельного комплексу Тустань, мало тісний зв'язок із цим градом-фортецею. Саме через Підгородці пролягав торговий шлях, що вів від фортеці на Закарпаття, а далі до Західної Європи. Одна з гілок цього шляху у Підгородцях повертала до Верхнього Синевидного і прямувала через Ворітський перевал, інша – до Рибника, звідки шлях прямував через Ужоцький перевал або верхів'ями річки Стрий – до того ж Ворітського перевалу.

Підгородці відомі з кінця XIV ст. Зокрема, 1397 р. Владислав Ягайло надав 10 дворич у цьому селі Іванові Чулі та Іванові Савитичу. У середині XIX ст. останніми власниками села була родина Брудерів, яка володіла приблизно 41,5 % земельних угідь; решта належала мешканцям та громаді.

Австрійські військові карти першого (1779–1783 рр.) та другого (1861–1864 рр.) знімання, а також кадастрова карта 1851 р. засвідчують характерну для Підгородців структуру забудови. Вона включає вуличну забудову вздовж лівого берега р. Стрий, низку дворів по обидва боки потоку Даланівського, квартальну забудову у західній та східній частинах села, а також поодинокі, ізольовані двори, вздовж лівого берега Урічанки. На її правому березі здебільшого розташувалися млини та тартак.

Окремо виділяється панський двір, що займав плаский мисоподібний пагорб, утворений між річками Стрий, Урічанка та потоком Даланівським. Саме до цього двору вела дорога від наскельної фортеці Тустань. Від західної та південної межі панського двору простежується регулярна парцеляція приватних земель. Східною межею двору слугує річка Урічанка, а північною – вулиця, за якою розкинувся великий масив орної землі.

Церква розташована нижче, біля підніжжя західного схилу мисоподібного пагорба, неподалік потоку Даланівського. Перед нею сформований відкритий простір з великими будинками компактного планування, які розміщені нещільно, з помітними інтервалами між ними. Землі церковного лану не утворюють суцільного масиву, як це характерно для інших громадах, а розпорошені по всій території села – що є винятковим явищем для Бойківщини.

Аналогічна картина спостерігається і в приватному землекористуванні: мешканці центральної частини села володіють ділянками, які розпорошені на схилах і не формують цілісного

витагнутого лану, як це бачимо у сусідньому селі Уричі та інших селах, заснованих у XVI ст. Забудова дворів здебільшого типова: напіввідкрита, з довгим житловим будинком, до якого примикають господарські споруди. Подекуди трапляються прямокутні будинки з компактним плануванням.

Наведені вище факти дозволяють стверджувати про наявність певних відмінностей у плануванні, забудові та землекористуванні, що вирізняють Підгородці з-поміж традиційних поселень Бойківщини. Очевидно, що ці особливості формувалися під впливом соціально-економічних та політичних змін, які відбувалися впродовж століть. Значну роль у формуванні просторової структури відігравали топографічні та гідрографічні особливості місцевості.

Попереднє ознайомлення з планувальною структурою та характером забудови с. Підгородці порушує низку важливих питань, відповіді на які можливі лише після проведення комплексного польового обстеження, архітектурно-археологічних досліджень та ґрунтового аналізу історичних джерел.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, ОБЛІКУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ КЗ ЛОР АДІКЗ “ТУСТАНЬ”

Наталія КЕРЧ

КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”

e-mail: nataliya.kerch@ukr.net

Державний історико-культурний заповідник “Тустань” зберігає та досліджує унікальну пам’ятку – наскельну фортецю Тустань, аналоги якої, за способом побудови, нам досі невідомі. Упродовж 20 років свого існування заповідник сформував фондове зібрання, яке налічує загалом 24 143 музейних предмети, з яких основного фонду – 5 185 одиниць зберігання. Загальний фонд збереження поділений на три групи: археологія, дорогоцінні метали та етнографія.

Найчисельнішою серед фондових колекцій КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань” є фондова група “Археологія”. Збірка цієї групи загалом налічує 23 124 предмети, з них основного фонду – 4 389 одиниць зберігання. Вона також включає групу “Дорогоцінні метали”.

Історія формування цієї колекції тісно пов’язана з археологічними дослідженнями наскельної фортеці Тустань, яка

виникла в XIII ст. та проіснувала до XVI ст. У науковій літературі вона відома як град-фортеця, волосний центр, а в пізніших часах – як митний пункт. Дерев'яної забудови на сьогодні не збереглося, але скелі прекрасно зберегли сліди планової структури споруд, їх об'єми і навіть окремі деталі конструкцій.

Пам'яткою цікавилось чимало дослідників. Та багаторічні дослідження під керівництвом Михайла Федоровича Рожка пролили найбільше світла на історію її побудови. Під час археологічних досліджень пам'ятки (1978–1989 рр.) було виявлено понад 25 000 знахідок. Після створення у 1982 р. Карпатської архітектурно-археологічної експедиції Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства НАН України ім. І. П. Крип'якевича) археологічні дослідження охопили середньовічні оборонні та сакральні пам'ятки Карпатського регіону: городища с. Верхнє Синьовиднє, Ступниця, Розлуч тощо, Василянський монастир у Лаврові (1983–1985 рр.) та пам'ятки зі слідами наскельної забудови: Розгірче (1982, 1990 рр.), Підкамінь, Бубнище (1988–1989 рр.), а також та замки в Мукачеві, Ужгороді та с. Середнє (1988 р.). Загалом, згідно з інвентарними списками М. Рожка, під час досліджень на всіх згаданих об'єктах (включно з Тустаню) виявлено більше 28 000 знахідок¹.

У 2007–2009 рр. археологічні дослідження пам'ятки проводила експедиція ДКЗ “Тустань”, під керівництвом Романа Миськи та Ярослава Погоральського, за участі викладачів та студентів історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка та студентів НУ “Львівська Політехніка” (2008 р.). Роботи зосереджувалися на околицях Острога Каменя, Малої Скелі, переділля дитинця на Камені і в ур. Церківне.

Археологічні дослідження різних років збагатили наукові фонди цікавими предметами матеріальної й духовної культури. Особливо цінними знахідками в Тустані були фрагменти дерев'яної посудини, дерев'яних конструкцій забудови фортеці, завершення дверних порталів, фрагменти тесаних брусів, гонти, драниці, кераміка, вироби з металу (знаряддя праці, зброя, спорядження вершника і коня, хрестик-енколпійон тощо).

Основні матеріали експедицій зберігалися у приміщеннях Інституту суспільних наук, науковим співробітником якого був

¹ За матеріалами інвентарних списків знахідок експедицій М. Ф. Рожка.

М. Рожко. У 1994 р. Постановою Кабінету Міністрів України було створено Державний історико-культурний заповідник “Тустань”. Функції його дирекції на період становлення (1996–1997 р.) покладено на Львівський історичний музей¹.

Позитивним зрушенням того часу стало створення Музею історії Тустані в селі Урич (відділ ЛІМ). Його урочисте відкриття відбулося 18 травня 1997 р. в орендованій церковній плебанії. Велика заслуга в його організації належить Роману Шуру (завідувач Музею у 1997 – лютому 2012 рр.) та Михайлу Рожку. Саме в цю установу згодом було передано частину матеріалів із досліджень фортеці, які зберігалися в Інституті суспільних наук. Так більшість цінних артефактів з наскельної фортеці Тустань отримали нову домівку.

17 жовтня 2005 р. було створено дирекцію ДІКЗ “Тустань” як юридичну особу. Музей історії Тустані став невід’ємною частиною Заповідника. Такі зміни в установі мали неабиякий вплив і на фондову діяльність. Саме з цього часу починається активний процес збирання, “порятунку” та налагодження музейного обліку археологічних знахідок. В процесі роботи, наприклад з’ясувалося, що в колекції не вистачає предметів перших експедиційних років. Пошуки розпочали з установи, яка фінансувала археологічні дослідження 1978–1980 рр. Вони виявились результативними, і з підвальних приміщень Українського товариства охорони пам’яток історії та культури вдалося забрати дев’ять ящиків з керамікою, кахлями та кістками. Ці знахідки досить важливі для подальших досліджень Тустані.

Опрацювання та впорядкування артефактів з експедицій триває дотепер. Предмети зберігаються в добре облаштованому фондосховищі, експонуються в Музеї Тустані. Налагоджена робота з їх збереження, консервації, реставрації та оцифрування.

Свою історію формування має також і колекція предметів фондової групи “Етнографія”. Польові етнографічні дослідження Урича та околиць у 2012 р. започаткували працівники заповідника Андрій Котлярчук, Тетяна Бей, Наталія Поясник, а згодом продовжили спільно з Марією Джуфер, Марією Михаць, Романом Стрехалюком. Метою цих експедицій було збереження

¹ Історію створення заповідника див.: Рожко В. М. Три роки діяльності заповідника “Тустань”: комплексний підхід до збереження та розвитку наскельного міста-фортеці // *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка*. Кн. 1. Львів, 2009. С. 704–705.

бойківської культури та створення етнографічного музею, ідея якого виникла ще у Михайла Рожка. Завдяки щирим і небайдужим уричанам фонди музею Заповідника швидко поповнилися цінними предметами побуту, вишивкою, знаряддями праці. Зокрема, подаровано маснички, бамбетель, скрині, лави, конов'єта, гелетки, глечики, вишиті рушники, одяг, серпи, дерев'яні лопати тощо. Не менш цікавими і цінними для дослідників виявились також старовинні фотографії з приватних альбомів уричан. Їх вдалося зібрати та зісканувати кілька сотень. Саме завдяки давнім світлинам ми дізнаємось, як виглядала архітектура села, народні строї місцевих мешканців, окремі моменти з діяльності товариства “Просвіта”, молодіжних рухів, фестин, а також весіль та похоронів. Станом на жовтень 2025 р. етнографічна колекція налічує 769 предметів основного фонду та 223 предмети науково-допоміжного фонду. Дана колекція динамічна і активно поповнюється щороку новими дарунками небайдужих. Предмети ретельно обліковуються, а за потреби здійснюються реставраційно-консерваційні заходи спрямовані на їхній порятунок.

З наведеного вище бачимо, що процес формування музейної колекції КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань” був досить тривалим. На перший погляд може видатись, що колекція заповідника є не надто чисельною і формується дуже повільними темпами. Але на цей момент, враховуючи всі труднощі на шляху до реалізації (мала кількість фондowych працівників, розпорошеність археологічних матеріалів, відсутність власного приміщення тощо), для нас це вже є великим досягненням. Збираючи по частинках інформацію про місце розташування “загублених” археологічних матеріалів з експедицій 1973, 1978–1989 рр., ми не втрачали надії на позитивний результат, зберігали і ретельно впорядковували ті предмети, які вже мали в наявності, й дотепер продовжуємо це робити. Крім того, займаємося вирішенням питань з консервації й реставрації предметів, співпрацюючи з фаховими реставраторами, плануємо комплектацію нових фондowych груп, а за можливості і нових археологічних досліджень у Тустані та етнографічних в околиці.

ДОСВІД ЦИФРОВІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ КЗ ЛОР АДІКЗ “ТУСТАНЬ”

Марія ДЖУФЕР, Наталія КЕРЧ, Марія САВУЛЯК

КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”

e-mail: mmmaryashkamm@gmail.com

e-mail: nataliya.kerch@ukr.net

e-mail: savulakm11@gmail.com

Цифровізація музейних фондів, упровадження цифрового формату у процес обліку та збереження музейних предметів нині є надзвичайно актуальними й важливими. Фонди – це задулісія кожного музею. У виставкових та експозиційних залах музею відвідувачі можуть побачити не більше 10% музейних колекцій. Закритими для широкого загалу залишаються сотні тисяч речей, кожна з яких має свою історію побутування та надходження до музею. Ці речі музейні працівники з радістю показали б відвідувачам, але виставкові площі цього не дозволяють. Оцифрування фондів зробить багаті музейні колекції доступними для усіх зацікавлених в тому числі і для науковців, які з легкістю зможуть використовувати матеріал для вивчення та подальшого дослідження.

В українських музеях уже розпочався процес професійного оцифрування фондів. Комунальному закладу Львівської обласної ради “Адміністрація державного історико-культурного заповідника «Тустань»” також вдалося до нього приєднатись.

Починаючи з грудня 2023 р. фондівики заповідника мали можливість розпочати оцифрування музейної колекції у співпраці з Центром цифровізації музеїв у Львові, створеним у рамках проекту “Кризова інвентаризація та стрибок до цифровізації музейного обліку”, який фінансує Європейський Союз. Центр цифровізації музеїв є одним із напрямів роботи HeMo: Ukrainian Heritage Monitoring Lab, заснованої музейником, пам’яткоохоронцем, головою ГО “Тустань” – Василем Рожком, який для цієї мети об’єднав небайдужих фахівців та інституції, що працюють у сфері культури.

Цифровізація музейної колекції — це не лише оцифрування експонатів, але і їхній облік та можливість управляти ними надалі вже в цифровому просторі. Це, насамперед, створення цифрової копії музейного предмета з усіма його метаданими, тобто “паспорт

об'єкта”, де є інформація про експонат, яка допомагає його ідентифікувати (наприклад, інвентарний номер і назва предмета).

Впродовж співпраці з HeMo у фондах заповідника оцифрувались предмети основного фонду фондів груп “Археологія” та “Етнографія” і на сьогодні вдалося оцифрувати майже всю колекцію Музею.

Процес цифровізації було розділено на кілька етапів.

Перший етап — планування процесу та підготовка до оцифрування. Команда Центру та музей визначають цілі оцифрування, обговорюють, як будуть працювати та відстежувати результати.

Наступний етап – пріоритетизація предметів, формування певної стратегії оцифрування, підготовка метаданих до кожного об'єкта, планування “конвеєра” – шлях предмета з фондосховища до місця оцифрування і робота на місці, ролі усіх залучених у процес.

Третій етап – безпосередня робота з музейним предметом – фотографування. Далі, останній етап – прив'язування “зображення” до метаданих. Для цього Центр цифровізації музеїв зробив окрему програму “Кабінет куратора”, яка допомагає вводити дані автоматично і цим зменшує ймовірність помилок. Цифрові копії переміщують у “хмару”.

У межах напрямку з цифровізації команда HeMo розробила свою управлінську облікову систему для музеїв – IDEX, якою почали користуватися фондівки заповідника. Ця облікова управлінська система сумісна з іншими реєстрами, зокрема з Реєстром Музейного фонду України, який запрацював минулого року. Реєстр Музейного фонду України – це інтегрована система, яка об'єднує всі дані про культурні цінності країни. Реєстр розробила українська GovTech-компанія Strimko на замовлення Міжнародного фонду солідарності (фінансується урядом Польщі) для української держави та Міністерства культури і стратегічних комунікацій. Музей Тустані долучився до державного реєстру ще на етапі тестування і на цей час до системи вже внесено більше тисячі предметів.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ ДИТИНЦЯ ТУСТАНІ: МІЖ АВТЕНТИКОЮ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЄЮ

Марія МИХАЦЬ
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”
e-mail: maria.mykhats@gmail.com

Державний історико-культурний заповідник “Тустань” є одним із провідних центрів збереження й популяризації культурної спадщини Львівщини. Щороку його відвідує близько 200 тисяч осіб, що засвідчує високий суспільний інтерес як до археологічної пам’ятки середньовічного замку, так і до природного середовища.

У структурі заповідника функціонують три ключові об’єкти. Культурний центр “Хата у Глибокім” – презентує історію села Урич через стародавні предмети домашнього вжитку, тут функціонує виставка “Непотріб?”.

Музей Тустані забезпечує історичний, археологічний та архітектурний контекст, репрезентуючи макети фортеці, 3D-реконструкції та артефакти, виявлені у ході археологічних експедицій під керівництвом Михайла Рожка.

Водночас головним і найбільш відвідуваним об’єктом залишається скельний комплекс “Камінь”, а особливо дитинець літописного замку. Саме тут, після підйому дерев’яними настилами, туристи зупиняються, щоб відпочити, насолодитися краєвидами та безпосередньо долучитися до живої комунікації зі спадщиною. І тут постає основний виклик для музейників та дослідників – інтерпретація просторової структури дитинця. Адже одним з інструментів, що дозволяють забезпечувати багатовимірні впливи спадщини є музеєфікація, як сукупність заходів, спрямованих на відкриття всієї повноти потенціалу спадщини інтерпретативними та презентаційними засобами¹. Крім того, для туриста, який потрапляє

¹ Жукова О. Дослідження, збереження та музеєфікація культурної спадщини роль музеєфікації нерухомої спадщини в процесах sustainability (досвід Консьєржері, Мальмехус, Скалатського та Кальмарського замків) // *Дослідження, інтерпретація та музеєфікація нерухомої спадщини та культурних ландшафтів: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, 12–13 жовтня 2023 р., Львів; Урич / відп. за вип. Р. Г. Миська. Львів, 2023. С. 129.*

сюди вперше, без попереднього відвідування музейної експозиції чи супроводу екскурсовода, може бути складно зрозуміти масштаби і значення Тустані. Адже об'єкт культурної спадщини без інтерпретації зрозумілий лише фахівцям – археологам, історикам, мистецтвознавцям тощо¹.

Продовжуючи опис структури та викликів інтерпретації дитинця Тустані, зосереджуємо увагу на чотирьох локально виражених об'єктах, що мають як наукове, так і експозиційно-освітнє значення.

Залишки мурованої стіни. Збережені фрагменти муру споруджені на межі колишнього дитинця та південно-східного природнього схилу комплексу Камінь, розташовані між двома групами високих скель. Реставраційні дослідження засвідчили наступне: мурована стіна відповідає технікою та технологічними особливостями муруванню XV–XVI ст.; мурована стіна є множинною частиною втраченого кількa рівневого об'ємно-просторового корпусу фортеці Тустань; актуальний стан стіни вкрай незадовільний. Необхідно розробити концепцію консервації, провести необхідні заходи на місці та музеєфікувати її з можливістю оглядання відвідувачами². Архітектурні рештки мурованих укріплень є безпосереднім матеріалом для реконструкції, тим не менше, фізичне відтворення не передбачається, адже такі дії були б занадто інвазивними в межах дитинця. Першочергові завдання для зупинки подальшого руйнування стіни – це обробка кладки консерваційними засобами щоб унеможливити руйнування, вивітрювання чи осипання розчину, проростання рослин, тощо. У 2023 р. ми реалізували перші кроки до інтерпретації залишків мурованої стіни за допомогою аудіо гідy з відповідними QR-кодами.

Цистерна розташована у західній частині північного схилу комплексу Камінь, орієнтовно на 3 м нижче від денної поверхні

¹ Жукова О.. Експозиційні технології “музейного персонажу” в посиленні культурних впливів спадщини (на основі просторів спадщини Швеції, Чехії, Німеччини та Польщі) // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2023. Вип. 21. С. 105.

² Борняк У., Рибчинський О., Мельник В. Результати геологічного та реставраційних досліджень мурованої кам'яної стіни фортеці Тустань // *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Кн. 6. Львів: Простір-М, 2024. С. 377.

центрального плато дитинця наскельного замку¹. Глибина цистерни – 14 м. Наявність такої водозбірної споруди відображає засоби забезпечення замку Тустань водою у замкненому просторі, а отже є важливим інтерпретаційним об'єктом. Силами господарського відділу заповідника було здійснено розширення території дитинця, однак цієї площі виявилось недостатньо для організації безпосереднього доступу та повноцінної комунікації туристів із цистерною. До весни 2025 р. об'єм цистерни був повністю засипаний ґрунтом, що значно ускладнювало її презентацію екскурсоводами для відвідувачів і практично унеможливило самостійне ознайомлення туристів із об'єктом під час відвідання скельного комплексу. Навесні цього року проведено часткову розчистку: орієнтовно на два метри було відкрито верхню квадратну надбудову цистерни. Надалі планується створення своєрідного зрубу з дерев'яних балок, який імітуватиме первісний вигляд споруди та сприятиме кращій інтерпретації цього об'єкта для відвідувачів. Окрім того, передбачено продовження частини трапів дитинця, що дозволить організувати зручнішу оглядову точку та забезпечить можливість більш безпосередньої комунікації туристів із об'єктом. Для розширення інформаційного супроводу вже встановлено таблички з QR-кодами, за допомогою яких відвідувачі можуть отримати додаткові відомості про систему водозабезпечення замку Тустань, ознайомитися з історичними матеріалами та фотографіями цистерни.

Пази та вруби від дерев'яної забудови. В місцях прилягання дерев'яних споруд до скель видобувалися вертикальні пази та вруби за профілем існуючої тут оборонної чи житлової забудови². Єдиним входом на територію дитинця є природний розрив між скельною стіною Малого Каменю та Малим Крилом. Прямуючи на головне подвір'я фортеці, важко не помітити характерні пази, висічені у скелях ліворуч і праворуч, до яких, на думку М. Рожка, кріпилися конструкції хвіртки та брами. Виразно окреслені пази також збереглися біля мурованої стіни, печери та з північного боку скель.

¹ Дубик Ю. Музеефікація цистерни дитинця Тустані: концепція, вибір методики, проект // *Фортеця: збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 3. Львів: Простір-М, 2018. С. 473.

² Рожко М. Ф. *Тустань – давньоруська наскельна фортеця*: наукове видання. Київ: Наукова думка, 1996. С. 18.

У центральній частині дитинця, під час археологічних досліджень, було виявлено стовпові ями, приховані нині під тонким шаром дерну. Включення цих об'єктів до експозиційного простору має значний потенціал. Їхнє часткове розчищення та накриття захисним склом або прозорим полімером, дозволить зберегти археологічний контекст і водночас зробити його доступним для огляду. Інший підхід – створення реконструктивних моделей дерев'яних стовпів у межах окремих ям, що візуально пояснить їхню функцію у конструкції замкових споруд. Аналогічні інтерпретаційні прийоми можуть бути застосовані й до пазів “хвіртки” чи “воріт”: у них доцільно вмонтувати модель дерев'яної балки, яка б імітувала один з елементів дерев'яної конструкції. Така реконструктивна візуалізація не лише поглиблюватиме розуміння принципів будівництва середньовічних дерев'яних споруд, але й забезпечить для відвідувачів більш відчутний, “тактильний” контакт з історико-археологічним середовищем, при цьому зберігаючи автентичний матеріал недоторканим. Водночас, цей підхід передбачає низку ризиків, один з яких – перевантаження простору дитинця фізичними репліками. В будь-якому випадку, описані інтерпретаційні приклади дозволять відкрити важливі, нині приховані археологічні свідчення та водночас створить у туристів ефект “присутності” на реальних розкопках, що посилить освітньо-пізнавальну функцію заповідника.

Печера. Знаходиться із західного боку Двору. Це приміщення утворене за рахунок штучного розширення природної порожнини. Внизу воно має ширину 3,2 м, а до стелі трохи звужується¹. Уздовж північно-східної стінки збереглася кам'яна лава, єдина в інтер'єрі.

Детальний огляд середини печери ускладнений, оскільки існуючі дерев'яні настили обмежують можливість наблизитися до входу. Для покращення інтерпретаційного потенціалу цього об'єкта доцільним є продовження настилів у напрямку печери. Це дозволить відвідувачам ближче ознайомитися з її внутрішнім простором, де добре збереглися сліди рубки вузьким гострим інструментом на стінах.

¹ Рідуш Б. Проблемні питання походження та датування печер в урицьких скелях // *Фортеця: збірник заповідника “Густань”*. Кн. 3. Львів: Простір-М, 2018. С. 514.

Розширення настилів також відкриє для огляду систему пазів і врубів із західного боку скельного комплексу, що додатково підсилює наукову та експозиційну цінність об'єкта. Водночас інтерпретація повинна забезпечувати баланс між пізнавальною інформацією та охороною чутливого простору. Відвідувач повинен отримати знання, але не ціною руйнування об'єкта. Тому доступ усередину печери має залишатися обмеженим. Перші інтерпретаційні кроки для забезпечення комунікації туристами з поданим об'єктом нами вже зроблені у вигляді QR-кодів.

Скельний комплекс виконує подвійну функцію: з одного боку, він є найпотужнішим туристичним магнітом, а з іншого – ставить перед науковцями та музейниками виклик адекватної інтерпретації простору дитинця для широкої аудиторії.

Досвід роботи Державного історико-культурного заповідника “Тустань” підтверджує, що успішна музеєфікація дитинця потребує поєднання трьох складових: наукового дослідження, збереження автентичного матеріалу та створення зрозумілої інтерпретаційної моделі для відвідувача. Залишки мурованої стіни, цистерна, система пазів і врубів, а також печера є ключовими об'єктами, які формують просторову структуру дитинця та водночас виступають ядрами інтерпретаційних підходів.

Запропоновані заходи – від консервації кладки до використання QR-кодів, часткових реконструкцій і створення оглядових точок – дають змогу зберегти автентичну тканину пам'ятки, не втрачаючи її пізнавального потенціалу. Водночас особливої уваги потребує питання балансу між доступністю і охороною: відвідувач повинен мати можливість “читати” простір замку, але не ціною руйнування його матеріальної основи.

Таким чином, інтерпретація дитинця Тустані не зводиться лише до показу свідчень тут людської діяльності в певний історичний період. Це цілісний процес, спрямований на відкриття багатовимірності спадщини – історичної, археологічної, архітектурної та природної. Саме в цьому полягає головне завдання сучасної музеєфікації: зробити пам'ятку зрозумілою для широкої аудиторії, зберігаючи її наукову цінність і автентичність.

РОЛЬ ЖИВОЇ ІСТОРІЇ У РОЗВИТКУ СТАЛОГО ТУРИЗМУ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ ФЕСТИВАЛЮ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ “ТУ СТАНЬ”

Павло ІВАНЮК

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького
e-mail: pavlo.ivanyuk777@gmail.com

Сучасні виклики сталого розвитку туризму потребують пошуку ефективних механізмів поєднання економічної вигоди з культуроохоронною місією. Одним із таких інструментів виступає феномен живої історії, що передбачає інтерактивне відтворення минулого через історичні реконструкції, анімаційні практики, майстер-класи з традиційних ремесел та фестивальний туризм. Особливого значення ця форма отримує в малих громадах, де культурна спадщина стає основою туристичної привабливості та джерелом локального розвитку.

Жива історія у XXI ст. є синтезом освітніх, пізнавальних і культуроохоронних функцій. Вона не лише урізноманітнює дозвілля, але й формує емоційний зв'язок туристів із культурним середовищем. Дослідження доводять, що активне залучення до історичних подій забезпечує міжпоколіннєву передачу знань, сприяє формуванню свідомого ставлення до спадщини та стимулює соціальну згуртованість.

У межах сталого туризму жива історія відповідає кільком ключовим завданням:

- підтримка локальної ідентичності та ремесел;
- розвиток малих громад через створення робочих місць і туристичних брендів;
- формування толерантності та міжкультурного діалогу;
- популяризація нематеріальної спадщини (звичаїв, обрядів, знань).

Розвиток живої історії у туризмі може здійснюватися через:

1. освітні програми для школярів і студентів із залученням до реконструкцій;
2. професійну підготовку гідів, реконструкторів, аніматорів;

3. фінансову підтримку фестивалів і проєктів через гранти та податкові пільги;
4. цифровізацію (AR/VR-технології, віртуальні екскурсії);
5. інтеграцію до туристичних маршрутів і програм регіонального розвитку;
6. співпрацю з громадами;
7. наукове обґрунтування через консультації з істориками та археологами;
8. маркетинг і просування через соціальні мережі, брендovanі продукти та сувеніри.

Фестиваль середньовічної культури “ТуСтань”, що проходить на території с. Урич у Державному історико-культурному заповіднику “Тустань”, є яскравим прикладом реалізації концепції живої історії.

Завдяки поєднанню історичних реконструкцій, майстер-класів із ремесел, середньовічних боїв, музики та гастрономії фестиваль “ТуСтань” виконує подвійну функцію:

– культуuroохоронну – сприяє збереженню й популяризації історико-культурної спадщини не лише унікальної фортеці Тустань, але й ширшої традиції давньої Русі та України загалом, актуалізуючи цінності середньовічної архітектури, військової справи, народних ремесел і обрядовості;

– економічну – стимулює розвиток малого бізнесу, створює робочі місця, розширює можливості для місцевих громад та підвищує туристичну привабливість не лише навколишніх сіл, а й усього Карпатського регіону як дестинації сталого туризму.

Фестиваль не лише забезпечує повторний туристичний потік, а й формує бренд території, підкреслюючи унікальність поєднання архітектурної спадщини та культурних ландшафтів Карпат.

Практики живої історії особливо цінні, оскільки вони дозволяють поєднати автентичні об’єкти спадщини з інтерактивними формами їх “оживлення”. Це забезпечує привабливість маловідомих дестинацій, стимулює повторні візити та сприяє формуванню сталих моделей туризму, орієнтованих на громади. Жива історія – це не лише форма культурного дозвілля, а й стратегічний ресурс сталого туризму.

Фестиваль середньовічної культури “ТуСтань”, що цьогоріч відзначає своє 20-річчя, є яскравим прикладом успішної інтеграції практик живої історії у розвиток сталого туризму. За два десятиліття він перетворився на справжній туристичний магніт Карпатського

регіону, здатний об'єднувати покоління, створювати міжкультурний діалог та формувати позитивний імідж України у світі. Його унікальність полягає у поєднанні культуроохоронної та просвітницької місії: через реконструкції, майстер-класи, інтерактивні вистави та ремесла фестиваль не лише популяризує спадщину Тустані, а й акцентує увагу на ширшій історико-культурній традиції давньої Русі та України. У сучасних умовах московсько-української війни та агресивної ворожої пропаганди цей фестиваль набуває ще більшої ваги – він стає інструментом зміцнення національної ідентичності, збереження історичної пам'яті та духовного опору.

Таким чином, “ТуСтань” – це не лише культурна подія, а й стратегічний ресурс для громади й держави, який сприяє збереженню історичної спадщини, розвитку місцевої економіки та формуванню стійкої моделі туризму, заснованої на автентичності та патріотичних цінностях.

ЗНАЧЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ СКАНСЕНІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ СТАЛОГО ТУРИЗМУ

Ростислав РОМАНЮК

незалежний дослідник

e-mail: RostikRomanyuk@gmail.com

У сучасному світі, де питання збереження культурної спадщини набуває дедалі більшого значення, сталий туризм стає пріоритетним напрямком розвитку громади. Одним із ефективних інструментів реалізації принципів сталого туризму є локальні скансени – музеї просто неба, що репрезентують традиційний побут, архітектуру, ремесла та культурні практики певного регіону.

Етнографічні музеї під відкритим небом створюються на основі нерухомих пам'яток історії та культури на місці їх знаходження і в природному оточенні (музеєфіковані на місці) або на основі

перенесення пам'яток на спеціально відведену територію з інших місць¹.

В Україні розбудова таких музеїв розпочалася з середини 1960-х рр.² Зараз на території України діють низка скансенів зокрема: Національний музей народної архітектури та побуту України, Музей народної архітектури та побуту у Львові імені Климентія Шептицького, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини тощо.

Саме локальні скансени відіграють важливу роль у збереженні ідентичності малих громад та підтримці сталого розвитку.

Сталий туризм передбачає збереження природного та культурного середовища, підтримку місцевого населення і створення економічних можливостей без шкоди для майбутніх поколінь. Локальні скансени, хоч і не концентровані в популярних туристично розвинених місцях, втім мають низку переваг у порівнянні з великими скансенами.

Скансен – це не просто музей просто неба, а форма цілісного відтворення традиційного способу життя, що дозволяє зберігати і передавати культурну спадщину через живу, інтерактивну взаємодію. Так, будівлі (житлові, господарські, виробничі) у великих скансенах відтворюються в тих ансамблях, до яких вони належали, таким чином, у музеях створюється ряд мікросіл з 15–20 архітектурних об'єктів³. Однак збереження пам'яток народної архітектури в громадах, або ще краще – в оригінальному місці розташування, ще більшою мірою сприяє цій взаємодії.

Окремі закордонні моделі облаштування музеїв є показовими в аспекті взаємодії з відвідувачами. Музей на острові Мен у Великобританії складає значну частину житлового поселення і включає окрім пам'яток народної архітектури, що охороняються, близько 100 га сільського ландшафту: лугів, полів і частково лісу. За таким зразком було створено музей у Шотландії. Ідея змішаного типу музею, коли на одній території об'єднуються існуючі будівлі з їх

¹ Афанасьєв О. Є., Бурлака Є. В., Маркіна Ю. М. Скансени України як важливий туристичний ресурс // *Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2009. С. 82.

² Тиводар М. П. *Етнологія*. Львів: Світ, 2004. С. 21–22.

³ Данилюк А. Г. *Музей в Шевченківському гаї*. Львів: Край, 1993. С. 5.

мешканцями і споруди, що перевозяться з різних місць була реалізована в Угорщині в селі Голоке (Hollókő). Музеї просто неба, які стають складовою частиною усього поселення і його ландшафту, становлять велику історико-культурну цінність¹.

Цілковита злагодженість з природним ландшафтом завжди була важливою рисою народної архітектури². Ця гармонія проявлялася у виборі місця для будівництва, використанні місцевих природних матеріалів, орієнтації будівель відповідно до сонця, вітру, рельєфу.

При побудові музею просто неба очікується відтворення образу села зі всіма його характерними елементами: садами, деревами, кущами, травами, городями коло хат, бур'янами, рослинами, які побутували і служили прикрасою, використовувалися в обрядовості. Рослинність тут повинна відповідати певній етнографічній зоні і служити для реального, здорового сприйняття експозиції і разом з нею становити єдине ціле³. При збереженні об'єктів народної архітектури в їхньому оригінальному місці або в межах локального скансену значно простіше відтворити автентичні природні умови (рельєф, типову рослинність). Також важливим чинником є збереження природного кліматичного режиму – сезонної вологості повітря, дренажу території тощо. Ці умови безпосередньо впливають на стан дерев'яних конструкцій, покрівель, глиняних підлог і печей. У штучному середовищі (наприклад, в умовах перенесеного музею) досягти такої відповідності значно складніше або навіть неможливо без спеціальних інженерних рішень.

Таким чином, збереження пам'яток у місці їхнього природного середовища не лише підвищує автентичність сприйняття, а й сприяє довговічності матеріалів, сталому утриманню об'єктів і збереженню цілісності культурного ландшафту.

¹ Башкатов Ю. Ю., Терпиловський Р. В. До історії скансенів у Європі // *Археологія і давня історія України*. 2011. Вип. 5. С. 10.

² Гудченко З. С. *Музеї народної архітектури України*. Київ: Будівельник, 1981. С. 11.

³ Билень М. М. *Зелена стежка музею: путівник*. Львів: УПІ ім. Ів. Федорова, 1988. С. 5.

МЕТОДИ ОЗНАКУВАННЯ ВТРАЧЕНОЇ ТА ЧАСТКОВО ВТРАЧЕНОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ

Володимир ГАЙДАР, Зоряна ЛУКОМСЬКА
Національний університет “Львівська політехніка”
e-mail: gvgart@gmail.com
e-mail: sorianalukomska@gmail.com

У дослідженні розглянуто проблему представлення втраченої архітектурно-містобудівної спадщини у сучасному середовищі українських міст. На даний час в наших історичних містах маємо значну кількість втрачених цінних архітектурних споруд та комплексів, які не відомі суспільству. Це унікальні об'єкти, які мали історичну, містобудівну, науково-реставраційну цінність, їх місце та роль у об'ємно-просторовій структурі міст часто була ключовою. Сьогодні цих об'єктів критично не вистачає для формування цілісної картини сприйняття історичного середовища.

Для вирішення цієї проблеми пропонуємо звернутись до інструменту комплексного середовищного ознакування пам'яток архітектури та містобудування і цінної історичної забудови. За допомогою створення інформаційних елементів ознакування для пам'яткових об'єктів в інфраструктурі сучасного міста можливо підвищити рівень інформування, просвітництва громадськості та згодом виховання шанобливого ставлення міської громади до пам'яток історії, культури та архітектури. Виконувати ознакування пам'яток необхідно на основі проведених комплексних науково-дослідних робіт. Елементи ознакування покликані доповнювати історичне середовище та формувати у місцевих мешканців та гостей міста уявлення про його історію, традиції, унікальні риси. Головними типами елементів ознакування є трасування, знаки-символи, символічні об'ємно-просторові композиції, макети, макетні експозиції, інтерактивні інфобокси, мультимедійні інфобокси, інформаційні таблиці, навігаційні таблиці, навігаційні знаки, інформаційні малі архітектурні форми, інформаційні панелі, експонування наземних та підземних об'єктів. Доповнювати таке середовище ознакування можуть сучасні технології: доповнення реальності віртуальними елементами, 3D-мапінг, голограми та ін.

У дослідженні представляємо варіанти комплексного ознакування втраченої та частково втраченої спадщини на прикладі історичних сакральних споруд міста Івано-Франківська.

Першим прикладом виступає ранньобароковий мурований історичний Єзуїтський костел XVIII ст. (сьогодні Греко-католицький Собор Святого Воскресіння), який спорудив орден єзуїтів у 1720-х рр. До наших днів Собор дійшов із перебудованими вежами, що первісно були шоломовидними, а на сьогодні вони шатроподібні, запозичені із гуцульської архітектури. За рахунок змінених веж сучасний образ споруди суттєво відрізняється від первісного. Тому нами розроблено варіант ознакування первісного вигляду Собору за допомогою макету, який представляє вигляд споруди на період XVIII ст. Оскільки на цей час маємо багату іконографію колишнього єзуїтського костелу, це дало можливість створити точну копію споруди у зменшеному масштабі з усіма деталями. Розташувати макет пропонуємо на площі Шептицького біля споруди.

На прикладі втраченої сакральної споруди – дерев'яної греко-католицької церкви XVII ст. в Івано-Франківську – створено варіант ознакування втраченого цінного об'єкту у вигляді символічної об'ємно-просторової композиції. Розроблено та втілено в життя проект “Сквер із пам'ятним знаком на честь першої української церкви Святого Воскресіння (XVII ст.) у м. Івано-Франківську” – це приклад об'ємно-просторового символічного ознакування української церкви, яка допомагає сформувати цілісну картину сприйняття втраченої архітектурно-містобудівної спадщини міста. Такий варіант символічного ознакування розташований у сформованому історичному середовищі, вдало доповнює його та символізує українську спадщину минулого.

Ще одним прикладом виступає Аугсбурзько-Євангелістський собор XIX ст., який знаходився в Івано-Франківську на площі на перетині сучасних вул. Незалежності та вул. Б Лепкого. Цей мурований протестантський храм спорудили у 1885 р. А у 1970 р. було прийнято рішення про реконструкцію площі, зведення на ній нових споруд та встановлення пам'ятника В. Леніну у безпосередній близькості до споруди Собору. Тому в кінці 1971 р. німецький костел підірвали, завершивши цим його історію та створивши простір для сприйняття пам'ятника Леніну. Нині територія колишнього розташування споруди вільна. Для цього втраченого цінного

сакрального об'єкта нами запропоновано виконати віртуальне ознакування, оскільки на даний час маємо збережені історичні фото та зображення споруди. На основі збереженої історичної іконографії виконано 3D-модель первісного вигляду споруди та ідентифіковано місце її розташування. У дослідженні запропоновано ознакування за допомогою використання додатків доповненої реальності, що дає можливість побачити історичний Собор у середовищі.

Проведення комплексного ознакування втраченої архітектурно-містобудівної спадщини дасть можливість підсилити її значення у сучасному міському середовищі, донести до широкого кола жителів та гостей міста історичні аспекти розвитку міста, а також різко знизить можливість руйнування та нищення пам'яток архітектури та історії.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕВІТАЛІЗАЦІЯ БАСТІОННИХ МІСТ-ФОРТЕЦЬ (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИЧНОГО МІСТА-ФОРТЕЦІ ОКОПИ СВ. ТРИЙЦІ XVII СТ.)

Діана АКПАРШЕВА

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

e-mail: akparshevadiana@gmail.com

У роботі висвітлено проблему збереження та ревіталізації архітектурно-містобудівної спадщини, яка є невід'ємною складовою національної пам'яті та свідомості. Представлено проект ревіталізації історичного міста-фортеці Окопи св. Трійці як можливий варіант комплексної роботи зі збереження та реінтеграції об'єкту в життя сучасного суспільства.

Проблема збереження та продовження змістовного і функціонального життя архітектурно-містобудівних пам'яток яскраво постає в реаліях сьогодення. Існує багато факторів, які спричинили занепад об'єктів культурної спадщини, але є й ті, що наразі призводять до руйнувань та забуття.

В цій роботі увага концентрується на містах-фортецях бастіонного типу оборони західної частини України (період XVI–XVII ст.). Через сукупність географічних, технологічних,

геополітичних, економічних, еволюційних та інших факторів виникла необхідність удосконалення оборонної системи загалом, що привело до створення неприступних бастионних міст-фортець. Наразі багато подібних об'єктів занепадають через: втрату первинної функції та спроби знищення в минулому, недостатню дослідженість та висвітлення в суспільстві, відсутність суб'єктів управління та фінансування, неналежний догляд та природні чинники, багатоміжові зміни та перебудови, але найважливіші фактори – це відсутність усвідомлення цінності таких об'єктів та інтегрованості їх в сучасні реалії та потреби якнайширшого діапазону аудиторії. Тому для дослідження та вироблення пропозиції комплексного шляху роботи обрано історичне місто-фортецю Окопи св. Трійці.

Історичне місто-фортеця Окопи св. Трійці знаходиться в селі Окопи, Чортківського району, Тернопільської області. Закладення бастионної фортеці відбулося в 1692 р. з ініціативи польського короля Яна III Собеського, коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Яна Яблоновського та київського воєводи Мартина Контського через необхідність блокади доріг до захопленої турками Кам'янецької твердині, внаслідок підписання Бучацького трактату в 1672 р. Ландшафтні умови стали головним стимулом при виборі місцевості. Скелястий півострів у межиріччі рік Дністер та Збруч, крім важкодоступності, створював перевагу у вигляді оглядової точки за трьома іншими визначними об'єктами того часу: Кам'янецькою фортецею, Хотинською фортецею та Жванецьким замком. У 1700 р. завдяки Магдебурзькому праву на місці фортифікаційного об'єкту утворилось містечко. Згодом об'єкт втрачав та знову набував оборонну функцію, але з 1772 р., після поділу Польщі, відбувається занепад міста-фортеці, за наказами австрійської та згодом російської влади розбираються фортечні мури, а інші складові комплексу занепадають через відсутність догляду та використання.

Окремі об'єкти містобудівного комплексу зазнавали реконструкцій та нових руйнувань. На даний час історичне місто-фортеця Окопи св. Трійці втратило комплексну структуру та більшість окремо збережених пам'яток залишається без функціонального використання і занепадає. Існуючий комплекс включає в себе: Костел св. Трійці (відреставрований з руїн), Кам'янецьку в'їзну браму (збережено фронтони та стіни), Львівську в'їзну браму (збережено стіни), “Башту Пуласького” (руїни), земляні

вали по західній лінії оборони, земляні вали по східній лінії оборони (збережено з північної сторони). Багато оборонних та містобудівних елементів було втрачено. Збережені об'єкти знаходяться в середовищі садибної сільської забудови.

Проект ревіталізації передбачає комплексний ряд заходів для збереження та забезпечення нового функціонального використання історичного міста-фортеці Окопи св. Трійці, що з урахуванням індивідуальності, можна застосувати до інших подібних об'єктів. Головний принцип роботи – не зруйнувати, а головна мета – надати нове життя. Також важливим аспектом роботи є потреба популяризувати серед суспільства таку ідеологію ставлення до культурної спадщини.

Збереження архітектурно-містобудівної спадщини потребує комплексного підходу, що включатиме в себе: дослідження, збереження, ревіталізацію та популяризацію. І найважливішим результатом буде усвідомлення цінності об'єктів культурної спадщини суспільством та розкриття унікальності й потенціалу кожної пам'ятки.

ЛОКАЛЬНА СТРАВА “ВУГЛЯНЧА” ЯК ПРИКЛАД РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ БОЙКІВСЬКОЇ КУХНІ

Андрій НІМЕЦЬ, Марія ПАСКА

Львівський державний університет фізичної культури ім. І. Боберського
e-mail: nimec.1983@gmail.com

Сучасна українська гастрономія активно переосмислює локальні кулінарні традиції, звертаючись до етнорегіональних джерел, як до потужного ресурсу культурного розвитку. Одним із найменш досліджених, але перспективних напрямів є бойківська кухня — кухня високогірних регіонів Українських Карпат, яка вирізняється простотою, ситністю та природністю продуктів. Найпоширенішими інгредієнтами були картопля, капуста, кукурудзяне борошно, квасоля, домашній сир, сушені гриби. Майже всі продукти бойки вирощували самостійно або виготовляли на місці. До автентичних страв належать: білий борщ, «підбиваний» борщ,

токан, книші, буляники, чир, тарчаники чи терчаники, лиганці, «волохаті» пироги, голубці з тертої бульби та інші. У цьому контексті особливу увагу привертає страва вуглянча, що набула символічного значення для локальної гастрономічної культури.

Нами, розглянуто локальну страву бойківського походження – вуглянча, яка постає прикладом гармонійного поєднання традиційної кулінарної спадщини та сучасних тенденцій ресторанної культури. Проаналізовано історичні передумови виникнення цієї страви, її роль у побуті гірського населення, а також шляхи адаптації рецептури до сучасних гастрономічних форматів. Визначено перспективи розвитку бойківської кухні як складової української гастрономічної ідентичності.

Вартує звернути особливу увагу на страву «вуглянча», назва страви має особливість, адже в дослідженнях, які ми провели в експедиціях, страва зустрічалась мало де, окрім, як в селі Мшанець (Самбірського району). Там ще її називали «воглянча» («воглянка») і побутує, вже більша ста років, у цій місцевості, тому заслуговувала на увагу. Нам відома вона в інших регіонах Бойківщини, як ошипок, палення. Страва вуглянча бере свій початок із побуту бойків, які жили в умовах суворого гірського клімату. «Вуглянча» це бездріжєвий хліб, який печеться на бляті або пічці.

У бойківській культурі їжа завжди була тісно пов'язана з обрядовістю та родинною традицією. Вуглянча — не лише страва, а символ домашнього вогнища, родинного тепла й працьовитості. На відміну від святкових страв, вуглянча належала до повсякденної кухні, але саме вона відображає суть бойківського стилю життя: ощадність, автентичність, зв'язок із природою.

Сучасні тенденції ресторанного господарства дедалі більше орієнтуються на пошук автентичних смаків. У межах цього процесу вуглянча отримала нове життя в адаптованих версіях - як основна страва у стріт-фуд.

У сучасних рестораціях та етно-кафе, зокрема у «Бойківській гостині» та «Вуглянча. Бойківський стрітфуд», створено авторські варіанти страви. Окрім вуглянчі з класичної для «бургера» котлетою - яловичою, запропоновано варіації страви. Є вуглянча з котлетою курячою, з птругом (фореллю) та овочева, що дозволяє розширити цільову аудиторію, не втрачаючи етнічного контексту. Ну і особливість приготування з використанням локальної продукція:

бринза, сир будз, крижавка та соуси на основі сметани. Завдяки роботі зі стравою вугляна в ресторані «Бойківська гостина», де були проведено дегустації та впроваджено у меню автентичні страви зі збереженням рецептів та технології приготування здорової та смачної карпатської кухні з локальними продуктами. Вуглянча зберігає традиційний смак, але отримує сучасну текстуру та привабливий вигляд.

Актуалізація локальних страв є важливим чинником розвитку гастротуризму. Вуглянча може виступати гастрономічним символом регіону, формуючи впізнаваність Бойківщини серед туристів.

Такі ініціативи, як створення бренду «Бойківська кухня», проведення фестивалів локальних страв, а також просування через соціальні мережі, сприяють інтеграції традиційної гастрономії у сучасну культуру споживання.

Страва стає не лише кулінарним об'єктом, а й частиною культурної дипломатії регіону — своєрідним «смаковим кодом» бойківської ідентичності.

Отже, таким чином, можна зробити висновок: страва вуглянча є яскравим прикладом того, як локальна кулінарна традиція може набути нового звучання у сучасному контексті. Її адаптація у форматі ресторанної, фестивальної чи фастфуд-культури демонструє потенціал бойківської кухні, як конкурентоспроможного елемента української гастрономії. Поєднання автентичності та сучасних технологій створює передумови для сталого розвитку локальної кухні, формуючи нову хвилю етногастрономічної моди в Україні.

Матеріали конференції будуть доступні в професійній базі знань Лабораторії моніторингу української спадщини hemo.

Щоб отримати доступ, перейдіть за QR-кодом та заповніть форму. Після обробки заявки вас буде зареєстровано.

